

Τ.Ε.Ι. ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΔΥΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ
ΚΩΔΙΚΩΝ ΤΟΥ 16^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ**

ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΑ: ΟΥΖΟΥΝΟΓΛΟΥ ΣΤΑΜΑΤΙΝΑ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 01068

ΕΞΑΜΗΝΟ: Ζ'5

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ: κ. ΧΟΥΛΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ: ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2007

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα πτυχιακή εργασία πραγματεύεται, όπως φανερώνει και ο τίτλος της, τη μελέτη και τη συντήρηση δύο χειρόγραφων κωδίκων του 16^{ου} αιώνα από τις συλλογές χειρογράφων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, σε συνδυασμό με την θεωρητική μελέτη των χειρόγραφων κωδίκων κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή.

Ο πρώτος χειρόγραφος κώδικας που εξετάζεται έχει αριθμό καταλόγου *Κολυβά 53/ BXM 19756* και ανήκει στην Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά, ενώ ο δεύτερος έχει αριθμό καταλόγου *χφ24(2116)/ BXM 19602*, και ανήκει στην Συλλογή της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας. Και οι δύο αυτοί κώδικες περιέχουν εκκλησιαστικά κείμενα, που περιορίζονται σε κάποιες επιλεγμένες Ακολουθίες.

Επίσης, παρουσιάζονται οι εργασίες συντήρησης και επαναβιβλιοδέτησης που έγιναν και στους δύο κώδικες, ενώ στο τέλος κατατίθενται κάποιες προτάσεις σχετικά με τις περιβαλλοντικές συνθήκες και τον τρόπο φύλαξης και έκθεσής τους.

Τέλος, στα παραρτήματα παρουσιάζονται τα δελτία συντήρησης των δύο μεταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων.

Λέξεις κλειδιά:

Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά, Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας, Μεταβυζαντινή εποχή, παλαιογραφική μελέτη, κωδικολογική μελέτη, αντιγραφέας, χαρτί, τεύχη, υδατόσημα, βυζαντινή ραφή, κεφαλάρια, βιβλιοδεσία, αίτια φθοράς, έντομα, μύκητες, χρήση, εργασίες συντήρησης, υλικά συντήρησης, επαναβιβλιοδέτηση, έκθεση, φύλαξη.

Ευχαριστίες

Κλείνοντας τη παρουσίαση του περιεχομένου της παρούσας πτυχιακής εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω πρωτίστως τον εισηγητή κ. *Κωνσταντίνο Χούλη* που μου έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθώ με μία τέτοια μελέτη, έχοντας υπ' όψιν του την δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος.

Βεβαίως, η εκπόνηση αυτής της εργασίας δεν θα μπορούσε να γίνει χωρίς την σύμφωνη γνώμη και την άδεια της Διεύθυνσης του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, και ειδικότερα της Δρ. Αρχαιολόγου κ. *Αναστασίας Λαζαρίδου*, υποδιευθύντριας του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών και επιμελήτριας της Συλλογής του Βιβλιακού και Αρχαιακού Υλικού του Μουσείου, και της κ. *Ιωάννας Στεφανή*, προϊσταμένης του Εργαστηρίου Συντήρησης Βιβλιακού και Αρχαιακού Υλικού του Μουσείου, όπου και εργάστηκα κατά την πρακτική μου άσκηση.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω όλο το προσωπικό του Εργαστηρίου Συντήρησης Βιβλιακού και Αρχαιακού Υλικού του Μουσείου, και πιο συγκεκριμένα τη κ. *Αρτεμη Καμπουράκη*, το κ. *Ιωάννη Μπαλή*, και το κ. *Σπυρίδωνα Περβολαράκη* για τη βοήθειά τους και τις πολύτιμες συμβουλές τους σχετικά με τις εργασίες συντήρησης και επαναβιβλιοδέτησης των δύο χειρόγραφων κωδίκων, και τη δεοντολογία που πρέπει να διέπει έναν συντηρητή βιβλιακού και αρχαιακού υλικού που ασχολείται με χειρόγραφους κώδικες. Επίσης, πρέπει να αναφερθώ στην ιδιαίτερα χρήσιμη συμβολή των φωτογράφων του Μουσείου, του κ. *Χρήστου Γαλάζιου*, και της κα. *Χάρης Ψυχοπαίδη* και κα. *Véronique Magnes*.

Πέρα από το προσωπικό του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών θα ήθελα να ευχαριστήσω:

- Τον κ. *Αγαμέμνονα Τσελίκα* και όλο το προσωπικό του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου και του Εργαστηρίου Συντήρησης του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης για τη πρόσβαση στην βιβλιοθήκη του Ιδρύματος και του Εργαστηρίου, και τη βοήθειά τους στη παλαιογραφική μελέτη και τη ταύτιση των αντιγραφών των δύο χειρόγραφων κωδίκων.
- Το προσωπικό του τμήματος των χειρόγραφων κωδίκων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος για την πρόσβαση στους χειρόγραφους κώδικες και την φωτογράφιση του χειρόγραφου κώδικα με αριθμό καταλόγου *EBE 2206*.
- Το κ. *Ιωάννη Μελιανό*, γραμματέα της βιβλιοθήκης και υπεύθυνο του φωτογραφικού εργαστηρίου της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στην Πάτμο, και το κ. *Νικόλαο Σαρρή*, υπεύθυνο του Εργαστηρίου Συντήρησης Χειρογράφων της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, για τη διευκόλυνση που μου παρείχαν στη πρόσβαση των χειρόγραφων κωδίκων της Μονής και τη φωτογράφησή τους.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλη την οικογένειά μου για τη ψυχολογική και οικονομική υποστήριξη μου καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου και της εκπόνησης αυτής της εργασίας.

Σας ευχαριστώ πολύ όλους

Ουζούνογλου Σταματίνα

ABSTRACT

The present project, as it is being revealed by its title, is dealing with the research and the restoration – conservation of two manuscripts of 16th century from the Manuscript Collection of the Byzantine and Christian Museum of Athens, in combination with the theoretical study of manuscripts that belong to the Byzantine and Post – Byzantine Era.

The first post – byzantine manuscript codex that is being examined, has number of list *Kolyba 53/ BXM 19756* and it belongs to the D. Loverdou – Kolyba Collection, while the second has number of list *xf 24(2116)/ BXM 19602*, and belongs to the Collection of the Christian and Archaeological Society. Both codices contain missal texts that are limited in certain selected Liturgies.

After the concise theoretical study of Byzantine and Post – Byzantine manuscripts, it is presented a detailed description and study of both codices. Later on, the reasons of deterioration are being presented, as well as the ethical matters we had to deal with, before the conservation of codices and their rebounding. At the end, certain proposals are being deposited, with regard to the environmental conditions and the way that they can be stored and exhibited.

After the conclusion and the bibliography, the two annexes contain the conservation reports of the manuscripts.

Key words:

Byzantine and Christian Museum of Athens, D. Loverdou – Kolyba Collection, Collection of the Christian Archaeological Society, post – byzantine manuscript, codex, Post – Byzantine Era, palaeographical research, codicological research, scribe, paper, issue, watermarks, Byzantine seam, endbands, bookbinding, reasons of deterioration, insects, fungus, conservation, materials of conservation, rebounding, exhibition, storage.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	Σελ. 1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο	
Οι χειρόγραφοι κώδικες στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή	Σελ. 4
1.1 Γενικές πληροφορίες	σελ. 4
1.2 Οι χειρόγραφοι κώδικες στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή	σελ. 7
1.3 Η διακόσμηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων	σελ. 12
1.3.1 <i>Τα εργαλεία και ο εξοπλισμός των αντιγραφέων στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή</i>	σελ. 13
1.3.2 <i>Τα μελάνια που χρησιμοποιούνταν στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή</i>	σελ. 18
1.3.3 <i>Η εικονογράφηση των χειρόγραφων κωδίκων κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή</i>	σελ. 22
1.4 Η βυζαντινή βιβλιοδεσία	σελ. 26
1.4.1 <i>Η ραφή των τευχών</i>	σελ. 29
1.4.2 <i>Η σύνδεση των πινακίδων</i>	σελ. 31
1.4.3 <i>Η διακόσμηση των καλυμμάτων των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων</i>	σελ. 35
1.5 Οι βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί χειρόγραφοι κώδικες σήμερα	σελ. 40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο	
Η Συλλογή των χειρόγραφων κωδίκων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών	Σελ. 42
2.1 Γενικές πληροφορίες	σελ. 42
2.2 Η Συλλογή Δ. Λοβέρδου - Κολυβά	σελ. 44

2.3	Η Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας	σελ. 47
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο		
	Ο μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας από τη Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά, με αριθμό καταλόγου Κολυβά 53/ ΒΧΜ 19756	Σελ. 52
3.1	Περιεχόμενο, παλαιογραφική και κωδικολογική ανάλυση του κώδικα	σελ. 52
3.2	Η στάχωση του κώδικα	σελ. 54
3.3	Τα χαρακτηριστικά του χάρτινου υποστρώματος	σελ. 57
3.4	Η τοποθέτηση του κειμένου στο χαρτί	σελ. 63
3.5	Η γραφή του κειμένου και τα διακοσμητικά στοιχεία	σελ. 66
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο		
	Ο μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας από τη Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, με αριθμό καταλόγου χφ 24(2116)/ ΒΧΜ 19602	Σελ. 70
4.1	Περιεχόμενο και κωδικολογική ανάλυση του κώδικα	σελ. 71
4.2	Η παλαιογραφική μελέτη του κώδικα	σελ. 73
4.3	Η προέλευση του κώδικα	σελ. 79
4.4	Η στάχωση του κώδικα	σελ. 82
4.5	Τα χαρακτηριστικά του χάρτινου υποστρώματος και η τοποθέτηση του κειμένου του νεότερου αντιγραφέα στο χαρτί	σελ. 86
4.6	Τα χαρακτηριστικά του χάρτινου υποστρώματος και η τοποθέτηση του κειμένου του παλαιότερου αντιγραφέα στο χαρτί	σελ. 94
4.7	Η γραφή και τα διακοσμητικά στοιχεία του κώδικα	σελ. 98
4.8	Τα χάρτινα στελέχη	σελ. 105

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5°**Η κατάσταση διατήρησης των δύο μεταβυζαντινών χειρό-
γραφων κωδίκων** **Σελ. 106**

5.1	Η χημική σύσταση του χαρτιού	σελ. 106
5.2	Αίτια φθοράς του χαρτιού	σελ. 107
5.2.1	<i>Περιβαλλοντικές συνθήκες</i>	σελ. 107
5.2.2	<i>Επίδραση του φωτός</i>	σελ. 109
5.2.3	<i>Προσβολή από έντομα</i>	σελ. 109
5.2.4	<i>Μυκητιακή προσβολή</i>	σελ. 110
5.3	Η κατάσταση διατήρησης των δύο χειρόγραφων κωδίκων και οι παράγοντες φθοράς τους	σελ. 113
5.3.1	<i>Φθορές εξαιτίας της φυσικής γήρανσης των υλικών κατασκευής</i>	σελ. 114
5.3.2	<i>Φθορές εξαιτίας των βιολογικών παραγόντων</i>	σελ. 116
5.3.3	<i>Φθορές εξαιτίας του ανθρώπινου παράγοντα</i>	σελ. 119

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6°**Εργασίες Συντήρησης και Επαναβιβλιοδέτησης των δύο με-
ταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων** **Σελ. 128**

6.1	Γενικά ζητήματα και προβληματισμοί	σελ. 128
6.2	Αρχικές εκτιμήσεις και προγραμματισμός των εργασιών συντήρησης των δύο χειρόγραφων κωδίκων	σελ. 132
6.2.1	<i>Αρχικές εκτιμήσεις</i>	σελ. 132
6.2.2	<i>Προγραμματισμός των εργασιών συντήρησης</i>	σελ. 133
6.3	Εργασίες συντήρησης	σελ. 136
6.3.1	<i>Γενικές παρατηρήσεις</i>	σελ. 136
6.3.2	<i>Εργασίες αποβιβλιοδέτησης</i>	σελ. 137
6.3.3	<i>Επιφανειακός καθαρισμός</i>	σελ. 139
6.3.4	<i>Δοκιμές διαλυτότητας των μελανιών</i>	σελ. 141

6.3.5	Μηχανικός και χημικός καθαρισμός	σελ. 141
6.3.6	Υγρός καθαρισμός	σελ. 142
6.3.7	Αφαίρεση των προηγούμενων επεμβάσεων συντήρησης	σελ.144
6.3.8	Στερεώσεις και συμπληρώσεις του χάρτινου φορέα	σελ. 148
6.3.9	Αισθητική αποκατάσταση	σελ. 152
6.4	Εργασίες επαναβιβλιοδέτησης	σελ. 153
6.5	Άλλες εργασίες	σελ. 159
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο		
	Φύλαξη και Έκθεση των δύο μεταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων	Σελ. 162
7.1	Γενικές πληροφορίες	σελ. 162
7.2	Μέτρα φύλαξης των δύο χειρόγραφων κωδίκων	σελ. 164
7.3	Προτεινόμενοι τρόποι έκθεσης των δύο χειρόγραφων κωδίκων	σελ. 167
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο		
	Ανακεφαλαίωση – Συμπεράσματα	Σελ. 174
8.1	Ανακεφαλαίωση	σελ. 174
8.2	Συμπεράσματα	σελ. 179
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ		Σελ. 184
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1^ο		
	Δελτίο συντήρησης του μεταβυζαντινού χειρόγραφου κώδικα από την Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά, με αριθμό καταλόγου Κολυβά 53/ ΒΧΜ 19756	Σελ. 197
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2^ο		
	Δελτίο συντήρησης του μεταβυζαντινού χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, με αριθμό καταλόγου χφ 24(2116)/ ΒΧΜ 19602	Σελ. 207

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συντήρηση χειρόγραφων κωδίκων είναι, μία σύνθετη διαδικασία που απαιτεί πολλές και εξειδικευμένες γνώσεις, είτε σε θεωρητικά ζητήματα, όπως η Παλαιογραφία και η Κωδικολογία, είτε σε τεχνικά ζητήματα, όπως οι φυσικοχημικές ιδιότητες των υλικών κατασκευής των κωδίκων και των υλικών συντήρησης. Ταυτόχρονα, προκύπτουν διάφορα θέματα σχετικά με το βαθμό επέμβασης των εργασιών συντήρησης στα αντικείμενα, καθώς και με το κατά πόσον είναι θεμιτή η συντήρηση των κωδίκων, όταν υπάρχουν ελλιπή στοιχεία τεκμηρίωσης ή όταν επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό η ιστορικότητά τους.

Σε αυτή την πτυχιακή εργασία έγινε μία προσπάθεια μελέτης των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων, ώστε να δοθεί μία ευρύτερη εικόνα των κατασκευαστικών υλικών και χαρακτηριστικών τους. Με αυτό τον τρόπο είναι δυνατή η τεκμηρίωση των υλικών κατασκευής των δύο μεταβυζαντινών χειρόγραφων που επρόκειτο να συντηρηθούν, καθώς ήταν δεοντολογικά αδύνατη η δειγματοληψία για να γίνουν φυσικοχημικές αναλύσεις.

Αναλυτικότερα:

Στο **Πρώτο Κεφάλαιο**, γίνεται μία θεωρητική μελέτη των χειρόγραφων κωδίκων από την Πρωτοβυζαντινή έως και τη Μεταβυζαντινή Εποχή (από το δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα έως και τον 17^ο αιώνα μ.Χ.), όπου και παρατίθενται πολλά παραδείγματα από πολλές βιβλιοθήκες και αρχεία από όλο τον κόσμο. Περιγράφονται τα κυρίαρχα υποστρώματα γραφής που χρησιμοποιήθηκαν εκείνες τις περιόδους, τα εργαλεία των αντιγραφέων, καθώς και τα μελάνια και τα χρώματα που χρησιμοποιούσαν για όλα τα διακοσμητικά στοιχεία και τις μικρογραφίες. Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό, περιγράφονται γενικά τα επικρατέστερα είδη βιβλιοδεσί-

ας των συγκεκριμένων εποχών, με τα βασικότερα τεχνικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά τους.

Βασικός στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι η δοθεί η γενική εικόνα των κωδικολογικών και διακοσμητικών χαρακτηριστικών των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων, ώστε να γίνει δυνατή η αιτιολόγηση της επιλογής των μεθόδων συντήρησης, και να κατανοηθούν καλύτερα τα συμπεράσματα από τη μελέτη των δύο κωδίκων πριν από τη συντήρησή τους.

Στο **Δεύτερο Κεφάλαιο** γίνεται μία ιστορική αναδρομή και περιγραφή των συλλογών των χειρόγραφων κωδίκων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών. Αυτές είναι η Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά και η Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Επίσης παρουσιάζονται κάποια από τα σημαντικότερα αντικείμενα αυτών των Συλλογών.

Στο **Τρίτο Κεφάλαιο**, περιγράφεται ο μεταβυζαντινός κώδικας με αριθμό καταλόγου *Κολυβά 53/ BXM 19756*, ο οποίος ανήκει στη Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά, και παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της παλαιογραφικής και κωδικολογικής του ανάλυσης.

Στο **Τέταρτο Κεφάλαιο**, παρουσιάζεται ο μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας με αριθμό καταλόγου *χφ24(2116)/ BXM 19602*, ο οποίος ανήκει στη Συλλογή της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ομοίως, όπως και για τον προηγούμενο κώδικα, περιγράφονται τα τεχνικά χαρακτηριστικά του, το περιεχόμενό του, καθώς και η προέλευσή του που είναι γνωστή και καταγεγραμμένη. Επίσης, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της παλαιογραφικής και της κωδικολογικής του έρευνας.

Στο **Πέμπτο Κεφάλαιο**, καταγράφεται η κατάσταση διατήρησης και των δύο κωδίκων και αναλύονται τα αίτια φθορών τους. Βασικός στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι να κατανοηθούν οι κυριότεροι παράγοντες φθοράς του βιβλιακού υλικού.

Στο **Έκτο Κεφάλαιο**, καταγράφονται όλες οι εργασίες συντήρησης και επαναβιβλιοδέτησης, που εφαρμόστηκαν και στους δύο κώδικες, και αναφέρονται κάποιες εναλλακτικές λύσεις, που δεν έγιναν εξαιτίας της ελλιπούς μελέτης και έρευνας των δύο χειρόγραφων κωδίκων ή λόγω των φυσικοχημικών χαρακτηριστικών τους.. Τέλος, γίνεται μία κριτική αναφορά στους προβληματισμούς που εμφανίστηκαν πριν, μετά και κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης και επαναβιβλιοδέτησης.

Στο **Έβδομο Κεφάλαιο**, παρουσιάζονται οι περιβαλλοντικές συνθήκες φύλαξης και προτείνονται κάποιοι τρόποι έκθεσης ή φύλαξης των δύο αντικειμένων.

Στο **Όγδοο Κεφάλαιο**, ανακεφαλαιώνονται οι εργασίες συντήρησης και οι βασικές παρατηρήσεις που έγιναν κατά την διάρκειά τους. Επίσης, παρατίθενται τα συμπεράσματα που έχουν άμεση σχέση με την παλαιογραφική και κωδικολογική μελέτη των δύο χειρόγραφων κωδίκων που μελετήθηκαν.

Στο τέλος αυτής της πτυχιακής εργασίας, υπάρχουν δύο παραρτήματα που περιέχουν τα δελτία συντήρησης των δύο μεταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Οι χειρόγραφοι κώδικες στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή

«Από την στιγμή που οι αρχαίοι έφτιαξαν ορθογώνια βιβλία για να είναι πιο εύκολα στην ανάγνωση από τους κυλίνδρους, ανακαλύφθηκε η τέχνη της βιβλιοδεσίας.»

M. Paul Lacroix¹

1.1 Γενικές πληροφορίες

Η ανθρώπινη ανάγκη της αποτύπωσης της καθημερινής ζωής και της καταγραφής των σκέψεων και των ιδεών εμφανίστηκε με τη δημιουργία των πρώτων κοινωνιών, και διατηρείται ακόμα πιο έντονη μέχρι σήμερα. Ήδη, από την Παλαιολιθική Εποχή (15.000 – 10.000 πΧ), αυτή η ανάγκη εκφράζεται επάνω στα βράχια των σπηλαίων, τις γνωστές σπηλαιογραφίες, με τις παλαιότερες να έχουν βρεθεί, μέχρι στιγμής, στο σπήλαιο Αλταμίρα στην Ισπανία και στο σπήλαιο Lascaux στην Γαλλία.

Με το πέρασμα του χρόνου, τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν ως υποστρώματα γραφής διαφοροποιήθηκαν. Αρχικά χρησιμοποιήθηκαν οι **λίθοι**, τα **μέταλλα**, το **ξύλο** και ο **πηλός**, όπου η γραφή επιτυχανόταν με τη χρήση αιχμηρών εργαλείων όπως η **σμίλη**². Στη συνέχεια, κατά την Αρχαιότητα, αυτά τα υποστρώματα γραφής αντικαταστάθηκαν από τις **ξύλινες κηρωμένες πινακίδες** και τον **πάπυρο**. Στις ξύλινες κηρωμένες πινακίδες, τα γράμματα χαρασσονταν με τα **κονδύλια**³ (Εικ. 1.1), ένα είδος γρα-

¹ “...As soon as the ancients had made square books more convenient to read than the rolls, bookbinding was invented...”, **Diehl E.**, *Bookbinding. Its background and technique*, volume 1, Dover Publications Inc., New York, 1980, pp. 14 – 15.

² **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνική Τραπέζης, Αθήνα, 2004, σελ. 25.

³ **Blanck H.**, *Το βιβλίο στην Αρχαιότητα*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 1994, σσ. 86 – 87.

φίδας από ορείχαλκο, οστό ή ελεφαντόδοντο, και τα οποία ήταν ιδιαίτερα ανθεκτικά και πολλές φορές μπορούσαν να προσαρμοστούν στην ειδική υποδοχή ενός ξύλινου στελέχους⁴.

Τα φύλλα παπύρου είναι άγνωστο πότε ακριβώς χρησιμοποιήθηκαν ως υποστρώματα γραφής. Παράγονται από το φυτό **πάπυρος**, το οποίο καλλιεργείται κυρίως στις όχθες του Νείλου και εξάγεται από την Αίγυπτο σε σχεδόν ολόκληρο το γνωστό αρχαίο κόσμο. Θεωρείται το κυρίαρχο υπόστρωμα γραφής μέχρι και τον 4^ο αιώνα μ.Χ., οπότε και αντικαταστάθηκε σταδιακά από την περγαμηνή. Το κείμενο γραφόταν πάνω στα φύλλα παπύρου με τον κάλαμο, ένα είδος γραφίδας από φυσικό καλάμι, και μελάνι.

Εικ. 1.1: Κονδύλια γραφής και πένες από ορείχαλκο, The Shøyen Collection, National Library of Norway⁵.

Εικ. 1.2: Σπάραγμα παπύρου με λογαριασμούς από ένα ναό στην περιοχή του Abusir. Κόκκινο και μαύρο μελάνι σε πάπυρο, περίπου το 2400 π.Χ. Διαστάσεις: 19,2 x 64,5 cm, Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι⁶.

⁴ Georges J., *Γραφή. Η μνήμη των ανθρώπων*, Εκδόσεις Δελθηανάση, Αρχαιολογία, Αθήνα, 1991, σελ. 83.

⁵ National Library of Norway, The Shøyen Collection: <http://www.shoyencollection.com>

⁶ Μουσείο του Λούβρου: <http://www.louvre.fr>

Η **περγαμηνή**, ή *διφθέρα*⁷ ή *membranae*⁸, κατασκευάστηκε για πρώτη φορά στην Πέργαμο της Μικράς Ασίας, περίπου τον 2^ο αιώνα πΧ, κατά την περίοδο της βασιλείας του Ευμένη Β'. Για την κατασκευή της απαιτείτο η ειδική επεξεργασία του δέρματος ζώων, όπως αρνιών και κατσικιών. Αν και η περγαμηνή εχρησιμοποιείτο από τον 2^ο αιώνα π.Χ. ως υπόστρωμα γραφής, μόλις τον 4^ο αιώνα μ.Χ. ξεκίνησε η ευρύτερη διάδοσή της, και τον 7^ο αιώνα μ.Χ. αντικατέστησε ολοκληρωτικά τον φυτικής προέλευσης πάπυρο. Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και στη Δυτική Ευρώπη, η αποκλειστική χρήση της διήρκεσε μέχρι τον 14^ο αιώνα, οπότε και αντικαταστάθηκε από το χαρτί.

Το **χαρτί**, αν και εφευρέθηκε στην Κίνα τον 2^ο αιώνα μ.Χ., διαδόθηκε σε ολόκληρο το δυτικό κόσμο μετά την κατάκτηση της Σαμαρκάνδης από τους Άραβες το 751 μ.Χ⁹. Ως υπόστρωμα γραφής θα συνυπάρξει με την περγαμηνή από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα μ.Χ., αλλά θα την αντικαταστήσει πλήρως στα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Σε αυτό συνέβαλε όχι μόνο η διάδοση της παιδείας σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, που μέχρι τότε δεν ήταν δυνατή, αλλά και η ανακάλυψη της τυπογραφίας, που έγινε εκείνη την περίοδο στη Γερμανία. Από τον 15^ο αιώνα και μέχρι τις μέρες μας, το χαρτί είναι το επικρατέστερο υπόστρωμα γραφής, έχοντας υποστεί ορισμένες αλλαγές ως προς τη διαδικασία κατασκευής του και τις πρώτες ύλες.

⁷ **Ατσαλος Β.**, Η ορολογία των χειρογράφων κατά την βυζαντινή εποχή, *Ελληνικά*, τεύχος 24(2), Θεσσαλονίκη, 1971, σσ. 5 –52.

⁸ **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, *op. cit.*, σελ. 32.

⁹ **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, *op. cit.*, σσ. 37 – 38.

1.2 Οι χειρόγραφοι κώδικες στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή

Με τον όρο **κώδικας**¹⁰, ή *caudex*¹¹, περιγράφεται το σύνολο των διπλωμένων φύλλων παπύρου, περγαμηνής ή χαρτιού, που συνδέονται μεταξύ τους με νήματα και προστατεύονται από ξύλινες πινακίδες, που είναι συνδεδεμένες με δέρμα, ύφασμα, περγαμηνή ή χαρτί.

Οι κώδικες εμφανίστηκαν τον 2^ο αιώνα π.Χ. με τη μορφή των πολυπτύχων, δηλαδή των ξύλινων κηρωμένων πινακίδων που συγκρατούνται μαζί με μεταλλικούς κρίκους ή σπάγκους στη μία μακρά πλευρά τους¹³ (Εικ. 1.3). Αργότερα, οι ξύλινες κηρωμένες πινακίδες αντικαταστάθηκαν από τα φύλλα παπύρου λόγω του μικρότερου βάρους τους. Αυτά, με την σειρά τους, αντικαταστάθηκαν από τα φύλλα περγαμηνής λόγω της μεγαλύτερης ανθεκτικότητάς της. Τελική κατάληξη ήταν η αντικατάσταση των φύλλων περγαμηνής από τα φύλλα χαρτιού, λόγω του μικρότερου κόστους του.

Εικ. 1.3: Ξύλινο δίπτυχο της Υστερης Εποχής του Χαλκού από το ναυάγιο του Uluburum της Τουρκίας, Institute of Nautical Archaeology¹².

Οι κώδικες, με την εμφάνισή τους, αντικατέστησαν σταδιακά τους **κυλίνδρους**¹⁴, ή *ενειλήματα* ή *ειλητάρια*¹⁵, και από τον 8^ο αιώνα μ.Χ. θα χρησιμοποιηθούν, σχεδόν αποκλειστικά, για τα επίσημα αυτοκρατορικά έγ-

¹⁰ **Barbier F.**, *Ιστορία του Βιβλίου*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002, σελ. 48.

¹¹ **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, ορ. cit., σελ. 32.

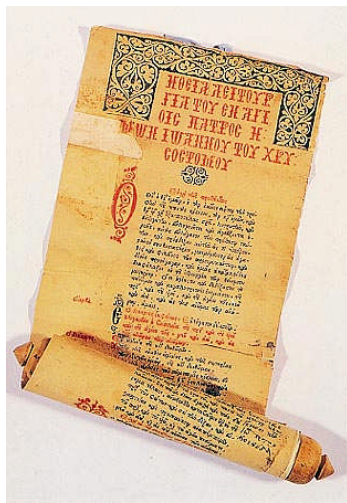
¹² **Institute of Nautical Archaeology**, <http://ina.tamu.edu>.

¹³ **Blanck H.**, *Το βιβλίο στην Αρχαιότητα*, ορ. cit, σσ. 63 – 70.

¹⁴ **Μάργαρης Δ.**, *Βιβλιολογία και Βιβλιοθηκονομία*, εκδ. Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα, 1939, σσ. 5 – 6.

¹⁵ **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, ορ. cit., σελ. 45.

γραφα¹⁶ (Εικ. 1.4). Το βιβλίο με τη μορφή του κώδικα διατηρείται μέχρι σήμερα αναλλοίωτο και χωρίς ιδιαίτερες δομικές ή αισθητικές αλλαγές.

Εικ. 1.4: Σπάνιο έντυπο ειλητάριο με τη Λειτουργία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, Βενετία 1549. Σινά, Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης¹⁷.

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (4^{ος} αιώνα μ.Χ.), οι Βυζαντινοί ενδιαφέρθηκαν και θαύμαζαν σε πολύ μεγάλο βαθμό την αρχαία ελληνική παιδεία. Το αποτέλεσμα ήταν, από τον 9^ο αιώνα και μετά, να αναβιώσει η παράδοση της κλασικής παιδείας και να διασωθούν τα περισσότερα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας¹⁸.

Τα βιβλιογραφικά εργαστήρια, που ιδρύθηκαν εκείνη την εποχή σε όλη την επικράτεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Μετέωρα, Ιταλία, Μικρά Ασία, Στερεά Ελλάδα, Άγιο Όρος, Σινά, Κύπρος, Παλαιστίνη, Κρήτη, Αλεξάνδρεια και αλλού¹⁹), λειτουργούν όχι μόνο στα

¹⁶ Γαλάβαρης Γ., *Ελληνική τέχνη – Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., Αθήνα, 1995, σελ. 34.

¹⁷ Μανάφης Κ.Α., *Οι θησαυροί της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης Σινά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1990, σελ. 378.

¹⁸ Γαλάβαρης Γ., *Ελληνική τέχνη – Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, *op. cit.*, σελ. 11.

¹⁹ Τσελίκας Α., *Γραφές και γράμματα στον ελληνικό χώρο, Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, Ινστιτούτο Αρέθας, Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνών Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας και Ιστορίας των Κειμένων, Αθήνα, 2004, σσ. 17 – 22.

μεγάλα και οργανωμένα μοναστικά κέντρα, αλλά και σε μεγάλους ναούς και στις βιβλιοθήκες.

Τον 9^ο αιώνα μ.Χ., δηλαδή την εποχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, θα γίνουν οι πρώτες προσπάθειες αναβίωσης και διάδοσης της κλασικής παιδείας της Αρχαιότητας, με ποικίλα επιστημονικά και φιλοσοφικά θέματα. Αυτή η τάση, με ηγέτες τον αυτοκράτορα, τον Πατριάρχη Φώτιο και τον Επίσκοπο Καισάρειας Αρέθα, ονομάστηκε από τους ερευνητές περίοδος του *Βυζαντινού Εγκυκλοπαιδισμού* ή *Ουμανισμού*²⁰.

Από τον 11^ο αιώνα και μετά, αυτό το πολιτιστικό ρεύμα θα εξασθενήσει, λόγω της κατάκτησης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Φράγκους. Όμως θα έρθει πάλι σε πλήρη άνθηση μετά το 1261, την εποχή της *Παλαιολόγειας Αναγέννησης*²¹.

Τον 13^ο αιώνα μ.Χ., την εποχή της *Παλαιολόγειας Αναγέννησης*, ιδρύθηκαν νέες βιβλιοθήκες από τα χειρόγραφα που συλλέχθηκαν από διαφορετικές περιοχές του βυζαντινού κράτους. Αυτοί οι χειρόγραφοι κώδικες χρησιμοποιήθηκαν ως **αντίβολα**²², δηλαδή ως πρότυπα για την αντιγραφή και την παραγωγή νέων κωδίκων. Τα ταξίδια ανεύρεσης χειρογράφων, που άρχισαν από τον 9^ο αιώνα από τους λόγιους, γίνονταν κατά τον 13^ο αιώνα από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη²³, επιφανή λόγιο της αυτοκρατορικής Αυλής. Αυτοί οι κώδικες είχαν επιστημονικό, φιλοσοφικό ή λει-

²⁰ **Τσελίκας Α.**, Το βιβλίο και η τεχνική του την εποχή του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου και γενικά τον 10^ο αιώνα, *Διαβάζω*, τεύχος 129, 1985, σσ. 25 – 32.

²¹ **Κουμαριανού Α., Δρούλια Α., Layotn E.**, *Το ελληνικό βιβλίο, 1470 – 1530*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1986, σελ. 16

²² **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, *op. cit.*, σελ. 95.

²³ **Nelson R. N.**, The manuscripts of Antonios Malakes and the collecting and appreciation of illuminated books in the early Paleologian period, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, band 36, Wien, 1986, pp. 229 – 254.

τουργικό περιεχόμενο και η συλλογή τους συνέβαλε σημαντικά στη διάδοση της κλασικής παιδείας στην Ευρώπη²⁴.

Τον 15^ο αιώνα, με τη σταδιακή κατάκτηση του βυζαντινού κράτους από τους Οθωμανούς, πολλές βιβλιοθήκες καταστράφηκαν ολοσχερώς ή λεηλατήθηκαν. Το περιεχόμενό τους διασκορπίστηκε κυρίως σε ιδιωτικές συλλογές σε όλη την Ευρώπη, χωρίς να υπάρχει ακόμα και σήμερα καμία πιθανότητα ανασύστασης των αρχικών βιβλιοθηκών.

Σε αυτή τη μεταφορά των χειρόγραφων κωδίκων από την Ανατολή προς τη Δύση συνέβαλαν σημαντικά τα ταξίδια ανεύρεσης χειρογράφων, τα οποία γίνονταν από λόγιους της εποχής που ήταν προστατευόμενοι των ηγετών των χωρών τους. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι ο Ιταλός Giovanni Aurispa και οι Έλληνες Μιχαήλ Αποστόλης και Ιωάννης Πλουσιαδηνός που ήταν προστατευόμενοι του καρδινάλιου Βησσαρίωνα (Εικ. 1.5).

Εικ. 1.5: Ο καρδινάλιος Βησσαρίων. Ελαιογραφία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Βενετία²⁵.

Ο Giovanni Aurispa, κατά την επιστροφή του από ένα ταξίδι στην Ανατολή τον 15^ο αιώνα, μετέφερε στην Ιταλία 285 χειρόγραφους κώδικες²⁶. Ο Μιχαήλ Αποστόλης, μία από τις ηγετικές μορφές των Ελλήνων λογίων του 15^{ου} αιώνα, είχε ιδρύσει ένα από τα πιο σημαντικά βιβλιογραφικά εργαστήρια της Μεταβυζαντινής Εποχής στην ενετοκρατούμενη Κρήτη, μέσω του οποίου έβρισκε χειρόγραφα και τα έστελνε στην Ιταλία, ενώ σε κά-

²⁴ Constantinides C., The scholars and their books in the late thirteenth century, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, band 32(4), Wien, 1982, pp. 13 – 21.

²⁵ Κουμαριανού Α., Δρούλια Α., Layotn E., *Το ελληνικό βιβλίο, 1470 – 1530*, op. cit., σελ. 71.

²⁶ Κουμαριανού Α., Δρούλια Α., Layotn E., *Το ελληνικό βιβλίο, 1470 – 1530*, op. cit., σσ. 191 – 192.

ποιες επιστολές του το 1476 αναφέρει ότι πολλές φορές χρησιμοποίησε ακόμα και βία για να αποσπάσει τα χειρόγραφα από τους ιδιοκτήτες τους²⁷. Αντιθέτως, ο Ιωάννης Πλουσιαδηνός εμπλούτισε την επισκοπική βιβλιοθήκη της ενετοκρατούμενης Μεθώνης, όταν διορίστηκε επίσκοπος Μεθώνης από τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα, ως ανταμοιβή για την εργασία του ως κωδικογράφος στην Αυλή του²⁸.

Από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα και μέχρι τις αρχές του 17^{ου}, την επονομαζόμενη **Μεταβυζαντινή Εποχή**, παρατηρείται μία συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση ελληνικών χειρόγραφων κωδίκων, εξαιτίας της διάδοσης του Ουμανισμού και της τυπογραφίας στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Τότε, δημιουργήθηκαν νέα βιβλιογραφικά εργαστήρια σε περιοχές που δεν ήταν υπό τη κυριαρχία των Οθωμανών, όπως στα αστικά κέντρα της Ιταλίας, της Μολδοβλαχίας, της Ρωσίας και στις ενετοκρατούμενες Κρήτη και Κύπρο, χωρίς όμως να σταματήσει η λειτουργία των βιβλιογραφικών εργαστηρίων στα μεγάλα μοναστικά κέντρα του Αγίου Όρους, των Μετεώρων και του Σινά. Σε αυτά τα εργαστήρια εργάζονταν πολλοί Έλληνες κωδικογράφοι, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ακόμα τις ίδιες μεθόδους βιβλιοδεσίας και αντιγραφής με αυτές της Βυζαντινής εποχής.

Κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή, οι χειρόγραφοι κώδικες κυκλοφορούν παράλληλα με τους έντυπους, με τους οποίους έχουν πολλά παρόμοια καλλιτεχνικά και τεχνικά χαρακτηριστικά. Με αυτόν τον τρόπο, οι δημιουργοί των έντυπων κωδίκων θέλησαν να διατηρήσουν τα ίδια χαρακτηρι-

²⁷ **Τσελίκας Α.**, Από το χειρόγραφο στο έντυπο, σε: *Διεθνές Συνέδριο «Τα ελληνικά γράμματα. Από την σκληρή πέτρα στον σκληρό δίσκο»*, Εταιρεία Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων, Αθήνα, 1998, σσ. 91 – 100.

²⁸ **Τσελίκας Α.**, Μεθώνη και Κορώνη στην ιστορία της ελληνικής παλαιογραφίας (16^{ος} αι.), σε: *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, Αθήνα, 1984, σσ. 76 – 80.

στικά και, παρά το χαμηλότερο κόστος τους, να δημιουργούν την ίδια αίσθηση πολυτέλειας με αυτή των βυζαντινών κωδίκων.

Όμως, μετά τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, οι έντυποι κώδικες επικράτησαν σταδιακά των χειρόγραφων, και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα καθιερώθηκαν οριστικά στην ευρωπαϊκή και ελληνική αγορά. Τα διακοσμητικά τους στοιχεία, είτε του κειμένου είτε της βιβλιοδεσίας, απλουστεύτηκαν ακόμα περισσότερο, για να μειωθεί ακόμα περισσότερο το κόστος παραγωγής τους.

1.3 Η διακόσμηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών κωδίκων

Με τον όρο **εικονογράφηση**, ή **μικρογράφηση**, περιγράφεται η τέχνη της διακόσμησης των χειρογράφων με χρυσό και, σπανιότερα, με ασήμι. Ωστόσο, σήμερα αυτοί οι όροι χρησιμοποιούνται για την περιγραφή της διακόσμησης των χειρόγραφων κωδίκων με έγχρωμα σχέδια, εικόνες και περίτεχνη καλλιγραφία²⁹.

Κατά τη Βυζαντινή Εποχή, όλες οι εργασίες που απαιτούνταν για την ολοκλήρωση ενός κώδικα, όπως η επιλογή και η προετοιμασία του υποστρώματος γραφής, η αντιγραφή και η εικονογράφηση του κειμένου, η βιβλιοδέτηση κ.λ.π., γίνονταν από τον ίδιο αντιγραφέα. Αργότερα, από τη Μεταβυζαντινή Εποχή και μετά, οπότε και παρατηρείται αύξηση της ζήτησης των χειρογράφων, αυτές οι εργασίες μοιράζονται στον αντιγραφέα, στο μικρογράφο και στο βιβλιοδέτη ή **σταχωτή**³⁰.

Ο αντιγραφέας ήταν υπεύθυνος για τη βασική μορφή του χειρογράφου, η οποία περιλαμβάνει τη μορφή του κειμένου, τον τύπο και το μέγεθος των γραμμάτων, καθώς και την τοποθέτηση των διακοσμητικών στοι-

²⁹ **Thompson D. V.**, *Οι τεχνικές και τα υλικά της μεσαιωνικής ζωγραφικής*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 1998, σσ. 60 – 61.

³⁰ **Χούλης Κ.**, *Δύο ιστορήσεις του Ευαγγελιστή Ματθαίου, Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 1, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 1999, σσ. 79 – 87.

χείων και των εικονογραφήσεων. Πολλές φορές, κατά την αντιγραφή του κειμένου, ο αντιγραφέας άφηνε κενά τα σημεία όπου θα ζωγραφίζονταν τα επίτιπλα, τα πρωτογράμματα και οι μικρογραφίες, ενώ σε μερικά από αυτά τα κενά έκανε υποδείξεις σχετικά με το στοιχείο που θα σχεδίαζε³¹.

1.3.1 Τα εργαλεία και ο εξοπλισμός των αντιγραφέων στην Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή

Τα εργαλεία, που χρησιμοποιούσαν οι αντιγραφείς κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή, ήταν ίδια, σε γενικές γραμμές, με αυτά που χρησιμοποιούνταν κατά την Αρχαιότητα.

Ως **γραφίδα** χρησιμοποιούσαν τον **κάλαμο**³², ένα είδος πένας από φυσικό καλάμι, και αργότερα, το **κονδύλιο**³³, που ήταν φτιαγμένο από τα φτερά ενός μεγάλου πουλιού. Η μορφή τους ήταν παρόμοια με αυτή των σύγχρονων πενών, την οποία αποκτούσαν κατά την κοπή και επεξεργασία των πρώτων υλών με ένα μικρό μαχαίρι, το **κονδυλομάχαιρο**³⁴ (Σχ. 1.1 – 1.5³⁵).

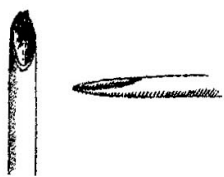
³¹ **Maxwell K.**, Paris, Bibliothèque nationale de France, Codex Grec 54: Modus operandi of scribes and artists in a Paleologian gospelbook, *Dumbarton Oaks Papers*, no 54, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2000, pp. 117 – 138.

³² **Κουκουλές Φ.**, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμος Α', τεύχος Ι, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1968, σσ. 78 – 79.

³³ **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, ορ. cit., σελ. 43.

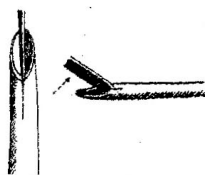
³⁴ **Blanck H.**, *Το βιβλίο στην Αρχαιότητα*, ορ. cit., σσ. 86 – 89.

³⁵ **Georges J.**, *Γραφή. Η μνήμη των ανθρώπων*, Εκδόσεις Δεληθανάση, Αρχαιολογία, Αθήνα, 1991, σελ. 91.

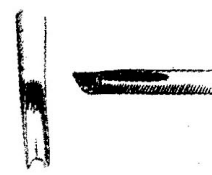
Σχ. 1.1: Στάδιο 1^ο

Λοξό κόψιμο της πέννας.

Σχ. 1.2: Στάδιο 2^ο

Δημιουργία μίας οπής στο κέντρο
του καλαμιού.

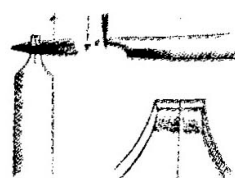
Σχ. 1.3: Στάδιο 3^ο

Σχηματισμός μίας ίσης αιχμής
προς τις δύο πλευρές.

Σχ. 1.4: Στάδιο 4^ο

Πλάτυνση της κάτω αιχμής με καθαρισμό
της κόγχης, εάν αυτή είναι πολύ κοίλη.

Σχ. 1.5: Στάδιο 5^ο

Οριστικό κόψιμο της αιχμής με την τοποθέτησή
της πάνω σε μία σκληρή και λεία επιφάνεια.

Τα μελάνια τοποθετούνταν σε κυλινδρικά δοχεία, από γυαλί ή ελεφαντόδοντο³⁷, που είχαν ένα μικρό άνοιγμα από πάνω τους. Αυτά τα κυλινδρικά δοχεία ονομάζονται **μελανοδοχεία**, ή *atramentaria*, και φυλάσσονταν μαζί με τις γραφίδες σε ξύλινα ή μεταλλικά κουτιά³⁸ (Εικ. 1.6).

Εικ. 1.6: Χάλκινη πτυσσόμενη θήκη για μελάνι και γραφίδες. Τέλη 4^{ου} αιώνα π.Χ. από την Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης³⁶.

Άλλα εργαλεία, που χρησιμοποιούσαν οι αντιγραφείς, ήταν ο **διαβήτης**, με τον οποίο τοποθετούσαν σε ίσες αποστάσεις τις γραμμές του κειμένου, καθώς και ο **κανόνας** και η **παράγραφος**, δηλαδή ο χάρακας και η μεταλλική γραφίδα για την χαράκωση των γραμμών³⁹.

³⁶ Βοκοτοπούλου I., *Μικρός οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα, 1997, σελ. 150.

³⁷ Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, ορ. cit. 78 – 79.

³⁸ Blanck H., *Το βιβλίο στην Αρχαιότητα*, ορ. cit., σσ. 89 – 90.

³⁹ Mioni E., *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, ορ. cit., σελ. 44.

Επίσης, χρησιμοποιούσαν τον **σπόγγο** για το σβήσιμο της γραφής, το **κονδυλομάχαιο** για το ξύσιμο των κονδυλίων, όπως ήδη αναφέρθηκε, και τη **σμίλη**⁴⁰ για το σβήσιμο των σφαλμάτων⁴¹ (Εικ. 1.7).

Εικ. 1.7: Ο Ευαγγελιστής Ιωάννης του κώδικα DO3, 12^{ος} αιώνας. Από τη Συλλογή του Dumbarton Oaks Center, Washington D.C.⁴².

Διακρίνονται τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή των χειρόγραφων κωδίκων.

Κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή, οι αντιγραφείς ξεκίνησαν να χρησιμοποιούν τον **μεγεθυντικό φακό**, ο οποίος εμφανίστηκε τον 13^ο αιώνα στην Ιταλία, απ' όπου και διαδόθηκε στην υπόλοιπη Ευρώπη⁴³ (Εικ. 1.8 – 1.9).

⁴⁰ Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, op. cit. 78.

⁴¹ Τσελίκας Α., Το βιβλίο και η τεχνική του την εποχή του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου και γενικά τον 10^ο αιώνα, *Διαβάζω*, τεύχος 129, 1985, σσ. 25 – 32.

⁴² University of Kentucky: <http://www.uky.edu>

⁴³ Gage J., Colour words in the High Middle Ages, in: *Looking through paintings*, Archetype Publications, London, 1998, pp. 35 – 45.

Εικ. 1.8 – 1.9: Tomaso της Modena, Nicolas de Fréauville, Treviso ca. 1352⁴⁴.

Διακρίνεται ο τύπος του μεγεθυντικού φακού που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το Μεσαίωνα στη Δυτική Ευρώπη.

Αν και από τον 8^ο έως και τον 16^ο αιώνα τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των κωδίκων στην Ανατολική και στη Δυτική Ευρώπη είναι τα ίδια, δεν ισχύει το ίδιο και για τον τρόπο γραφής. Στη Δυτική Ευρώπη, οι αντιγραφείς χρησιμοποιούν το **αναλόγιο** ή το **τραπέζι**, πάνω στα οποία υπάρχουν δύο κεκλιμένες επιφάνειες για να διευκολύνονται στην αντιγραφή των κειμένων και να εναποθέτουν τα εργαλεία τους⁴⁶ (Εικ. 1.10).

Εικ. 1.10: Jean Miélot, MS Fonds français 9, 198, 1456, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Εδώ αποτυπώνονται η πλειοψηφία των εργαλείων, αλλά και του αναλογίου που χρησιμοποιούνταν στην Δυτική Ευρώπη⁴⁵.

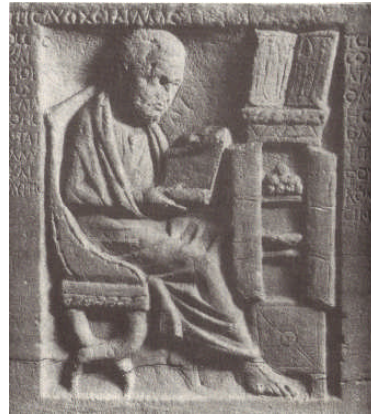
⁴⁴ <http://www.optiker.at/archiv/galerie/treviso>

⁴⁵ www.geocities.com/TimesSquare/5615/quill/

⁴⁶ Georges J., Γραφή. Η μνήμη των ανθρώπων, op. cit., σελ. 86.

Αυτό το είδος αναλογίου χρησιμοποιήθηκε σποραδικά στην Ανατολή από τον 9^ο μέχρι και τον 12^ο αιώνα, οπότε και άρχισε να διαδίδεται στον ευρύτερο κύκλο των Βυζαντινών αντιγραφέων⁴⁹. Μέχρι τότε χρησιμοποιούσαν ακόμα παραλλαγές του αρχαιοελληνικού αναλογίου (Εικ. 1.11).

Σήμερα, με βάση τη βυζαντινή εικονογραφία, και κυρίως αυτή των Ευαγγελιστών, διαπιστώνεται ότι οι Βυζαντινοί αντιγραφείς μέχρι και τον 12^ο αιώνα χρησιμοποιούσαν τον τρόπο γραφής των αρχαίων Ελλήνων (Εικ. 1.12). Σύμφωνα με αυτόν τον τρόπο γραφής, οι αντιγραφείς στήριζαν το υπόστρωμα γραφής στο γόνατό τους προκειμένου να γράψουν, ενώ ταυτόχρονα τοποθετούσαν το πρότυπο σε ένα απλό αναλόγιο μαζί με τα υλικά και τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν (Εικ. 1.12 – 1.13).

Εικ. 1.11: Ανάγλυφο σε σαρκοφάγο του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., Συλλογή Brummer, Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης. Απεικονίζεται ένας γιατρός που διαβάσει ένα κύλινδρο μπροστά από ένα ανοιχτό αναλόγιο ανατολικού τύπου⁴⁷.

Εικ. 1.12: Γλυπτό από την Θήβα, 500 π.Χ., Μουσείο του Λούβρου⁴⁸.

⁴⁷ Casson L., *Οι βιβλιοθήκες στον κόσμο*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006, σελ. 134, 269.

⁴⁸ Μουσείο του Λούβρου, <http://www.louvre.fr>.

⁴⁹ Mioni E., *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, ορ. cit., σελ. 95.

Εικ. 1.13: Ευαγγελιστής Μάρκος.
Ευαγγέλιο του 13^{ου} αιώνα μ.Χ.,
Κωδ. 80, Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη
του Θεολόγου, Πάτμος⁵⁰.

Διακρίνεται ο τρόπος αντιγραφής
των χειρόγραφων κωδίκων.

1.3.2 Τα μελάνια που χρησιμοποιούνταν κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή

Τα μελάνια, που χρησιμοποιούνταν κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή για την αντιγραφή και διακόσμηση των χειρόγραφων κωδίκων, προέρχονται από τις ίδιες πρώτες ύλες με αυτές των μελανιών της Αρχαιότητας. Τα υλικά αυτά χρησιμοποιήθηκαν και κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα στη Δυτική Ευρώπη.

Τα μελάνια, που χρησιμοποιούνταν κυρίως κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή, ήταν το μαύρο μελάνι, συνήθως μόνο για το κείμενο, και το κόκκινο μελάνι για τα διακοσμητικά στοιχεία, τα επίτιτλα και τα πρωτογράμματα. Εξαιρέση αποτελούν οι ιστορημένοι κώδικες, που είναι πολυτελείς κώδικες με μικρογραφίες, για τις οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί πολύτιμα υλικά όπως ο χρυσός, το ασήμι, το πράσινο του χαλκού και το lapis lazuli⁵¹ (Εικ. 1.14).

⁵⁰ Μουρίκη Ντ., Ševčenko N., Εικονογραφημένα χειρόγραφα, Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 1988, σελ. 316

⁵¹ Ινστιτούτο Επεξεργασίας του Λόγου, Παράρτημα Θράκης, Βυζαντινή Ζωγραφική, <http://www.xanthi.ilsp.gr/istos>.

Εικ. 1.14: Μικρογραφία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου από φύλλο 23ν του Κωδ. 298 της Ιεράς Μονής Μεγάλου Μετεώρου (Μονή Μεταμορφώσεως)⁵².

Κωδ. 298, Θηκαράς, 15^{ος} – 16^{ος} αιώνας, χαρτί, 21,6 x 13,8 cm, φφ. 208, στίχοι 33, Ιερά Μονή Μεγάλου Μετεώρου (Μονή Μεταμορφώσεως)⁵³.

Για την κατασκευή των μελανιών, οι αντιγραφείς στηρίζονταν στις συνταγές της Αρχαιότητας, οι οποίες τους ήταν γνωστές είτε μέσω της προφορικής παράδοσης είτε μέσω των έργων της αρχαίας ελληνορωμαϊκής γραμματείας, όπως για παράδειγμα το *Περί Φαρμακευτικής* του Διοσκουρίδη, το *Περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής* (35^ο βιβλίο *Φυσικής Ιστορίας*) του Πλίνιου του Πρεσβύτερου και το *Περί Αρχιτεκτονικής* του Βιτρούβιου.

Τα μαύρα μελάνια, που χρησιμοποιούσαν κυρίως για το κείμενο, είχαν ως βάση τους την καπνιά και ονομάζονταν **μελάνια αιθάλης** ή **μελαντηρίες**. Αυτά παρασκευάζονταν από την ανάμειξη καπνιάς καμένων ξύλων ή οστών ή καμένης πίσσας ή ρετσινιού ή ακόμα και μούστου με νερό και αραβική γόμα. Πολλές φορές, η αραβική γόμα αντικαθίστατο από ασπράδι αυγού ή ζωική κόλλα. Σπανιότερα, για τη βελτίωση των χαρακτηριστικών των μελανιών, οι αντιγραφείς προσέθεταν διάφορα έλαια ως συντη-

⁵² Σοφιανός Δ. Ζ., Γαλάβαρης Γ., Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα των Μονών των Μετεώρων, τόμος Β', Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2007, σελ. 215.

⁵³ Σοφιανός Δ. Ζ., Γαλάβαρης Γ., Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα των Μονών των Μετεώρων, τόμος Α', Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2007, σσ. 165 – 170.

ρητικά, π.χ. γαρυφαλέλαιο, ενώ άλλες φορές προσέθεταν μέλι ή ζάχαρη, ή και κρόκο αυγού για τη βελτίωση της συγκολλητικότητας, για μεγαλύτερη ανθεκτικότητα, και για περισσότερη στιλπνότητα⁵⁴. Επίσης, πολλές φορές, για να δώσουν ένα βαθύτερο χρώμα στο μελάνι, οι αντιγραφείς προσέθεταν στάχτη που προερχόταν από τον φλοιό ροδιάς ή από χλωρά κλαδιά καρδιάς⁵⁵.

Σύμφωνα με τη μελέτη της M. Zerdoun⁵⁶, μία από τις παλαιότερες αναφορές για τα μαύρα μελάνια βρίσκεται στο έργο του Βιτρούβιου, στο «Περί Αρχιτεκτονικής», η οποία σε συνδυασμό με την παραλλαγμένη συνταγή του Πλίνιου και του Διοσκουρίδη είναι:

- i Μούστος ή καπνιά (ως χρωστική) + αραβική γόμμα (ως συνδετικό υλικό).
- ii Καπνιά (ως χρωστική) + αραβική γόμμα (ως συνδετικό υλικό) + ταυρόκολλα + χάλκανθος (οξειδία του χαλκού). Αυτή η συνταγή θα αποτελέσει αργότερα, κατά τον 12^ο αιώνα, τη βάση για την κατασκευή των μεταλλογαλλικών μελανιών στη Δύση.

Τα κόκκινα μελάνια, που χρησιμοποιήθηκαν για τη διακόσμηση των χειρόγραφων κωδίκων, ήταν ήδη γνωστά από την Αρχαιότητα με το όνομα *sacrum encaustum*⁵⁷ και κατασκευάζονταν από την πορφύρα, ένα είδος κογχυλιού. Ωστόσο, για τη διακόσμηση των μεταβυζαντινών κωδίκων, οι αντιγραφείς και οι μικρογράφοι χρησιμοποιούσαν ένα κόκκινο μελάνι με βασικό συστατικό το **κιννάβαρι**, το οποίο ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος το ονομάζει *minium*. Το κιννάβαρι είναι η φυσική μορφή του ορυκτού θείουχου

⁵⁴ Thompson D. V., *Οι τεχνικές και τα υλικά της μεσαιωνικής ζωγραφικής*, op. cit., σσ. 72 – 73, 252.

⁵⁵ Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, op. cit., σελ. 79.

⁵⁶ Zerdoun Bat – Yehouda M., *Les encres noires au moyen age (jusqu' à 1600)*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1983, pp. 79 – 81.

⁵⁷ Thompson D. V., *Οι τεχνικές και τα υλικά της μεσαιωνικής ζωγραφικής*, op. cit., σσ. 121 – 130.

υδραργύρου (HgS), ο οποίος είναι αναμειγμένος με διάφορα οξείδια μετάλλων, όπως ο πυρίτης⁵⁸.

Το κιννάβαρι σαν χρωστική ουσία ήταν γνωστή από το 2000 π.Χ. στην Κίνα, ενώ στην Ελλάδα και στην υπόλοιπη Ευρώπη από τον 6^ο αιώνα π.Χ. Ακόμα και κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή, η προμήθειά του γινόταν από την Σίσιπο της Ισπανίας, την Ασία, το Τουρκεστάν, τη Ρωσία, τη Γιουγκοσλαβία, την Ιταλία και τη Γερμανία.

Η μεθοδολογία κατασκευής του πιγμέντου⁵⁹ ακολουθούσε τους κανόνες της αγιογραφίας, δηλαδή εχρησιμοποιείτο ως συνδετικό υλικό το ασπράδι του αυγού, προκειμένου το χρώμα να αποκτήσει στιλπνότητα και ελαστικότητα⁶⁰.

Παρά τη μεγάλη διάδοσή του σε όλο τον ελλαδικό και ευρωπαϊκό χώρο, από τον 15^ο αιώνα και μετά ο θειούχος υδράργυρος (HgS), δηλαδή η φυσική μορφή του κινναβάρεως, αντικαταστάθηκε οριστικά από το τεχνητό κιννάβαρι, ή αλλιώς **vermillion**. Το vermillion παράχθηκε στη Δυτική Ευρώπη το Μεσαίωνα, ύστερα από μία πολύπλοκη χημική κατεργασία του φυσικού θειούχου υδράργυρου, αλλά μέχρι το τέλος του 14^{ου} αιώνα,

⁵⁸ Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής*. 35^ο βιβλίο της Φυσικής Ιστορίας, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα, 1994., σσ. 196 – 200./Rutherford J. G., Feller R. L., Chase N. T., Vermillion and Cinnabar, *Artist's pigments: A handbook of their history and characteristics*, volume 2, ed. Ashok Ray, National Gallery of Art, Washington D. C., Oxford University Press, New York, 1993, pp. 139 – 182./ West Fitzhugh E., Red lead and Minium, *Artist's pigments: A handbook of their history and characteristics*, volume 1, ed. Robert Feller, National Gallery of Art, Washington D. C., Oxford University Press, New York, 1986, pp. 109 – 139.

⁵⁹ σ.σ. Πιγμέντο είναι το χρωματικό διάλυμα ή η βαφή. Επίσης, πιγμέντο θεωρείται και η χρωστική ουσία σε ξηρή μορφή, δηλαδή σε μορφή σκόνης, Lucie – Smith E., *Dictionary of Art Terms*, Thames and Hudson, New York, 2003, p. 167.

⁶⁰ Γκλίνοσ Α., *Τα βιβλία και τα αρχεία. Υγιεινή – παθήσεις – θεραπεία*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1995, σσ. 21 – 26.

και λόγω του μεγάλου κόστους του και της σπανιότητάς του, χρησιμοποιείτο μόνο στα πολύτιμα ιστορημένα χειρόγραφα της Δύσης.

1.3.3 Η εικονογράφηση των χειρόγραφων κωδίκων κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή

Από τον 8^ο αιώνα και μέχρι την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, η τέχνη της εικονογράφησης των χειρογράφων επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από το κλασικό πνεύμα της Αρχαιότητας, με αποτέλεσμα, οι χειρόγραφοι κώδικες να εμπλουτίζονται όχι μόνο με μικρογραφίες, αλλά και με περίτεχνα **πρωτογράμματα** και **επίτιπλα** σχέδια (Εικ. 1.15).

Τα διακοσμημένα πρωτογράμματα δίνουν έναν πιο αφηγηματικό χαρακτήρα στο κείμενο, βοηθούν στην ανάγνωσή του και με το μέγεθός τους δίνουν έμφαση σε διάφορα τμήματα του κειμένου, όπως στην αρχή ενός κεφαλαίου ή μίας παραγράφου. Άσχετα με το μέγεθός τους, τα πρωτογράμματα, έχουν πολλές φορές πολυτελή χαρακτήρα λόγω των πολύτιμων υλικών που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη σχεδιάσή τους, όπως το lapis lazuli, ο χρυσός και το ασήμι.

Στην περίπτωση των διακοσμημένων πρωτογραμμάτων, τα σχήματα των γραμμάτων αποδίδονται με ανθρώπινες σκηνές, με μορφές από το ζωικό βασίλειο ή με σκηνές από την καθημερινή ζωή (Εικ. 1.16). Στην πιο απλή μορφή τους, τα πρωτογράμματα σχηματίζονται από φυτά ή πλοχμούς, οι οποίοι είναι σχεδιασμένοι με κόκκινο μελάνι.

Εικ. 1.15: Μεταβυζαντινό διακοσμημένο πρωτόγραμμα Κ, 1679.

Κωδ. 1436, Λειτουργίες, Ιερά Μονή
Ιβήρων, Άγιο Όρος⁶¹.

⁶¹ Γαλάβαρης Γ., *Ελληνική Τέχνη – Ζωγραφική ελληνικών χειρογράφων*, op. cit., σελ. 183.

Εικ. 1.16: Διακοσμημένο πρωτόγραμμα Τ από τον Κωδ.330 της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο.

Κωδ. 330, Ευαγγελιστάριο, χαρτί, 1427, φφ. 282, Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, Πάτμος.

Διαστάσεις: 29,5 x 25,1 cm⁶².

Τα επίτιτλα σχέδια κατά τη Βυζαντινή Εποχή διακοσμούνται με φανταστικά ή και γραμμικά θέματα, τα οποία αν και είναι έντονα επηρεασμένα από την τέχνη της Αρχαιότητας, διακρίνονται από τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής εικονογραφίας (Εικ. 1.17). Στην πιο απλή μορφή τους αποτελούνται από ένα πλέγμα παράλληλων γραμμών που καταλήγουν σε ένα τριφύλλι ή σε κάποιο άλλο φυτομορφικό ή ζωικό διακοσμητικό στοιχείο.

Εικ. 1.17: Διακοσμημένο επίτιτλο σχέδιο και διακοσμημένο πρωτόγραμμα.

Κωδ. 4., Τετραευάγγελο, 13^{ος} αιώνας μ.Χ., Ιερά Μονή Διονυσίου, Άγιο Όρος⁶³.

⁶² Κομίνης Αθ. Δ., Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακών κωδίκων, Αθήνα, 1968, σελ. 22/

Σακκελίων Ι., Πατμιακή βιβλιοθήκη, Τυπογραφείο Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, Αθήνα, 1890, σσ. 158 – 159.

⁶³ Γαλάβαρης Γ., Το βυζαντινό εικονογραφημένο χειρόγραφο. Προσφορά του καλλιτέχνη στον Θεό, Βιβλιαμφιάστης, τόμος 2, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 2004, σσ. 25 – 38.

Οι χειρόγραφοι κώδικες της Μεταβυζαντινής Εποχής, και ιδιαίτερα αυτοί του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα, είναι λιγότερο εικονογραφημένοι και παρουσιάζουν μία αισθητική λιτότητα⁶⁵. Ιδιαίτερα από τον 16^ο αιώνα και μετά, λόγω της ευρείας διάδοσης και επικράτησης των έντυπων κωδίκων, η παραγωγή χειρόγραφων κωδίκων γίνεται κατόπιν παραγγελίας, κυρίως από μονές ή μοναχούς, με αποτέλεσμα η εικονογράφησή τους να σταματήσει να διακρίνεται από πρωτοτυπία⁶⁶ (Εικ. 1.18).

Εικ. 1.18: Βυζαντινό επίτιτλο και πρωτόγραμμα του 12^{ου} - 13^{ου} αιώνα με φυτικό διάκοσμο⁶⁴.

Στον ελλαδικό χώρο, κατά τον 16^ο αιώνα, όπως ήδη προαναφέρθηκε, η παραγωγή αυτών των χειρογράφων συγκεντρώνεται στα μεγάλα μοναστικά κέντρα, όπως το Άγιο Όρος και τα Μετέωρα, καθώς και στις περιοχές που βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Ενετών, δηλαδή την Κύπρο και την Κρήτη⁶⁷. Τα πιο αντιπροσωπευτικά διακοσμητικά τους στοιχεία είναι τα εξής:

⁶⁴ **Ινστιτούτο Επεξεργασίας του Λόγου, Παράρτημα Θράκης, Βυζαντινή Ζωγραφική,** <http://www.xanthi.ilsp.gr/istos>

⁶⁵ **Galavaris G.,** The ornamentation of 15th - 16th century Sinaitic manuscripts, in: *Διεθνές Συμπόσιο «Η ελληνική γραφή κατά τους 15^ο και 16^ο αιώνες»*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2000, σσ. 443 – 463.

⁶⁶ **Weitzmann K.,** Χειρόγραφα, *Η βυζαντινή τέχνη – Τέχνη ευρωπαϊκή*, Ένατη Έκθεση υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, Αθήνα, 1964, σσ. 249 – 312.

⁶⁷ **Λιάκου Β.,** Τα διακοσμητικά στοιχεία των χειρογράφων του Γεώργιου Τριβιζία, σε: *7^ο Διεθνές Συμπόσιο «Η ελληνική γραφή κατά τους 15^ο και 16^ο αιώνες»*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2000, σσ. 485 – 498.

- Πρωτογράμματα διακοσμημένα με φυτικά μοτίβα ή πλοχμούς που αναπτύσσονται, ανάλογα με το είδος και το μέγεθος του γράμματος, στο εσωτερικό τους ή περιμετρικά από αυτό. Τα διακοσμητικά στοιχεία τοποθετούνται πάνω ή κάτω από το σχέδιο του γράμματος, εάν αυτό είναι μικρότερο από το ύψος τριών γραμμών, και περιμετρικά από αυτό, εάν είναι μεγαλύτερο από το ύψος των τεσσάρων γραμμών.
- Ταινιοειδή επίτιτλα με πλοχμούς που περιπλέκονται ή με κυματοειδείς βλαστούς με φυτική διακόσμηση ή με μικρές διπλές διακοσμητικές κυματοειδείς γραμμές, άλλοτε διακοσμημένες και άλλοτε με κουκίδες στο εσωτερικό των τόξων που σχηματίζουν οι καμπύλες (Εικ. 1.18 – 1.19). Στους ιστορημένους κώδικες, ιδιαίτερα διαδεδομένα είναι τα επίτιτλα με τη μορφή ερπετών.

Εικ. 1.19: Επίτιτλο από το πρώτο φύλλο του Κωδ. 331 της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο. Κωδ. 331, Ευαγγελιστάριο, 15^ο αιώνας, χαρτί, Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, Πάτμος⁶⁸.

⁶⁸ Σακκελίων Ι., Πατμιακή βιβλιοθήκη, *op. cit.*, σσ. 158 – 159.

1.4 Η βυζαντινή βιβλιοδεσία

Βασικός στόχος της βιβλιοδεσίας ή **στάχωσης**⁶⁹ είναι η προστασία του σώματος του βιβλίου από τη φθορά κατά τη διάρκεια της χρήσης και την πάροδο του χρόνου.

Σπαράγματα κωδίκων και βιβλιοδεσιών της Πρωτοβυζαντινής Εποχής (4^{ος} – 8^{ος} αιώνας μ.Χ.), που βρέθηκαν σε αρχαιολογικές ανασκαφές στην Αίγυπτο και στη Μέση Ανατολή, επιβεβαιώνουν τη συνέχεια της υστερορωμαϊκής παράδοσης στη βυζαντινή βιβλιοδεσία, τόσο στα κατασκευαστικά, όσο και στα διακοσμητικά στοιχεία⁷¹ (Εικ. 1.20). Εκτός από την υστερορωμαϊκή τέχνη, σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη και στην εμφάνιση της βυζαντινής τεχνοτροπίας έπαιξε και η κοπτική τεχνική, η οποία εμφανίστηκε στην περιοχή της Αιγύπτου από τον 4^ο έως και τον 9^ο

Εικ. 1.20: Κοπτική βιβλιοδεσία. Καινή Διαθήκη, Ανατολική Συρία, 10^{ος} αιώνας, MS 2080, The Shøyen Collection, National Library of Norway⁷⁰.

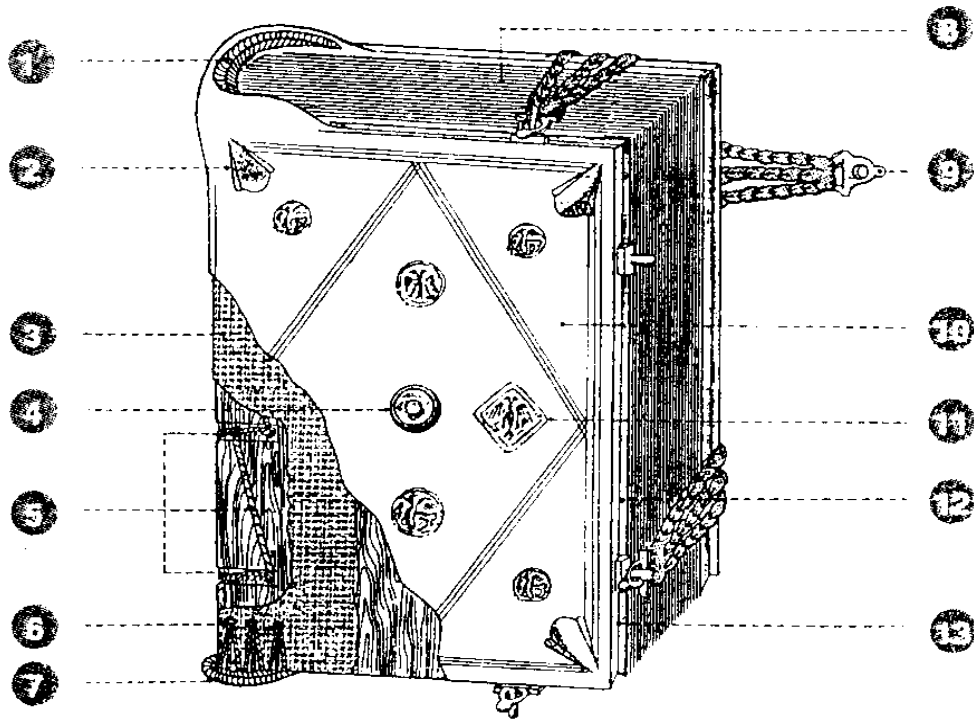
αιώνα μ.Χ., οπότε και επικράτησαν ολοκληρωτικά τα αισθητικά και τεχνικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής τεχνοτροπίας⁷² (Σχ. 1.6, Εικ. 1.21).

⁶⁹ Χούλης Κ., Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, Τέχνη και Τεχνική, Βιβλιαμφιάστης, τόμος 1, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 1999, σσ. 13 – 52.

⁷⁰ National Library of Norway, The Shøyen Collection: <http://www.shøyencollection.com>

⁷¹ Regermorter B. van, La reliure des manuscrits grecs, *Scriptorium*, volume 8, 1954, pp. 3 – 23.

⁷² Χούλης Κ., Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, Τέχνη και Τεχνική, op. cit., σσ. 13 – 52.

Σχ. 1.6: Κατασκευαστικό σχέδιο της βυζαντινής βιβλιοδεσίας⁷³.

Στο παραπάνω σχέδιο εικονίζονται:

- 1: Κεφαλάρι.
- 2: Γωνιακό κεφαλόκαρφο (γόμφος).
- 3: Ενίσχυση της ράχης με ύφασμα.
- 4: Κεντρικό κεφαλόκαρφο.
- 5: Σύστημα σύνδεσης της ραφής στη ξύλινη πινακίδα.
- 6, 7: Σύστημα στερέωσης του κεφαλαριού στη ξύλινη πινακίδα.
- 8: Πάχος φύλλων.
- 9: Κλείστρο.
- 10: Δερμάτινο κάλυμμα
- 11: Ξύλινη πινακίδα.
- 12: Καναλάκι της πινακίδας.
- 13: Πάχος πινακίδας.

⁷³ Χούλης Κ., Η βιβλιοδεσία στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, *περιοδικό Επτά Ημέρες*, Καθημερινή, 8 Φεβρουαρίου 1998, σσ. 2 – 4.

Αναλυτικότερα:

- Οι ξύλινες πινακίδες έχουν ακριβώς τις ίδιες διαστάσεις με αυτές του κυρίου σώματος του κώδικα.
- Οι αύλακες υπάρχουν στο πάχος των ξύλινων πινακίδων των βυζαντινών κωδίκων. Πολλές φορές, στις μεταβυζαντινές σταχώσεις οι ξύλινες πινακίδες αντικαθίστανται από πεπιεσμένα φύλλα χαρτιού, που προέρχονται από παλαιότερους κατεστραμμένους κώδικες.
- Τα κεφαλάρια, που κατασκευάζονται στις κορυφές της ράχης, εκτείνονται σε μεγαλύτερο ύψος από αυτό του κυρίου σώματος του κώδικα, και πέρα από τον διακοσμητικό τους ρόλο, καθιστούν τον κώδικα πιο ανθεκτικό στη χρήση του και προστατεύουν τη ραφή των τευχών του (Εικ. 1.22).

Εικ. 1.21: Χαρακτηριστική δερμάτινη στάχωση από κωνσταντινουπολίτικο εργαστήριο. Διακρίνονται τα κεφαλόκαρφα και τα κλείστρα⁷⁴. Κωδ. 554, Συναξάριο – Βίοι και Μαρτύρια Αγίων, β' μισό 11^{ου} αιώνα, περγαμηνή. Διαστάσεις: 30,4 x 23,7 cm, φφ. 229, στίχοι 25. Μονή Μεγάλου Μετεώρου (Μονή Μεταμορφώσεως)⁷⁵.

⁷⁴ Σοφιανός Δ. Ζ., Γαλάβαρης Γ., Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα των Μονών των Μετεώρων, τόμος Β', *op. cit.*, σελ. 60.

⁷⁵ Σοφιανός Δ. Ζ., Γαλάβαρης Γ., Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα των Μονών των Μετεώρων, τόμος Α', *op. cit.*, σσ. 105 – 109.

Εικ. 1.22: Δείγμα βυζαντινού κεφαλαριού⁷⁶.

- Οι μεταλλικοί γόμφοι και το κεντρικό κεφαλόκαρφο, που τοποθετούνται στις εξωτερικές πλευρές του καλύμματος, εκτός από το διακοσμητικό τους ρόλο, προστατεύουν το κάλυμμα από τη φθορά κατά την οριζόντια τοποθέτησή του κώδικα στο ράφι ή στο αναλόγιο, μία συνήθεια ευρέως διαδεδομένη στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.
- Τα κλείστρα, που βρίσκονται περιμετρικά των ακμών των ξύλινων πινακίδων, κρατούν ερμητικά κλειστούς τους κώδικες, έτσι ώστε να μην παραμορφώνεται το υπόστρωμα γραφής και καταστρέφεται το κείμενο και η εικονογράφηση του. Κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή, και σε συνδυασμό με την διάδοση της χρήσης του χαρτιού ως υπόστρωμα γραφής, τα κλείστρα είτε αποκτούν περισσότερο διακοσμητικό ρόλο, είτε καταργούνται.

1.4.1 Η ραφή των τευχών

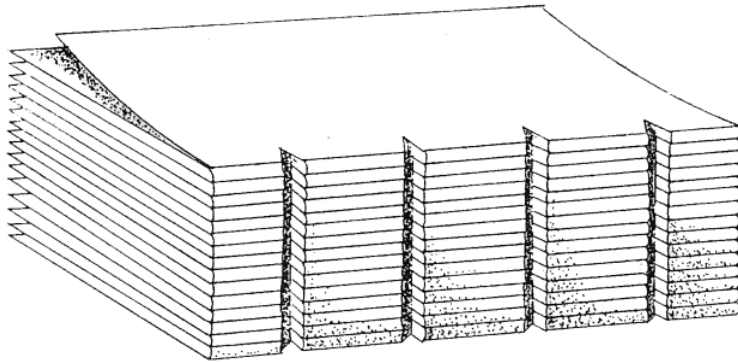
Η ραφή των τευχών των βυζαντινών και μεταβυζαντινών κωδίκων πραγματοποιείται χωρίς υποστρώματα στις τριγωνικές οπές που ανοίγονται κατά την προετοιμασία των τευχών. Αυτή η διαδικασία ονομάζεται **γκρεκάρισμα**⁷⁷, ή *grecaggio*⁷⁸ (Σχ. 1.7). Στη θέση των υποστρωμάτων ραφής δημιουργούνται αλυσίδες ραφής, που συγκρατούν μαζί όλα τα τεύχη και

⁷⁶ **Preservation and persistence of the changing book:** <http://www.futureofthebook.com>

⁷⁷ Χούλης Κ., Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, τέχνη, και τεχνική, *op. cit.*, σσ. 13 – 52.

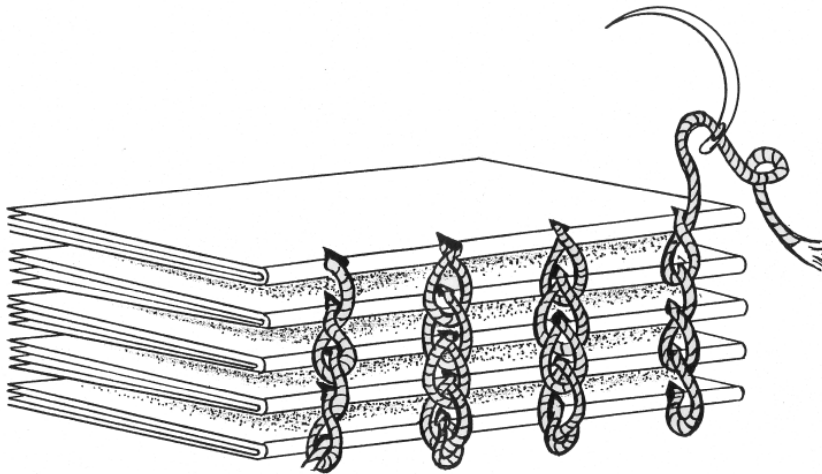
⁷⁸ Federici C., Houlis K., *Legature Bizantine Vaticane*, *op. cit.*, p. 24.

τα συνδέουν με τις ξύλινες πινακίδες. Σύμφωνα με μελέτες⁷⁹, οι αλυσίδες ραφής που δημιουργούνταν στο σώμα των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρόγραφων ήταν από 3 έως και 7.

Σχ. 1.7: Οι τριγωνικές οπές στήριξης της ραφής των τευχών (γκρεκάρισμα, grecaggio)⁸⁰.

Τα τεύχη ράβονται με μία κυρτή βελόνα, και με τις κατάλληλες κινήσεις δημιουργούνται οι αλυσίδες ραφής μεταξύ των τευχών. Το πάχος των αλυσίδων απορροφάται από το κενό που δημιουργούν οι τριγωνικές οπές, με αποτέλεσμα να μη δημιουργούνται εξογκώματα στη ράχη των κωδίκων με την τοποθέτηση του καλύμματος (Σχ. 1.8).

Σχ. 1.8: Η ραφή των τευχών σύμφωνα με τη βυζαντινή τεχνική⁸¹.

⁷⁹ Szirmai J. A., *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, ed. Ashgate, Sydney, 1999, p. 77.

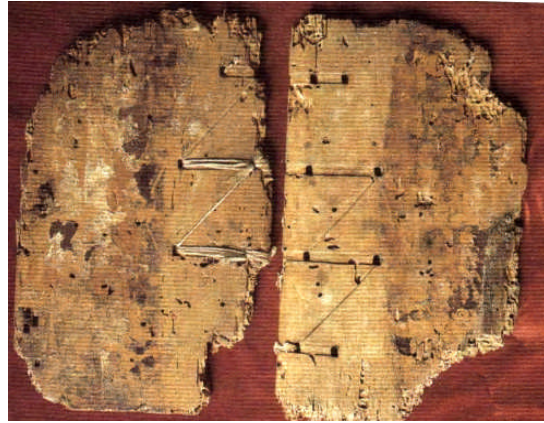
⁸⁰ Federici C., Houlis K., *Legature Bizantine Vaticane*, Fratelli Palombi, Rome, 1988, p. 23.

⁸¹ Federici C., Houlis K., *Legature Bizantine Vaticane*, op. cit., p. 24.

1.4.2 Η σύνδεση των πινακίδων

Η σύνδεση των πινακίδων στο σώμα του κώδικα γίνεται με τις παρακάτω κατά σειρά εργασίες:

- i. Αρχικά ανοίγονται σπές αντίστοιχες με αυτές του σώματος του κώδικα, ώστε να περάσει το νήμα ραφής. Αμέσως μετά δημιουργούνται πάνω στις πινακίδες αυλάκια, για να απορροφηθεί το πάχος του νήματος ραφής, ώστε να μη δημιουργηθούν εξογκώματα ή ανωμαλίες στο κάλυμμα που θα τοποθετηθεί αργότερα (Εικ. 1.23).
- ii. Κατόπιν, οι πινακίδες στερεώνονται σταδιακά πάνω στο πρώτο και στο τελευταίο τεύχος του σώματος του κώδικα με τα νήματα ραφής (Εικ. 1.24). Το αποτέλεσμα είναι το χαρακτηριστικό ζιγκ – ζαγκ στην εσωτερική ή εξωτερική πλευρά των πινακίδων.

Εικ. 1.23: Δείγμα της προετοιμασία των πινακίδων για τη συρραφή τους με το σώμα του κώδικα⁸².

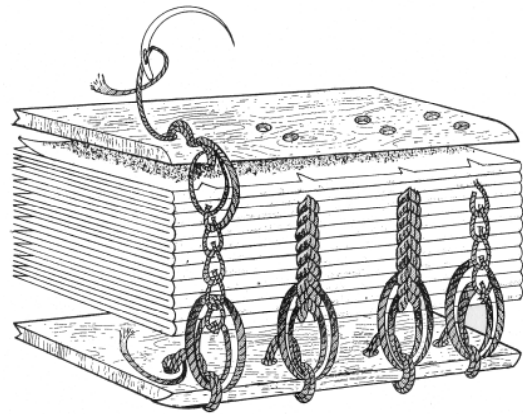
Εικ. 1.24: Η σύνδεση του σώματος του κώδικα με τις πινακίδες. Κωδ. 450, Κανονικόν, χαρτί, 1568, φφ. 264, Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, Πάτμος. Διαστάσεις 22 x 16 cm⁸³.

⁸² Χούλης Κ., Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, Τέχνη και Τεχνική, *op. cit.*, σσ. 13 – 52.

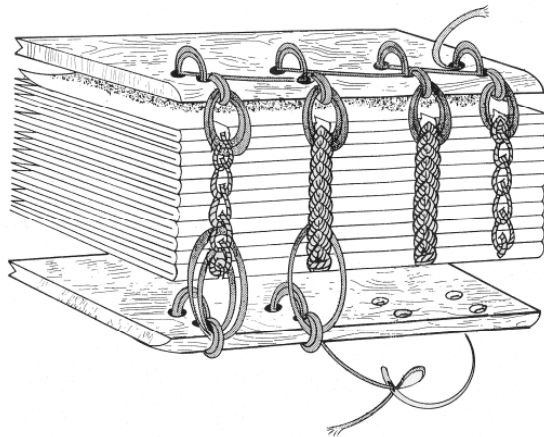
⁸³ Κομίνης Αθ. Δ., *Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακών κωδίκων*, *op. cit.*, σσ. 31 – 32/
Σακκελίων Ι., *Πατμιακή βιβλιοθήκη*, *op. cit.*, σελ. 181.

Η σύνδεση των πινακίδων γίνεται με τρεις τρόπους:

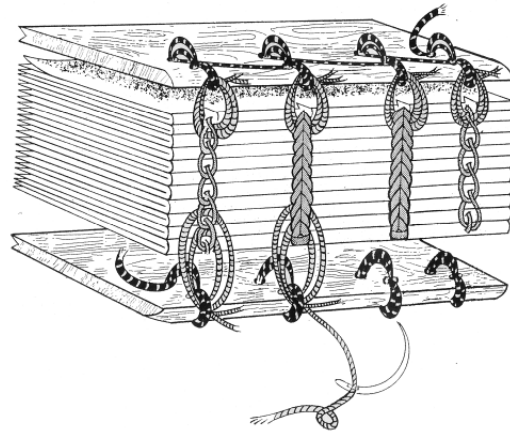
- με το ίδιο νήμα που χρησιμοποιείται για τη συρραφή των τευχών (Σχ. 1.9)
- με ένα δεύτερο νήμα (Σχ. 1.10),
- με τρία διαφορετικά νήματα (Σχ. 1.11).

Σχ. 1.9: Η σύνδεση των πινακίδων στο σώμα του κώδικα, με το νήμα που χρησιμοποιήθηκε για την ραφή των τευχών⁸⁴.

Σχ. 1.10: Η σύνδεση των πινακίδων στο σώμα του κώδικα, με δύο διαφορετικά νήματα⁸⁵.

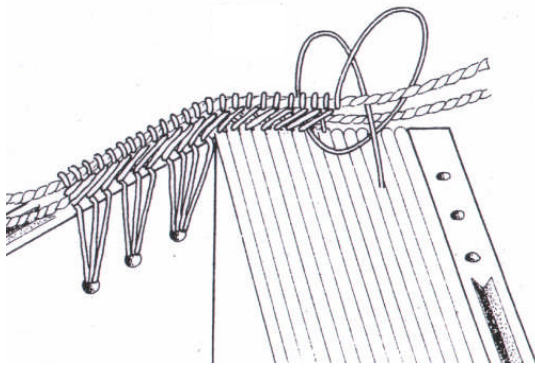
Σχ. 1.11: Η σύνδεση των πινακίδων στο σώμα του κώδικα, με τρία διαφορετικά νήματα⁸⁶.

- iii. Στη συνέχεια, τοποθετείται το ύφασμα ενίσχυσης της ράχης, του οποίου βασικός ρόλος είναι η προστασία της ραφής του κώδικα από το κάλυμμα και από τους παράγοντες φθοράς των κωδίκων. Ταυτόχρονα, ενισχύεται η συνεκτικότητα και η ανθεκτικότητα του κώδικα.
- iv. Στις κορυφές του κώδικα, και μετά την τοποθέτηση της υφασμάτινης ενίσχυσης της ράχης, κατασκευάζονται τα κεφάλαια (Σχ. 1.12, Εικ. 1.25).

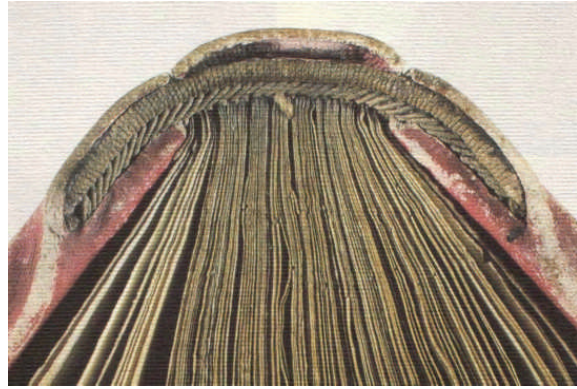
⁸⁴ Federici C., Houlis K., *Legature Bizantine Vaticane*, op. cit., p. 25.

⁸⁵ Federici C., Houlis K., *Legature Bizantine Vaticane*, op. cit., p. 26.

⁸⁶ Federici C., Houlis K., *Legature Bizantine Vaticane*, op. cit., p. 26.

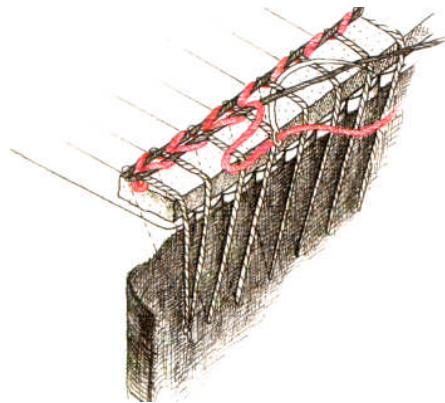
Σχ. 1.12: Μέθοδος κατασκευής του
βυζαντινού κεφαλαριού⁸⁷.

Εικ. 1.25: Χαρακτηριστικό βυζαντινό κεφαλάρι⁸⁸.

Από τον 15^ο αιώνα και μετά, οι Έλληνες βιβλιοδέτες υιοθετούν τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των ισλαμικών βιβλιοδεσιών, με τα κεφαλάρια να είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα. Τα ισλαμικά κεφαλάρια χρησιμοποιούν ως βάση ένα στενό κομμάτι δέρματος, το οποίο δίνει όγκο στο κεφαλάρι και ταυτόχρονα προστατεύει τα τεύχη από το τράβηγμα του νήματος του πρωτεύοντος κεφαλαριού⁹⁰.

Πάνω σε αυτό το πρωτεύον κεφαλάρι, υφαίνεται το δευτερεύον ή διακοσμητικό κεφαλάρι, το οποίο αποτελείται από δύο νήματα, συνήθως διαφορετικού χρώματος, και έχει κατεύθυνση από δεξιά προς τα αριστερά, και αντίστροφα (Σχ. 1.13, Εικ. 1.26).

Σχ. 1.13: Μέθοδος κατασκευής του
ισλαμικού κεφαλαριού⁸⁹.

⁸⁷ Szirmai J. A., *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, op. cit., p. 77.

⁸⁸ Χούλης Κ., *Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, Τέχνη και Τεχνική*, op. cit., σσ. 13 – 52.

⁸⁹ Μπουδαλής Γ., *Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 2, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 2004, σσ. 55 – 118.

⁹⁰ Μπουδαλής Γ., *Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις*, op. cit., σσ. 55 – 118.

Εικ. 1.26: Δείγμα ισλαμικού κεφαλαριού. Ελληνικός κώδικας 1068, Ιερά Μονή Ιβήρων, Άγιο Όρος⁹¹.

- v. Τέλος, τοποθετείται το κάλυμμα του κώδικα, και στη συνέχεια διακοσμείται ανάλογα με τις τάσεις που επικρατούν στην ευρύτερη περιοχή την Μεταβυζαντινή εποχή.

⁹¹ Μπουδαλής Γ., Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις, *op. cit.*, σσ. 55 – 118.

1.4.3 Η διακόσμηση των καλυμμάτων των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων

Για τη διακόσμηση των καλυμμάτων των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρογράφων χρησιμοποιούνταν πολύτιμα υλικά όπως ο χρυσός, το ασήμι, το ελεφαντόδοντο, οι πολύτιμοι και ημιπολύτιμοι λίθοι. Ωστόσο, πολλές φορές τα πολύτιμα χειρόγραφα καλύπτονταν με βελούδινα υφάσματα⁹², ενώ σπανιότερα, τον ρόλο του καλύμματος έπαιζαν βυζαντινές εικόνες, ειδικά κατασκευασμένες για αυτό τον σκοπό (Εικ. 1.27 – 1.28).

Εικ. 1.27: Βελούδινη στάχωση Ευαγγελίου με προσηλωμένα μεταλλικά πλακίδια. Κωδ. 330, Ευαγγελιστάριο, χαρτί, 1427, φφ. 282, Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, Πάτμος.
Διαστάσεις: 29,5 x 25,1 cm⁹³.

Εικ. 1.28: Περγαμηνό Ευαγγελιστάριο του 12^{ου} αιώνα με βελούδινη στάχωση του 17^{ου} – 18^{ου} αιώνα, από την Ηρακλείτσα Ανατολικής Θράκης. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Συλλογή Κειμήλια Προσφύγων, ΒΧΜ 1041. Διαστάσεις: 33 x 27 cm, φφ.264⁹⁴.

⁹² **Regermorter B. van**, *La reliure Byzantine*, *Revue Belge d' Archéologie et d' Histoire de l' Art*, volume 36, 1967, pp. 99 – 142.

⁹³ **Κομίνης Αθ. Δ.**, *Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακών κωδίκων*, *op. cit.*, σελ. 22/ **Σακελιών Ι.**, *Πατμιακή βιβλιοθήκη*, *op. cit.*, σσ. 158 – 159.

⁹⁴ **Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών**, *Ημερολόγιο βιβλίων 2007 – Historiae Librorum*, Αθήνα, Μήνας Απρίλιος 2007.

Στην πιο απλή μορφή τους, τα καλύμματα των ξύλινων πινακίδων ήταν από δέρμα μوشαριών, κασικιών, ή προβάτων⁹⁶, και έφεραν εμπίεστη διακόσμηση από σφραγίδες διαφόρων σχημάτων, θεμάτων και μεγεθών. Τα διακοσμητικά μοτίβα

Εικ. 1.29: Σφραγίδα με θέμα τον δράκο⁹⁵.

που χρησιμοποιούνται είναι γεωμετρικά, ή απλώς περιλαμβάνουν θέματα από τον φυτικό και ζωικό κόσμο, αλλά και ζώα από τον κόσμο της φαντασίας, όπως οι δράκοντες (Εικ. 1.29).

Η κατανομή των σχεδίων στα καλύμματα εξαρτάται από το βιβλιοδοτικό εργαστήριο, όπου κατασκευάζονται οι κώδικες, και γίνονται εν μέσω πλαισίων ή γεωμετρικών σχεδίων (Εικ. 1.30). Οι μικρότερες διακοσμητικές σφραγίδες τοποθετούνται στα ορθογώνια, ρομβοειδή ή τριγωνικά πλαίσια που σχηματίζονται από τα τεμνόμενα γραμμικά σχέδια.

Εικ. 1.30: Δερμάτινο κάλυμμα βυζαντινού κώδικα⁹⁷.

Με τη δημιουργία νέων βιβλιοδοτικών εργαστηρίων στη Δυτική Ευρώπη κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή, την ανακάλυψη της τυπογραφίας και τη διάδοση των έντυπων κωδίκων⁹⁸,

⁹⁵ Federici C., Houlis K., *Legature Bizantine Vaticane e Marciane*, Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia, 1989, p. 29.

⁹⁶ Χούλης Κ., Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, Τέχνη και Τεχνική, *op. cit.*, σσ. 13 – 52.

⁹⁷ Federici C., Houlis K., *Legature Bizantine Vaticane e Marciane*, *op. cit.*, p. 30.

τα τεχνικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής βιβλιοδετικής τεχνοτροπίας σταδιακά παραλλάχθηκαν και διαφοροποιήθηκαν. Αυτή η τάση επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τους βιβλιοδέτες των εργαστηρίων στα μεγάλα μοναστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να διαφοροποιηθούν τα διακοσμητικά χαρακτηριστικά των καλυμμάτων των κωδίκων και οι τεχνικές κατασκευής τους.

Αυτή η καινούργια τεχνοτροπία βιβλιοδεσίας, που εμφανίστηκε κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή, ονομάστηκε *alla greca*, και είναι επηρεασμένη σε μεγάλο βαθμό από τη βιβλιοδετική τέχνη της Δυτικής Ευρώπης¹⁰⁰ (Εικ. 1.31).

Τα βασικά χαρακτηριστικά της είναι:

- Τα εξογκωμένα κεφαλάρια των βυζαντινών σταχώσεων αντικαθίστανται από απλούστερα, κατά τα δυτικά πρότυπα.
- Τα κλείστρα, οι γόμφοι και τα κεντρικά κεφαλόκαρφα σταδιακά απλοποιούνται, και στο τέλος εξαφανίζονται.
- Η ραφή των τευχών γίνεται με τη χρήση υποστρωμάτων ραφής, ή *νεύρων* (Εικ. 1.32).

Εικ. 1.31: Βιβλιοδεσία *alla greca* από το βιβλιοδετείο του Άλδου Μανούτιου. Βίβλος – Ψαλμοί (ελληνικό κείμενο), Άλδος Μανούτιος, Βενετία, 1497. Princeton University Library, Rare Books (EXL) 5156.1497⁹⁹.

⁹⁸ Χούλης Κ., Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, Τέχνη και Τεχνική, *op. cit.*, σσ. 13 – 52.

⁹⁹ Princeton University Library, Hand Bookbindings from special collections in the Princeton University Library, http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/hb/index.html

¹⁰⁰ Szirmai J. A., *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, *op. cit.*, pp. 84 – 85.

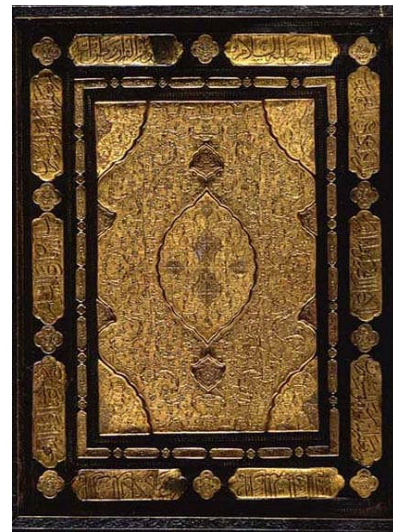
Εικ. 1.32: Εμμανουήλ Χρυσολωράς, *Erotimata Guarini cum multis additamentis*, Φερράρα, Ιταλία, 1509. Princeton University Library, Rare Books (EX)2512.415¹⁰¹.

Πέρα όμως από την αλλαγή σε μερικά από τα τεχνικά σημεία, η διακόσμηση των καλυμμάτων επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό και από την ισλαμική τέχνη και, γενικότερα, από τη τέχνη της Ανατολής (Εικ. 1.33).

Με την επιρροή της δυτικής τέχνης, τα γραμμικά, ζωικά και φυτομορφικά μοτίβα των εμπίεστων σφραγίδων της βυζαντινής βιβλιοδεσίας αντικαταστάθηκαν από παραστάσεις της Σταύρωσης, της Ανάστασης, των Ευαγγελιστών, των Προφητών, των Αγγέλων και της Παναγίας¹⁰³.

Τη Μεταβυζαντινή Εποχή, αυτές οι παραστάσεις μεταφέρθηκαν σε μεταλλικές σφραγίδες, και αποτυπώνονται στο δέρμα με τη μέθοδο της χρυσοτυπίας. Επίσης, χρησιμοποιούνται και πάνω σε ένθετα μεταλλικά πλακίδια (Εικ. 1.34).

Με την επιρροή της ισλαμικής τέχνης, αυτές οι παραστάσεις τοποθετήθηκαν μέσα σε ωοειδή, αμυγδαλωτά ή ρομβοειδή σχήματα, που είναι

Εικ. 1.33: Ισλαμική στάχωση από Κοράνι. Μέσα 16^{ου} αιώνα. Διαστάσεις: 49,5 x 36 cm. Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι¹⁰².

¹⁰¹ Princeton University Library, *Hand Bookbindings from special collections in the Princeton University Library*: http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/hb/index.html

¹⁰² Μουσείο του Λούβρου: <http://www.louvre.fr>

¹⁰³ Χούλης Κ., Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, Τέχνη και Τεχνική, *op. cit.*, σσ. 13 – 52.

διακοσμημένα με διάφορα φυτικά θέματα, και σταδιακά απλοποιήθηκαν¹⁰⁴ (Εικ. 1.34 – 1.36).

Εικ. 1.34: Περγαμινό Ευαγγελιστάριο του 12^{ου} αιώνα από το ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κάτω Βίτσας, Ζαγορίου. Η στάχωση διακοσμήθηκε σε ένα εργαστήριο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών με βελούδινο ύφασμα και μεταλλικές παραστάσεις¹⁰⁵.

Εικ. 1.35: Ελληνικός κώδικας με υφασμάτινη στάχωση επηρεασμένη από την ισλαμική τέχνη. Μονή Ιβήρων, κώδ. 1513¹⁰⁶.

Εικ. 1.36: Ελληνικός κώδικας με δερμάτινη στάχωση επηρεασμένη από την ισλαμική τέχνη. Κωδ. 559, Ψαλτήριο, χαρτί, 1690, φφ. 251, Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, Πάτμος. Διαστάσεις: 22 x 15,8 cm ¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Μπουδαλής Γ., Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις, *op. cit.*, σσ. 55 – 118.

¹⁰⁵ Τσιρώνη Ν., Η Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, *Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 2, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 2004, σσ. 19 – 24.

¹⁰⁶ Μπουδαλής Γ., Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις, *op. cit.*, σσ. 55 – 118.

¹⁰⁷ Κομίνης Αθ. Δ., *Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακών κωδίκων*, *op. cit.*, σελ. 51./ Σακκελίων Ι., *Πατμιακή βιβλιοθήκη*, *op. cit.*, σελ. 236.

1.5 Οι βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί χειρόγραφοι κώδικες σήμερα

Ήδη από τη Βυζαντινή Εποχή, τα βιβλία αποτελούσαν μία πολύ σημαντική επένδυση και το κόστος τους ήταν επιτρεπτό μόνο στις βιβλιοθήκες, στους συλλέκτες ή στους άλλους λόγιους που είχαν υψηλή κοινωνική και οικονομική θέση. Ενδεικτικά, ένας χειρόγραφος κώδικας στοίχιζε 21 με 26 χρυσά νομίσματα, ενώ ο ετήσιος μισθός ενός πρωτοσπαθάρου, δηλαδή ενός αξιωματούχου με δικαιώματα συμμετοχής στο αυτοκρατορικό συμβούλιο, ανερχόταν στο ύψος των 72 χρυσών νομισμάτων¹⁰⁸.

Εξαιτίας αυτού του υπέρογκου ποσού που έπρεπε να διατεθεί, πολλοί λόγιοι οδηγούντο στο δανεισμό των βιβλίων που τους ενδιέφεραν, είτε από κάποια εκκλησιαστική ή πατριαρχική βιβλιοθήκη, είτε από κάποια άλλη ιδιωτική, και κατέληγαν με προσωπική τους εργασία στην αντιγραφή των κωδίκων.

Από τον 13^ο αιώνα και μετά, πολλοί φθαρμένοι κώδικες επιδιορθώνονταν είτε μόνο με την προσθήκη καινούργιου καλύμματος, είτε προσθέτοντας φύλλα από άλλους κώδικες, συναφούς περιεχομένου, που ήταν ήδη σχεδόν κατεστραμμένοι. Οι κώδικες, που περιλαμβάνουν ολόκληρα τεύχη ή μεμονωμένα φύλλα από διαφορετικούς αντιγραφείς ή διαφορετικούς κώδικες, ονομάζονται **σύμμεικτοι**¹⁰⁹. Η διαδικασία ανακαινισμού ή

¹⁰⁸ **Oikonomides N.**, Writing materials, documents and books, *The economic history of Byzantium. From the 7th through the 15th century*, *Dumbarton Oaks Studies*, volume 39, Washington D.C., 2002, pp. 589 – 592.

¹⁰⁹ **Eideneier H.**, Συλλογικά χειρόγραφα κατά συμμείκτων, σε: *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Ινστιτούτο της Δανίας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005, σσ. 247 – 249.

επιδιόρθωσής τους ονομάζεται **βελτίωση**¹¹⁰ και γινόταν στα μεγάλης αξίας χειρόγραφα και στα βιβλία συνεχούς χρήσης.

Από τον 15^ο αιώνα και μετά, η συντήρηση των παλαιών βυζαντινών χειρογράφων και η φροντισμένη στάχωση των καινούργιων είναι αποτέλεσμα συστηματικής φροντίδας, και όχι μεμονωμένης ή περιστασιακής δραστηριότητας¹¹¹.

Μέχρι και τον 17^ο αιώνα μ.Χ., αυτή η ανακαινιστική δραστηριότητα γινόταν στα βιβλιογραφικά και βιβλιοδετικά εργαστήρια των μεγάλων μοναστικών κέντρων, όπως της Μονής του Σινά και των Μονών του Αγίου Όρους¹¹².

Σήμερα, χάρη σ' αυτή την ανακαινιστική δραστηριότητα, διατηρούνται ελάχιστα, αλλά πολύ σημαντικά τεκμήρια ύπαρξης παλαιότερων χειρογράφων, που μπορούν να συμβάλλουν στην αντίληψη της ιστορίας πολλών βυζαντινών και μεταβυζαντινών συλλογών χειρογράφων κωδίκων, καθώς και της ιστορίας και των τεχνικών της βιβλιογραφικής δραστηριότητας των μοναστικών ή και των ιδιωτικών βιβλιογραφικών εργαστηρίων¹¹³.

¹¹⁰ **Sviatoslav D.**, Melioration (Beltiosis) in Byzantine documents (10th – 15th centuries), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, band 49, Wien, 1999, pp. 61 – 88.

¹¹¹ **Χρυσοχοϊδης Κρ.**, Βιβλιοδεσία και συντήρηση χειρογράφων στο Άγιο Όρος κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία, *Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 1, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 1999, σσ. 69 – 77.

¹¹² **Μπουδαλής Γ.**, Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις, *op. cit.*, σσ. 55 – 118.

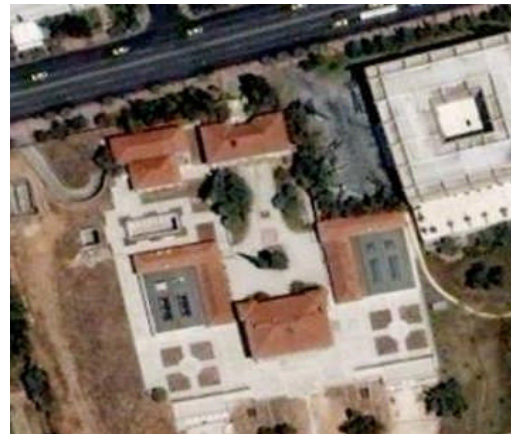
¹¹³ **Τσελίκας Α.**, Τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης Πρωτάτου, *Κειμήλια Πρωτάτου*, τόμος Α', Ιερά Κοινότητα Αγίου Όρους Αθω, Άγιο Όρος, 2000, σσ. 197 – 219.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η Συλλογή των χειρόγραφων κωδίκων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών

2.1 Γενικές πληροφορίες

Μία από τις πιο σημαντικές Συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών (Εικ. 2.1) είναι αυτή των χειρόγραφων και έντυπων κωδίκων. Η Συλλογή αυτή, μαζί με τη Συλλογή των χαλκογραφιών, των λιθογραφιών, των ανθιδόλων και των σχεδίων, απαρτίζουν τη Συλλογή βιβλιακού και αρχειακού υλικού του Μουσείου, η οποία ξεπερνά τα 5.000 αντικείμενα συνολικά.

Εικ. 2.1: Το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, κάτοψη μέσω του προγράμματος χαρτογράφησης Google Earth¹¹⁴.

Το Τμήμα της Συλλογής των χειρόγραφων κωδίκων και εγγράφων περιλαμβάνει περίπου 500 αντικείμενα, που χρονολογικά εκτείνονται από τον 6^ο έως και τον 19^ο αιώνα¹¹⁵. Αυτό το ευρύ χρονολογικό φάσμα παρέχει στους μελετητές πολύτιμες πληροφορίες, σχετικά με την ιστορία και τη χρήση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών κωδίκων καθώς και με την εξέλιξη της γραφής, της εικονογράφησης και της βιβλιοδεσίας¹¹⁶.

¹¹⁴ Πρόγραμμα χαρτογράφησης Google Earth, <http://earth.google.com>

¹¹⁵ Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα, 2004, σσ. 368 – 369.

¹¹⁶ Γκράτζιου Ό., Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου: τα πρώτα χρόνια, *Μνήμων*, 11, Αθήνα, 1987, σσ. 14 – 37.

Τα χειρόγραφα είναι κυρίως εκκλησιαστικού περιεχομένου, όπως Περικοπές Ευαγγελίων ή συνεχή Ευαγγέλια, Συναξάρια, Υμνολόγια και άλλα είδη εκκλησιαστικών βιβλίων, που χρησιμοποιούνται κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, και είναι διακοσμημένα με απλά διακοσμητικά στοιχεία ή ακόμα και εικονογραφημένα¹¹⁷.

Όλα αυτά τα χειρόγραφα, ανήκουν σε τρεις συλλογές:

- Τη Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά,
- Τη Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, και
- Τη Συλλογή «Κειμήλια Προσφύγων».

Στην παρούσα πτυχιακή εργασία, οι δύο χειρόγραφοι κώδικες προς μελέτη και συντήρηση ανήκουν στις δύο πρώτες συλλογές, δηλαδή τη Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά, και τη Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Το ιστορικό των Συλλογών αυτών παρατίθεται στη συνέχεια, μαζί με τα πιο αντιπροσωπευτικά τους αντικείμενα.

¹¹⁷ Σωτηρίου Γ., *Οδηγός Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 1931, σελ. 125.

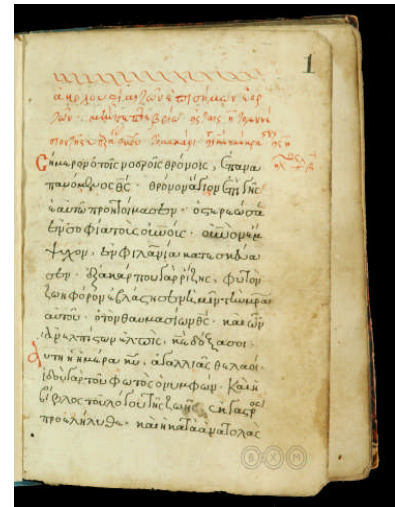
2.2 Η Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά

Ο πρώτος μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας, που εξετάζεται, έχει αριθμό καταλόγου *Κολυβά 53/ BXM 19756* και περιέχει διάφορες λειτουργίες των επίσημων εορτών Σεπτεμβρίου – Ιανουαρίου. Χρονολογείται τον 16^ο αιώνα μ.Χ. και αποτελεί μέρος της Συλλογής Δ. Λοβέρδου – Κολυβά (Εικ. 2.2).

Στο γύρισμα του 20^{ου} αιώνα εμφανίζονται οι συλλέκτες, με πρώτους τον φιλόλογο Αλέξιο Κολυβά (1848 – 1915) από τη Ζάκυνθο, και τον Κεφαλλονίτη τραπεζίτη Διονύσιο Λοβέρδο (1877 – 1934).

Ο Διονύσιος Λοβέρδος υπήρξε ιδρυτής της Λαϊκής Τράπεζας, της οποίας ανέλαβε τη γενική διεύθυνση έως το θάνατό του. Παράλληλα με την επιτυχημένη επαγγελματική του δραστηριότητα, συγκέντρωσε πολλά έργα της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Εποχής καθώς και άλλα αντικείμενα τέχνης, δημιουργώντας έτσι μία αξιόλογη Συλλογή έργων τέχνης. Πυρήνας της ήταν η αγορά της Συλλογής έργων τέχνης του Αλέξιου Κολυβά. Από τότε και μετά εμπλουτίστηκε, με αποτέλεσμα ο αριθμός των αντικειμένων να ανέρχεται σε πάνω από 450 εικόνες και αντικείμενα τέχνης¹¹⁸.

Αρχικά, η Συλλογή στεγάστηκε το 1930 στη μεγαλοπρεπή κατοικία του Διονυσίου Λοβέρδου, έργο του Γερμανού αρχιτέκτονα *Hernst Ziller*

Εικ. 2.2: Ο μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας με αριθμό καταλόγου *Κολυβά 53/ BXM 19756*.

¹¹⁸ Κοινωφελές Ίδρυμα – Βιβλιοθήκη Σπυριδώνα Λοβέρδου, *Κατάλογος Αίθουσας Διονυσίου Λοβέρδου*, Αθήνα, 2003, σελ. 3.

στην οδό Μαυρομιχάλη 6, στην Αθήνα¹²⁰ (Εικ. 2.3). Ένα μεγάλο μέρος αυτής της Συλλογής παραχωρήθηκε το 1979 ως μόνιμος δανεισμός στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών από την κα. Ιωάννα Λοβέρδου – Βασιλειάδη, εντολοδόχο και των άλλων κληρονόμων του Διονύσιου Λοβέρδου, έτσι ώστε αυτά τα έργα να συντηρηθούν, να φυλαχθούν και να εκτεθούν στο κοινό. Με αυτό τον τρόπο, η Συλλογή χειρόγραφων κωδίκων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών θα εμπλουτιστεί με 180 μεταβυζαντινούς κώδικες.

Εικ. 2.3: Η κατοικία του Δ. Λοβέρδου στην οδό Μαυρομιχάλη 6, έργο του *Hernst Ziller*¹¹⁹.

Την ίδια εποχή, οι υπόλοιποι χειρόγραφοι κώδικες της Συλλογής Λοβέρδου θα κατατεθούν στο Μουσείο Μπενάκη και στην Εθνική Βιβλιοθήκη, όπου παραμένουν έως και σήμερα¹²¹.

Σήμερα, στο Ίδρυμα Λοβέρδου, το οποίο στεγάζεται στο νεοκλασικό κτίριο του Σπυριδώνα Λοβέρδου στη λεωφόρο Κηφισίας¹²², υπάρχουν πάνω από 14.000 τόμοι βιβλίων ειδικού περιεχομένου, που αφορούν την Ελλάδα, καθώς και χειρόγραφοι κώδικες που καλύπτουν το διάστημα από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης έως την απελευθέρωση της Ελλά-

¹¹⁹ Υπουργείο Πολιτισμού, *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, *op. cit.*, σελ. 22.

¹²⁰ Υπουργείο Πολιτισμού, *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, *op. cit.*, σελ. 230.

¹²¹ Υπουργείο Πολιτισμού, *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, *op. cit.*, σελ. 230.

¹²² Κοινοφελές Ίδρυμα – Βιβλιοθήκη Σπυριδώνα Λοβέρδου, *Κατάλογος Αίθουσας Διονυσίου Λοβέρδου*, *op. cit.*, σελ. 2.

δας¹²³. Επίσης, στο Ίδρυμα υπάρχουν και μοναδικά παλαιότερα βιβλία από τυπογραφεία της Γαλλίας και της Βενετίας (Εικ. 2.4).

Εικ. 2.4: Ουρανόδρομος κλίμακα του Ιωάννη Σιναΐτη του 16ου αιώνα, χαρτί. Συλλογή Κολυβά (Κολυβά 118/ ΒΧΜ 19721). Διαστάσεις: 15 x 10 cm, φφ. 248¹²⁴.

¹²³ Κοινωφελές Ίδρυμα – Βιβλιοθήκη Σπυρίδωνα Λοβέρδου, *Κατάλογος Αίθουσας Διο-
νυσίου Λοβέρδου*, ορ. cit., σελ. 2.

¹²⁴ Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, *Ο κόσμος του
Βυζαντινού Μουσείου*, ορ. cit., σελ. 387.

2.3 Η Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Ο δεύτερος χειρόγραφος κώδικας, που εξετάζεται, έχει αριθμό καταλόγου χφ24 (2116)/ BXM 19602 και ανήκει στη Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (Εικ. 2.5). Προέρχεται από τη Μονή Ξενιάς Μαγνησίας, περιλαμβάνει διάφορες Λειτουργίες και χρονολογείται τον 16^ο αιώνα μ.Χ.

Ο πυρήνας της Συλλογής δημιουργήθηκε από δωρεές επίλεκτων μελών, ιδιωτών και του ανώτερου κλήρου. Η Χριστιανική και Αρχαιολογική Εταιρεία (Χ.Α.Ε.) ιδρύθηκε το Δεκέμβριο του 1884 και βασικός της σκοπός ήταν η περισυλλογή και διάσωση των μνημείων της χριστιανικής αρχαιότητας καθώς και η δημιουργία ενός Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας¹²⁵. Ιδεολογικά, αυτός ο σκοπός συνδέεται με την προσπάθεια να αποδειχθεί η συνέχεια του ελληνικού έθνους. Ο χαρακτήρας της Εταιρείας είναι καθαρά θρησκευτικός, με το ενδιαφέρον της να επικεντρώνεται αποκλειστικά στα αντικείμενα της εκκλησιαστικής ζωής από την Πρωτοχριστιανική Εποχή έως τη σύγχρονη εποχή.

Εικ. 2.5: Ο μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας από την Συλλογή της Χ.Α.Ε., με αριθμό καταλόγου χφ24(2116)/ BXM 19602.

¹²⁵ Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, 1884 – 1930.

Από την Χριστιανική συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου, Κατάλογος έκθεσης 29 Μαρτίου – 31 Οκτωβρίου 2002, Αθήνα, 2002, σελ. 8.

Ένας από τους πρωτεργάτες της ήταν ο Γεώργιος Λαμπάκης (1854 – 1914) (Εικ. 2.6), για τον οποίο η συνέχεια του ελληνικού Έθνους ταυτιζόταν με την ιστορία της Εκκλησίας. Από το 1894 έως και το 1907 έκανε περιοδείες στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο (Μετέωρα, Άγιο Όρος, Θεσσαλονίκη, Βέροια, Σέρρες, Φιλίππους, Κυκλάδες), στους Άγιους Τόπους και στη Μικρά Ασία, για να συγκεντρώσει εκκλησιαστικά κειμήλια από Ναούς και Μονές, και να εμπλουτίσει τη Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Εικ. 2.6: Γεώργιος Λαμπάκης (1854 – 1914)¹²⁶.

Με βάση τις εγκυκλίους της Εκκλησίας και της Πολιτείας και την ιδιότητά του ως ιδιαίτερου γραμματέα της βασίλισσας Όλγας, μπορούσαν να του παραχωρήσουν αντικείμενα που δεν ήταν πλέον σε χρήση. Μεταξύ αυτών ήταν και πολλά έργα μικροτεχνίας, άμφια και χειρόγραφα, συχνά μεγάλης αρχαιολογικής αξίας¹²⁷.

Σήμερα, ένα πολύ μεγάλο και σημαντικό μέρος αυτής της Συλλογής απαρτίζει η Συλλογή «Κειμήλια Προσφύγων», η οποία περιλαμβάνει αντικείμενα μοναδικής καλλιτεχνικής και ιστορικής αξίας.

Τα Κειμήλια Προσφύγων είναι αντικείμενα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, που μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα μετά την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, μέσω του Ταμείου Ανταλλαξίμων. Μέρος αυτών των αντικειμένων παραδόθηκε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών καθώς και σε άλλα μουσεία της Αθήνας, όπως το νεοϊδρυθέν, τότε, Μουσείο Μπενάκη.

¹²⁶ <http://www.tinos.biz/lampakis.html>

¹²⁷ Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, 1884 – 1930.

Από την Χριστιανική συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου, *op. cit.*, σσ. 11 – 12.

Στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, το παλαιότερο έργο είναι το σπάραγμα περιγραμμένης που χρονολογείται στον 6^ο αιώνα¹²⁹. Έχει αριθμό καταλόγου ΒΧΜ 862 (Εικ. 2.7) και ανήκει στον πορφυρό κώδικα Ν (Codex Purpureus Petropolitanus N), του οποίου το μεγαλύτερο τμήμα σήμερα βρίσκεται στην Κρατική Βιβλιοθήκη της Αγίας Πετρούπολης. Προέρχεται από το Σαμουρσακλί της Καππαδοκίας.

Εικ. 2.7: Σπάραγμα από τον πορφυρό κώδικα Ν (Codex Purpureus Petropolitanus N) . Περιέχει το κατά Ματθαίον 14. 22 – 31. Συλλογή της Χ.Α.Ε., ΒΧΜ 862, Διαστάσεις: 29 x 26,1 cm

128.

Πολλά από τα σημαντικότερα και σπανιότερα αντικείμενα, που υπάρχουν στη Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, έχουν υποστεί κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα επαναβιβλιοδέτηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των αντικειμένων είναι το περιγραμμένο Ευαγγελιστάριο του 12^{ου} – 13^{ου} αιώνα από την Νικομήδεια, που ανακαινίστηκε κατά τον 17^ο – 18^ο αιώνα (Εικ. 2.8). Το κάλυμμα, που τοποθετήθηκε κατά την τελευταία ανακαίνισή του, είναι κόκκινο βελούδινο ύφασμα και έφερε πλακίδια που αναπαριστούσαν τη Σταύρωση. Σήμερα, αυτά τα πλακίδια έχουν εκπέσει, αλλά διατηρούνται οι γόμφοι που είναι διατεταγμένοι σταυροειδώς στις δύο πλευρές του καλύμματος.

¹²⁸ Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, *op. cit.*, σελ. 370.

¹²⁹ Τσελίκας Α., *Χειρόγραφα πρόσφυγες, Εμείς και η Τράπεζα*, τεύχος 19, Αθήνα, 2002, σσ. 32 – 35.

Εικ. 2.8: Περγαμινό Ευαγγελιστάριο του 12^{ου} – 13^{ου} αιώνα με βελούδινη στάχωση του 17^{ου} – 19^{ου} αιώνα, από την Νικομήδεια. Συλλογή Κειμήλια Προσφύγων, ΒΧΜ 19513. Διαστάσεις: 33 x 25 cm, φφ. 223¹³⁰.

Ένα άλλο σημαντικό αντικείμενο της Συλλογής χειρογράφων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών είναι το εικονογραφημένο Ευαγγελιστάριο από τον Ιερό Ναό Αγίου Γρηγορίου Νύσσης της Τραπεζούντας, που χρονολογείται στον 11^ο αιώνα (Εικ. 2.9). Σε αυτό υπάρχουν ενθυμήσεις, δηλαδή χειρόγραφες σημειώσεις, και άλλες μεταγενέστερες προσθήκες, που μαρτυρούν τη συνεχή χρήση του μέχρι τον 19^ο αιώνα.

Εικ. 2.9: Περγαμινό Ευαγγελιστάριο 11^{ου} αιώνα, με μεταγενέστερες προσθήκες χαρτιού. Από Ιερό Ναό Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, Τραπεζούντας. Συλλογή της Χ.Α.Ε., ΒΧΜ 1039. Διαστάσεις: 32,5 x 25 cm, φφ. 336¹³¹.

¹³⁰ Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, *Ημερολόγιο βιβλίων 2007 – Historiae Librorum*, Αθήνα, Μήνας Μάϊος 2007.

¹³¹ Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, *op. cit.*, σελ. 371.

Μεταξύ των σημαντικότερων μεταβυζαντινών κωδίκων των Συλλογών συγκαταλέγεται το Ψαλτήριο του α΄ μισού του 17^{ου} αιώνα που υπογράφει ο Λουκάς ο Κύπριος. Ο κώδικας αυτός, με αριθμό καταλόγου ΒΧΜ 1620, ανήκει σήμερα στη Συλλογή της Χ.Α.Ε. (Εικ. 2.10).

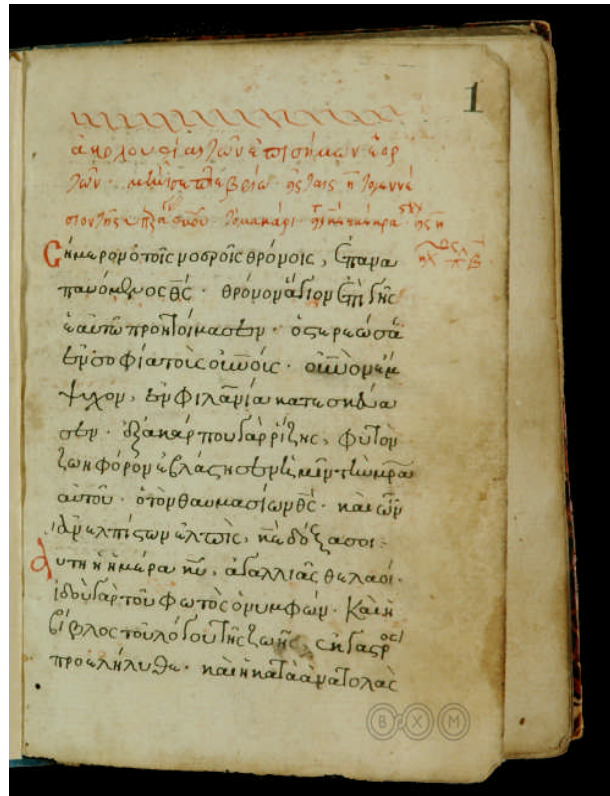
Εικ. 2.10: Ψαλτήριο του Λουκά του Κύπριου, Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, πρώτο μισό 17^{ου} αιώνα, περγαμινή. Συλλογή της Χ.Α.Ε., ΒΧΜ 1620. Διαστάσεις 28,5 x 20,5 cm, φφ.

189¹³².

¹³² Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, op. cit., σελ. 371./ **Hellenic Ministry of Culture, Byzantine and Christian Museum of Athens**, *Post – Byzantium: The Greek Renaissance, 15th – 18th century treasures from the Byzantine & Christian Museum, Athens*, Κατάλογος έκθεσης Νέα Υόρκη 2002 – 2003, Scripta – Graphic Arts & Publications, Athens, 2002, pp. 202 – 203.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Ο μεταβυζαντινός χει-
ρόγραφος κώδικας
από τη Συλλογή Δ.
Λοβέρδου – Κολυβά,
με αριθμό καταλόγου
Κολυβά 53/ ΒΧΜ 19756

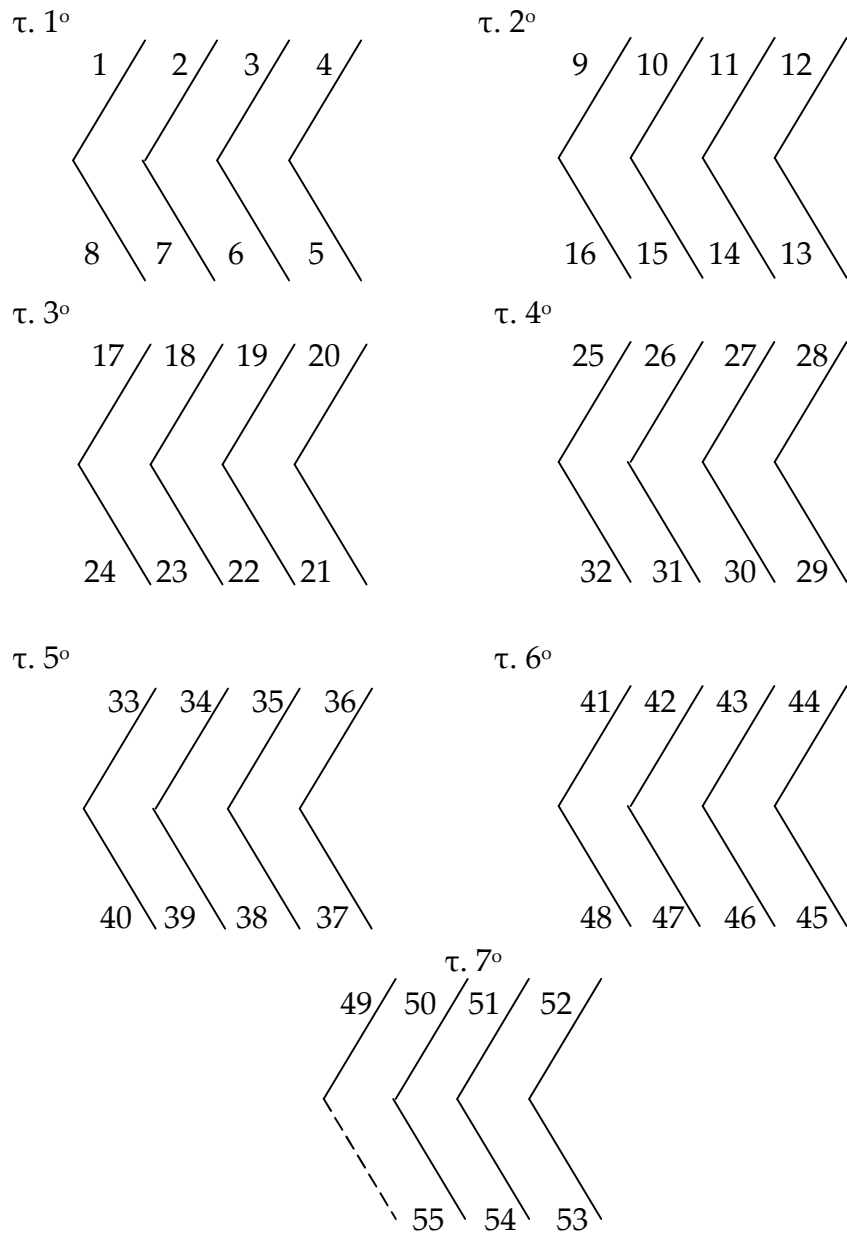

3.1 Περιεχόμενο, παλαιογραφική και κωδικολογική ανάλυση του κώδικα

Πρόκειται για:

«Ακολουθία των επισήμων εορτών Σεπτεμβρίου – Ιανουαρίου»,
με νεότερη στάχωση. Σύμφωνα με τον κατάλογο του Δ. Πάλλας¹³³, που αναφέρεται στους έντυπους και χειρόγραφους κώδικες της Συλλογής Δ. Λοβέρδου – Κολυβά, είναι ένας χαρτώος κώδικας του 16^{ου} αιώνα, αγνώστου προελεύσεως, με διαστάσεις 15,2 x 11,0 x 2,0 cm. Αποτελείται από 55 φύλλα, τα οποία μοιράζονται σε 7 τετράδια και φέρουν στην πάνω δεξιά γωνία κάθε φύλλου έντυπη αρίθμηση. Η σύνθεσή τους γίνεται σύμφωνα με το ακόλουθο σχέδιο (Σχ. 3.1):

¹³³ Πάλλας Δ., Κατάλογος των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Νέος Ελληνομνήμων, τεύχος 12, Αθήνα, 1915, σελ. 366.

Σχ. 3.1: Η σύνθεση των φύλλων στα τετράδια του κώδικα. Η αρίθμηση των φύλλων βασίζεται στην έντυπη αρίθμηση που υπάρχει στον κώδικα στην πάνω δεξιά γωνία κάθε φύλλου, ενώ η αρίθμηση τ. 1^ο – 7^ο έγινε για την καλύτερη παρουσίαση των εργασιών. Η διακεκομμένη γραμμή που εμφανίζεται στο έβδομο τεύχος συμβολίζει το φύλλο που έχει εκπέσει.

Υπό αυτό τον γενικό τίτλο, και ύστερα από τη παλαιογραφική μελέτη του κειμένου, διαπιστώθηκε ότι περιλαμβάνονται με τη σειρά, οι εξής επίσημες ακολουθίες:

- i Φύλλα 1 – 11: Ακολουθία της Γεννήσεως της Θεοτόκου»¹³⁴.
- ii Φύλλο 11ν – 21: Ακολουθία της Ύψωσης του Σταυρού»¹³⁵.
- iii Φύλλο 21ν – 40: Ακολουθία της Χριστού Γεννήσεως¹³⁶.
- iv Φύλλο 40ν – 55: Ακολουθία των Θεοφανείων¹³⁷.

3.2 Η στάχωση του κώδικα

Για τη ραφή των τευχών έχει χρησιμοποιηθεί η βυζαντινή τεχνική. Αυτή η ραφή έγινε σύμφωνα με τις αρχικές οπές του κώδικα, και αποτελείται από τέσσερις αλυσίδες, δύο εξωτερικές και δύο κύριες. Αυτή η ραφή έχει σχεδόν καταστραφεί εξαιτίας της επαναβιβλιοδέτησης του κώδικα τον 19^ο αιώνα, σε μία προσπάθεια συγκράτησης και αντικατάστασης του νήματος της ραφής με δύο διαφορετικά νήματα από το 5^ο έως και το 7^ο τεύχος (Εικ. 3.1).

Ο τύπος της ραφής διατηρεί τα χαρακτηριστικά της μόνο στα τέσσερα πρώτα τεύχη, ενώ από το 5^ο έως και το 7^ο τεύχος τα δύο νήματα που έχουν προστεθεί μπλέκονται με τυχαίο τρόπο, ώστε να δημιουργούν κόμπους για να συγκρατήσουν τα τεύχη στη ραφή (Εικ. 3.2). Τα αυθεντικά εσώφυλλα του κώδικα και τα κεφάλαια του δεν διασώζονται, αν και υπάρχουν οι αντίστοιχες οπές στήριξής τους.

¹³⁴ *Μηναίον Σεπτεμβρίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970, σσ. 98 – 118.

¹³⁵ *Μηναίον Σεπτεμβρίου*, *op. cit.*, σελ. 140.

¹³⁶ *Μηναίον Δεκεμβρίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970, σσ. 375 – 400.

¹³⁷ *Μηναίον Ιανουαρίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970, σσ. 121 – 151.

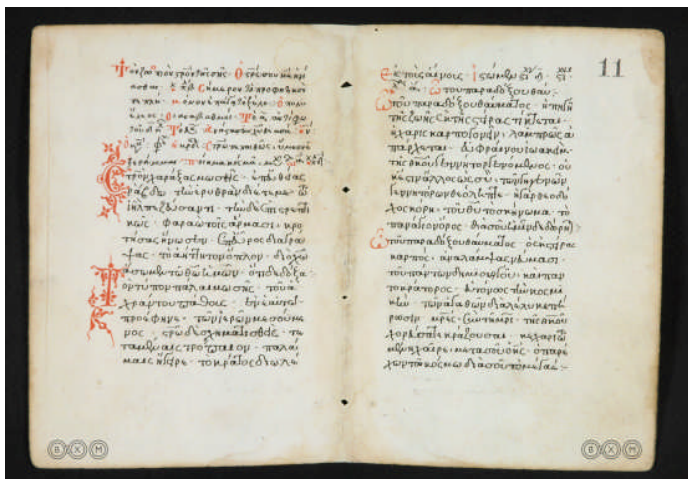

Εικ. 3.1: Η ράχη του χειρογράφου με τη μεταγενέστερη ραφή.

Εικ. 3.2: Λεπτομέρεια της ραφής των τευχών.

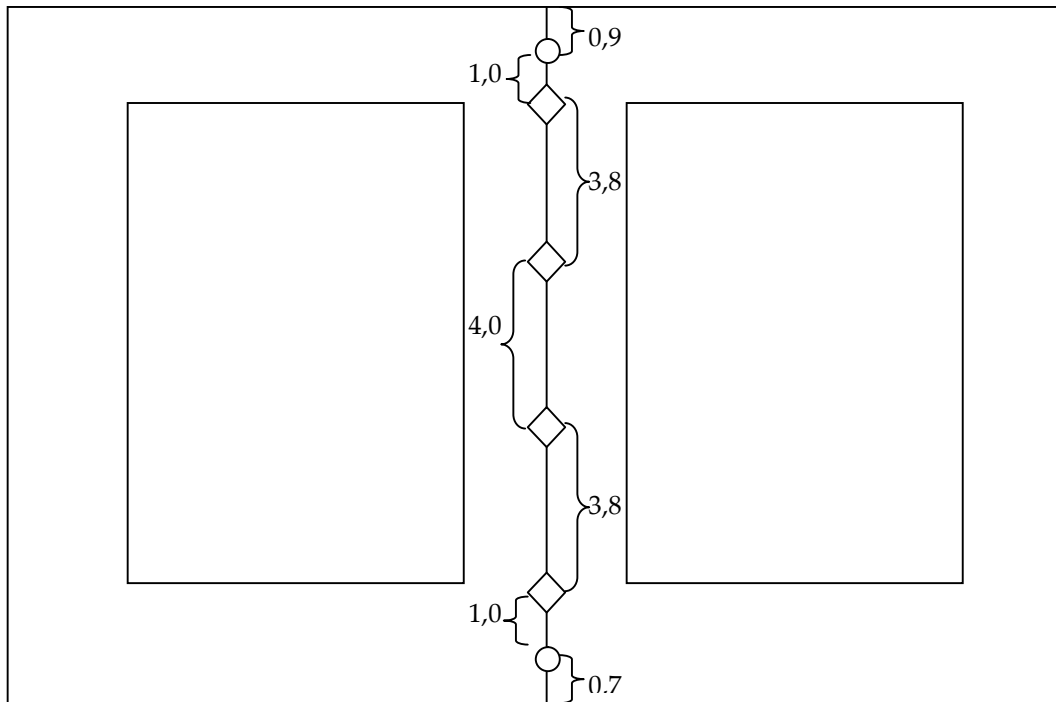
Όλα τα τεύχη του κώδικα είναι γκρεκαρισμένα, δηλαδή οι οπές απ' όπου περνούν τα νήματα της ραφής έχουν τριγωνικό σχήμα, ή αλλιώς σχήμα *V nick*¹³⁸ (Εικ. 3.3). Ταυτόχρονα, οι οπές στήριξης των κεφαλαριών έχουν κυκλικό σχήμα και είναι κατά πολύ μικρότερες σε μέγεθος από τις οπές ραφής.

Εικ. 3.3: Το δίφυλλο 11 – 14ν ανοιγμένο. Διακρίνονται οι οπές στήριξης της ραφής με το τριγωνικό σχήμα.

¹³⁸ Petherbridge G., Sewing structures and Materials: A Study in the Examination and Documentation of Byzantine and Post – Byzantine Bookbinding, in: *Paleografia e Codicologia Greca, Atti del II Colloquio Internazionale*, (Berlin – Wolfenbüttel, 17 – 21 ott. 1983), Alessandria, 1991, pp. 363 – 408.

Οι αποστάσεις μεταξύ των οπών αποτυπώνονται κατά προσέγγιση στο παρακάτω σχέδιο (Σχ. 3.2):

Σχ. 3.2: Αποτύπωση των αποστάσεων των οπών της ραφής του κώδικα υπολογισμένες σε cm.

Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για το σημερινό κάλυμμα του κώδικα (Εικ. 3.4 και 3.5), το οποίο και χρονολογείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με αρχές 20^{ου} αιώνα, είναι:

- Χαρτόνια βιομηχανικής κατασκευής για τις πινακίδες.
- Βιομηχανικό χαρτί, ως κάλυμμα του κώδικα, που μιμείται τις παραδοσιακές μαρμαρόκολλες.
- Βιομηχανικά χαρτιά, πιθανόν λευκά στην αρχή, υποκίτρινα σήμερα εξαιτίας της υψηλής οξύτητας.

Εικ. 3.4: Το κάλυμμα του κώδικα.
Διακρίνεται το βιομηχανικό χαρτί που μιμείται τις παραδοσιακές μαρμαρόκολλες και το μπλε πλαστικοποιημένο ύφασμα.

- Μεταγενέστερη προσθήκη ενός μπλε πλαστικοποιημένου υφάσματος για την εξωτερική ενίσχυση της ράχης του καλύμματος του κώδικα.
- Ένα είδος κόλλας για τη συγκόλληση του σώματος του χειρόγραφου κώδικα στο κάλυμμα, της οποίας όμως η χημική σύσταση ήταν αδύνατο να διαγνωστεί λόγω αδυναμίας δειγματοληψίας.

Εικ. 3.5: Η εσωτερική πλευρά του καλύμματος του κώδικα.
Διακρίνονται τα εσώφυλλα από βιομηχανικό χαρτί και τα υπολείμματα της κόλλας στην περιοχή της ράχης του κώδικα.

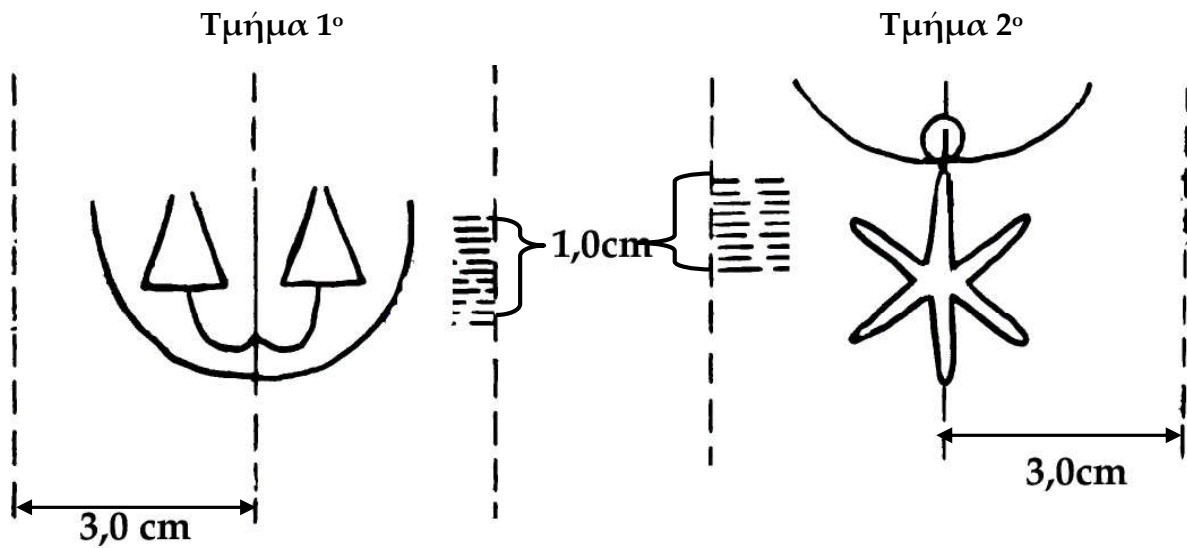
3.3 Τα χαρακτηριστικά του χάρτινου υποστρώματος

Το χάρτινο υπόστρωμα του κειμένου είναι χειροποίητο, δυτικής προέλευσης¹³⁹, έχει μέσο πάχος περίπου 0,16mm και φέρει ένα υδατόσημο (Σχ. 3.3 – 3.5) και ένα υδατόγραμμα (Σχ. 3.6).

¹³⁹ Hunter D., *Papermaking. The history and technique of an ancient craft*, Dover Publications Inc, New York, 1974, pp. 259 – 260.

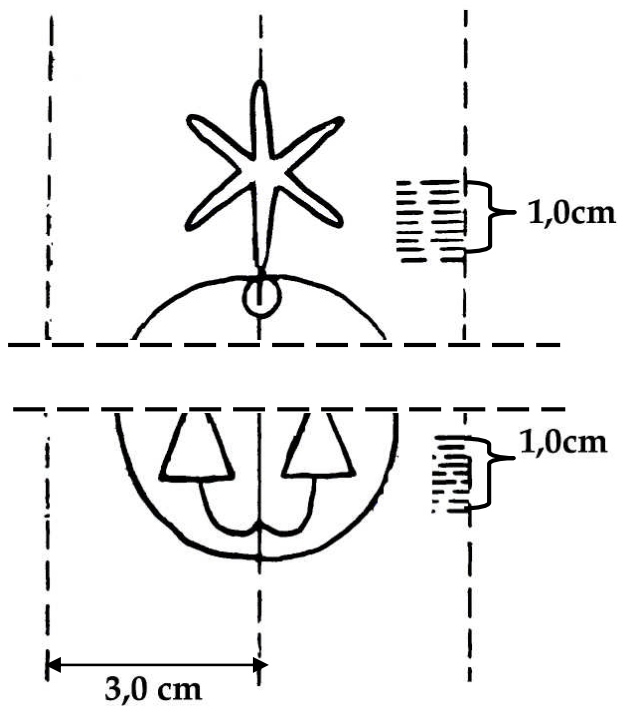
Το υδατόσημο αποτελείται από δύο διαφορετικά τμήματα, με το συνδυασμό των οποίων προκύπτει η απεικόνιση μίας άγκυρας που εμπεριέχεται σε έναν κύκλο και διατρέχεται από μία ράβδωση του χαρτιού. Στην κορυφή του κύκλου σχηματίζεται ένα εξάκτινο αστέρι.

Τα τμήματα του υδατοσήμου

Σχ. 3.3 – 3.4: Τα σχέδια των τμημάτων του υδατοσήμου του χειρόγραφου κώδικα.

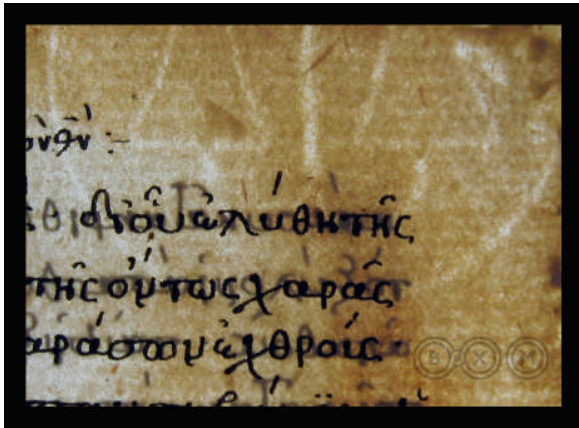
Το αρχικό υδατόσημο

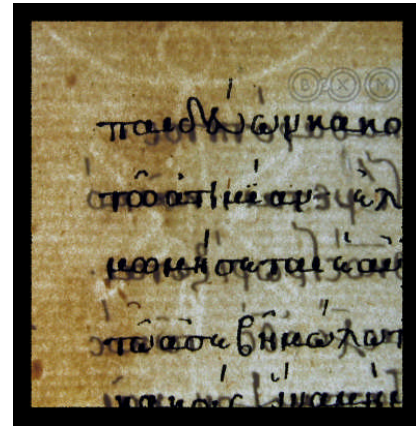
Σχ. 3.5: Το υδατόσημο που προέρχεται από την σύνθεση των δύο προηγούμενων τμημάτων.

Η κατανομή των τμημάτων του υδατοσήμου στα φύλλα του κώδικα γίνεται με τον εξής τρόπο:

- Το τμήμα 1^ο του υδατοσήμου εμφανίζεται στα φύλλα 8, 13, 18, 30, 40, 42, και 55 (Εικ. 3.6).
- Το τμήμα 2^ο του υδατοσήμου εμφανίζεται στα φύλλα 5, 16, 19, 31, 37, 43, και 51 (Εικ. 3.7).

Εικ. 3.6: Το πρώτο τμήμα του υδατόσημου.

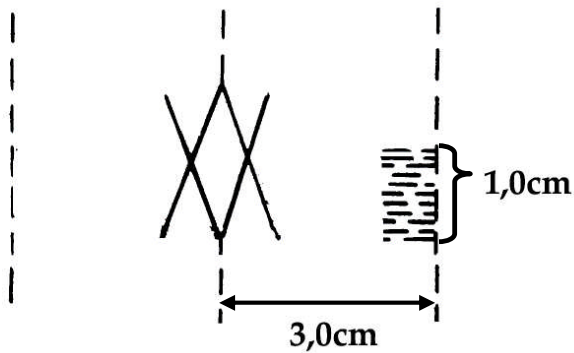

Εικ. 3.7: Το δεύτερο τμήμα του υδατόσημου.

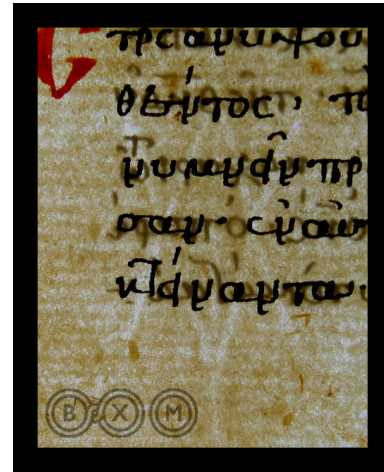
Μετά από έρευνα που έγινε για την ταυτοποίηση και τη χρονολόγηση του υδατόσημου, η κατασκευή του χαρτιού τοποθετείται με σχεδόν απόλυτη βεβαιότητα στο τρίτο τέταρτο του 16^{ου} αιώνα, δηλαδή μεταξύ του 1550 και του 1575, επιβεβαιώνοντας έτσι και την αρχική του χρονολόγηση από τον Δ. Πάλλα¹⁴⁰.

Τέλος, το υδατόγραμμα, αποτελείται από ένα διπλό «Χ», εμφανίζεται στα φύλλα 2, 11, 24, και 28, αλλά δεν έγινε δυνατή η ταυτοποίησή του (Σχ. 3.6). Αυτού του είδους τα σχέδια αποτελούν πολλές φορές τα αρχικά γράμματα της οικογένειας που διατηρεί την χαρτοποιία (Εικ. 3.8).

¹⁴⁰ Πάλλας Δ., Κατάλογος των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής Βιβλιοθήκης, *op. cit.*, σελ. 366.

Σχ. 3.6: Το σχέδιο του υδατογράμματος.

Εικ. 3.8: Το υδατόγραμμα.

Τα σχέδια που περικλείονται από ένα κύκλο, στην κορυφή του οποίου υπάρχει ένα εξάκτινο αστέρι με έντονες ακμές, ή ένας σταυρός, ή ένα τριφύλλι κλπ., είναι κυρίως ιταλικής προέλευσης¹⁴¹. Αποτελούν χαρακτηριστικά μοτίβα της Ενετικής χαρτοποιίας, αλλά συναντώνται και στα εργαστήρια του Fabriano, της Bologna, της Lucca, και της Γένοβας (Χαρτ. 3.1).

Χαρτ. 3.1: Πιθανοί τόποι κατασκευής του χαρτιού¹⁴².

¹⁴¹ Vsedolov N., *Watermarks of the Ottoman Empire. Watermarks of the mediaeval ottoman documents in Bulgarian libraries*, volume 1, The Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 1956, pp. 13 – 15.

¹⁴² Πρόγραμμα χαρτογράφησης Google Earth, <http://earth.google.com>

Ωστόσο, δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς ο τόπος κατασκευής του χαρτιού, καθώς αυτό το υδατόσημο εμφανίζεται, εκτός από την Ιταλία, σε διαφορετικές χώρες, όπως η Αυστρία, όπου αναπτύχθηκε, εκείνη την εποχή, η τέχνη της κατασκευής του χαρτιού.

Κατά τον G. Piccard¹⁴³, οι πιθανοί τόποι κατασκευής του χάρτινου υποστρώματος με αυτό το υδατόσημο είναι το Βέλγιο (Λιέγη, Χαρτ. 3.2), η Αυστρία (Τιρόλο, Innsbruck), και η Ιταλία (Udine, Τεργέστη, Βενετία) μεταξύ 1556 και 1573 (Χαρτ. 3.1). Επίσης, ο Ch. Briquet¹⁴⁴ υποστηρίζει ότι ο κατασκευαστής τους βρισκόταν πιθανότατα είτε στην Αυστρία (Arnoldstein) μεταξύ 1563 και 1564 (Χαρτ. 3.1), είτε στη Σλοβενία (Ljubljana) το 1568. Σύμφωνα με τον Vl. Mösin¹⁴⁵, το συγκεκριμένο υδατόσημο ανήκει σε κάποιο εργαστήριο κατασκευής χαρτιού στην Βενετία το διάστημα μεταξύ 1560 – 1580, ενώ κατά τον Al. Mares¹⁴⁶, αυτό το υδατόσημο χρονολογείται μεταξύ 1559 – 1580, χωρίς να καθορίζεται ο τόπος κατασκευής του χαρτιού.

¹⁴³ Piccard G., *Wasserzeichen Anker*, Findbuch NoVI, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 1978, σχέδια no V103:57 – 58 (1556, Innsbruck), V104:53 (1563, Undine), V105:58 (1572, Trient), V106:59 (1573, Venezia).

¹⁴⁴ Briquet Ch. M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du Papier*, band I, Georg Olms Verlag, Zürich, 1984, no 548: Arnoldstein, 1563, 1564: Laibach, 1568.

¹⁴⁵ Mösin V., *Anchor watermarks*, XIII, The Paper Publications Society, Amsterdam, 1973, no 1537:1561, Venice, 1538: 1563, Venice, 1539:1566, Venice, 1540 – 1541:1560 – 1570, Venice, 1542:1550 – 1560, Venice, 1543: 1567, Venice, 1544:1565 – 1575, Venice, 1549 – 1550: 1565 – 1570, Venice, 1553:1569, Venice, 1560:1570 – 1580, Venice, 1563:1577, Venice, 1566:1578, Venice, 1578:1570, Venice.

¹⁴⁶ Mares A., *Filigranele. Hîrtiei întrebuiința în Țările Române în secolul al XVI – lea*, Editura academiei republicii Socialiste România, București, 1987, no 898:1559, 904:1560, 908:1564, 910:1564 – 1568, 914:1567, 902:1568, 951:1579 – 1580.

Χαρτ. 3.2: Πιθανός τόπος κατασκευής του χαρτιού, η Λιέγη, Βέλγιο¹⁴⁷.

Σύμφωνα με τη μελέτη του N. Vsedolon¹⁴⁸, ο τόπος κατασκευής του χαρτιού με αυτό το υδατόσημο ήταν η Βενετία και πιθανότατα έγινε η εισαγωγή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 15^ο αιώνα από Ενετούς, Γενοβέζους ή άλλους Ιταλούς έμπορους (Χαρτ. 3.1).

Στην πιο πρόσφατη μελέτη υδατοσήμων του A. Velkov¹⁴⁹, το υδατόσημο και το υδατόγραμμα του παρόντος χειρόγραφου κώδικα χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα, μεταξύ 1547 και 1585.

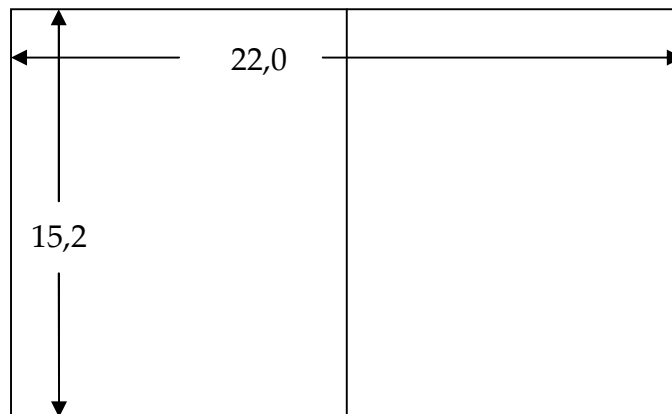
¹⁴⁷ Πρόγραμμα χαρτογράφησης Google Earth, <http://earth.google.com>

¹⁴⁸ Vsedolon N., op. cit., no 46:1559, 47:1560, 48:1560, 55:1561, 58:1562, 65:1566, 92:1577, 94 – 95:1577 – 1578.

¹⁴⁹ Velkov A., *Les filigranes dans les documents ottomans*, éditions Texte – A. Trayanov, Sofia, 2005, no 24:1547, 32:1574, 35:1576, 39:1580, 40:1583, 41:1585.

3.4 Η τοποθέτηση του κειμένου στο χαρτί

Κάθε δίφυλλο έχει διαστάσεις περίπου 15,2 x 22,0 cm (Σχ. 3.7).

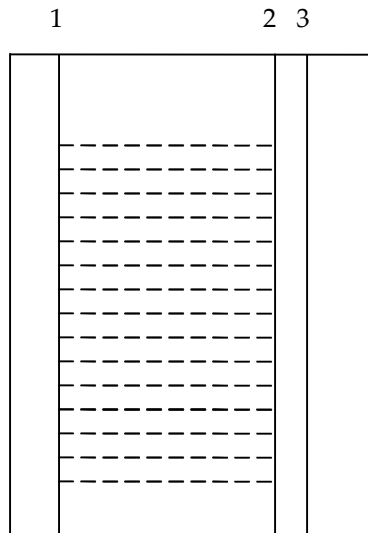
Σχ. 3.7: Οι διαστάσεις κάθε δίφυλλου, υπολογισμένες σε cm.

Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο, για την τοποθέτηση του κειμένου στο χαρτί, είναι οι **χαρακώσεις**. Με τον όρο **χαράκωση** ορίζουμε το σύστημα με το οποίο έχει χαραχτεί το υπόστρωμα γραφής, προκειμένου να παρουσιάζεται ομοιόμορφα το κείμενο¹⁵⁰. Αυτή η εργασία γινόταν με τον κανόνα και τη γραφίδα, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπάρχουν ίχνη μίας τέτοιας εργασίας.

Σύμφωνα με την παλαιογραφική μελέτη που έγινε, σε συνεργασία με τον κ. Α. Τσελίκα στις 18/10/2007¹⁵¹, σχετικά με τις χαρακώσεις του κειμένου, διαπιστώθηκε ότι ο αντιγραφέας έχει χρησιμοποιήσει ένα απλό σύστημα χαράξεων, όπου μία κάθετη γραμμή ορίζει το κείμενο από τα αριστερά, δηλαδή από την πλευρά της ράχης, ενώ στα δεξιά υπάρχουν δύο γραμμές που θέτουν τα όρια του κειμένου και των σχολίων (Σχ. 3.8).

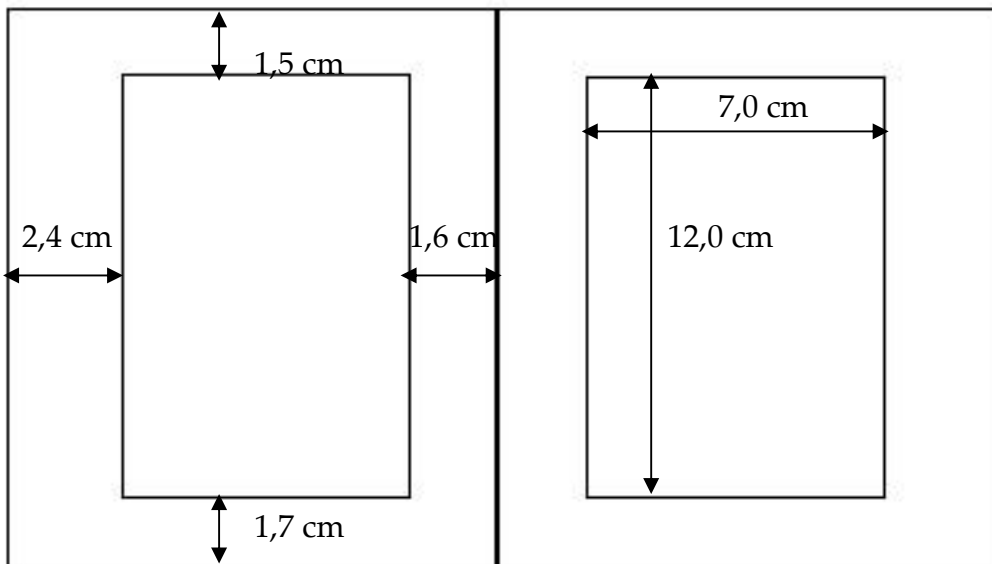
¹⁵⁰ **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, op. cit., σελ. 51.

¹⁵¹ Συνέντευξη του κ. Α. Τσελίκα στις 18/10/2007 σχετικά με τις χαρακώσεις των δύο χειρόγραφων κωδίκων από τις Συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, που εξετάζονται σε αυτή την πτυχιακή εργασία.

Σχ. 3.8: Ο τύπος των χαραξέων του κειμένου. Σύμφωνα με την μελέτη του κ. Α. Τσελικά¹⁵², αυτού του τύπου η χαρακώση ανήκει στον τύπο 1 – 2,3. Με διακεκομμένες γραμμές απεικονίζεται η περιοχή του κειμένου, όπου όμως δεν υπάρχουν ίχνη χαραξέων.

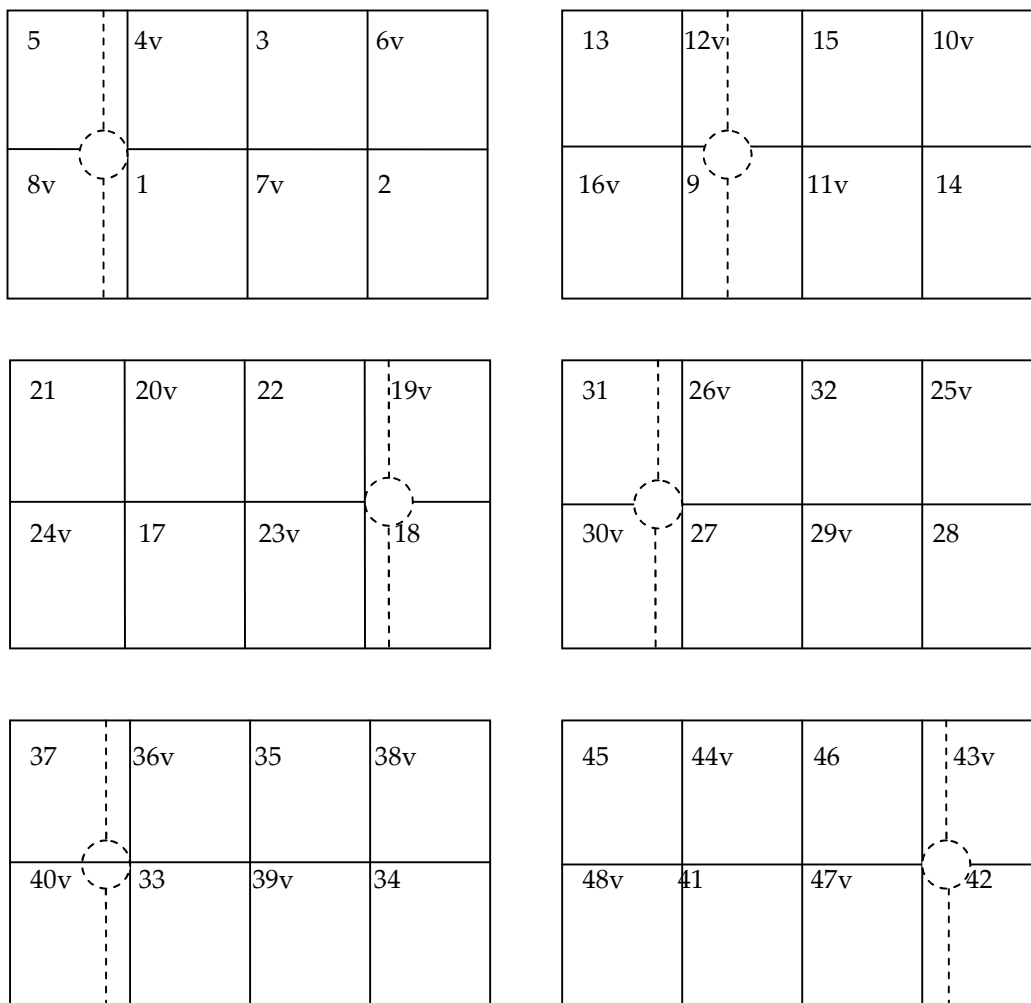
Το κείμενο του κώδικα αναπτύσσεται σε μία στήλη, η οποία αποτελείται κατά μέσο όρο από 17 έως και 21 σειρές. Το κείμενο εντάσσεται σε ορθογώνιο διαστάσεων κατά μέσο όρο 12,0 x 7,0 cm, ενώ απέχει από τις ακμές των φύλλων κατά μέσο όρο 1,5 x 2,4 x 1,7 x 1,6 cm. Στο παρακάτω σχέδιο (Σχ. 3.9) αποτυπώνεται, κατά προσέγγιση, η τοποθέτηση του κειμένου στο χαρτί.

Σχ. 3.9: Η τοποθέτηση του κειμένου στις σελίδες του κώδικα, με τις διαστάσεις υπολογισμένες σε cm.

¹⁵² Τσελίκας Α., Αριθμογραμματική παράσταση των τύπων των χαρακώσεων των χειρογράφων, *Θησαυρίσματα*, τεύχος 13, Βενετία, 1976, σσ. 297 – 318.

Σύμφωνα με τη τοποθέτηση του υδατοσήμου στο χαρτί, μπορούμε να υποθέσουμε και τις διαστάσεις του αρχικού φύλλου χαρτιού πριν την κοπή του για το σχηματισμό των δίφυλλων (Σχ. 3.10). Τα αρχικά φύλλα χαρτιού είχαν διαστάσεις, κατά προσέγγιση, περίπου 31,5 x 44,0 cm και με μία απόκλιση στις μετρήσεις της τάξεως του 1,0 cm, λόγω του ξακρίσματος. Αυτές οι διαστάσεις ήταν τυπικές κατά τους 15^ο και 16^ο αιώνες, καθώς τότε οι κατασκευαστές συνήθιζαν να χρησιμοποιούν τελάρα με διαστάσεις περίπου 33 x 45,6 cm, που ήταν ευκολότερα στην κοπή τους¹⁵³.

¹⁵³ Hunter D., *Papermaking. The history and technique of an ancient craft*, op. cit., p. 229.

53	52v	51	54v
	49	55v	50

Σχ. 3.10: Η σύνθεση των φύλλων του χειρογράφου στα αρχικά φύλλα, πριν κοπούν. Τα φύλλα είχαν πιθανότατα διαστάσεις 31,5 x 44,0 cm, με μία απόκλιση περίπου 1,0 cm. Με τις διακεκομμένες γραμμές αποτυπώνεται η θέση ολόκληρου του υδατοσήμου στο χαρτί.

3.5 Η γραφή του κειμένου και τα διακοσμητικά στοιχεία

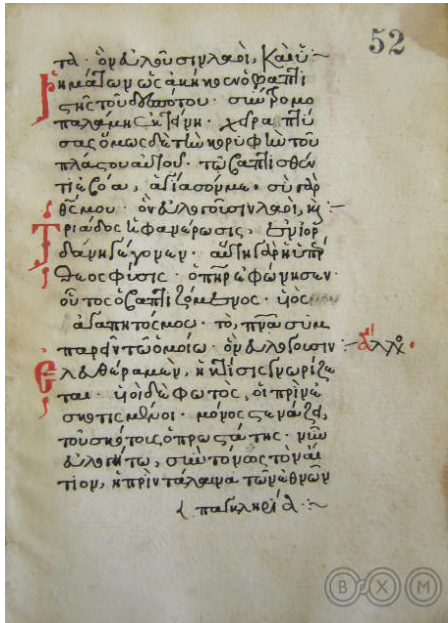
Η γραφή που έχει χρησιμοποιηθεί είναι η μικρογράμματη, η οποία ξεκίνησε να χρησιμοποιείται στα εργαστήρια αντιγραφής χειρόγραφων κωδίκων από τον 10^ο αιώνα και μετά¹⁵⁴.

Κατά τον κ. Α. Τσελίκα¹⁵⁵, έγινε δυνατή η ταύτιση του αντιγραφέα του κώδικα με κάποια ήδη μελετημένα χειρόγραφα. Ο αντιγραφέας αυτός είναι ο *Κύριλλος εκ Ναυπάκτου*, επαγγελματίας βιβλιογράφος που έδρασε στην περιοχή της Ναυπάκτου, και του οποίου τα χειρόγραφα είναι χρονολογημένα μεταξύ 1538 και 1561¹⁵⁶. Στη χρονολογική αυτή περίοδο συμπίπτει και η δημιουργία αυτού του κώδικα. Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του αντιγραφέα είναι το στρογγυλό σχήμα της γραφής του και η κουκίδα που μπαίνει πάνω από μερικά φωνήεντα (Εικ. 3.9 – 3.10).

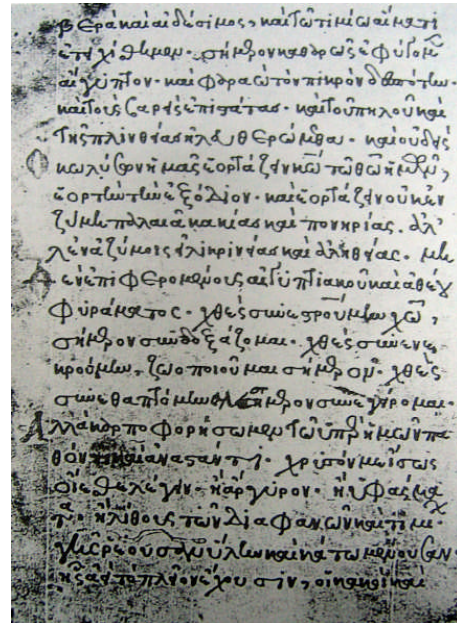
¹⁵⁴ **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, *op. cit.*, σσ. 80 – 92.

¹⁵⁵ Συνέντευξη από τον κ. Α. Τσελίκα στις 25/10/2007 σχετικά με τις χαρακώσεις των δύο χειρόγραφων κωδίκων από τις Συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, που εξετάζονται σε αυτή την πτυχιακή εργασία.

¹⁵⁶ **Τσελίκας Α.** *Ιεροσολυμίτικα χειρόγραφα του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα*, σε: *7^ο Διεθνές Συμπόσιο, «Η ελληνική γραφή κατά τους 15^ο και 16^ο αιώνες»*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2000, σσ. 349 – 396.

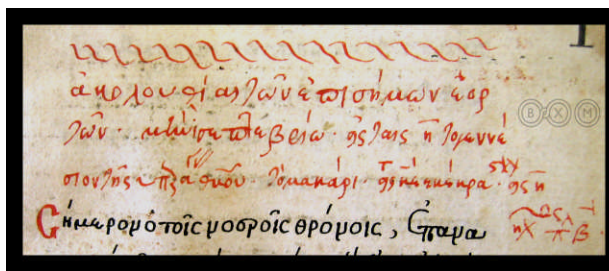

Εικ. 3.9: Δείγμα της γραφής του Κυρίλλου εκ Ναυπάκτου, από το χειρόγραφο κώδικα από την Συλλογή Κολυβά.

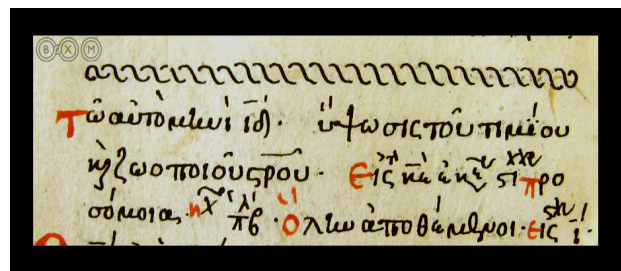

Εικ. 3.10: Δείγμα της γραφής του Κυρίλλου εκ Ναυπάκτου, από τον Κωδ. 337 της Ιεράς Μονής Αγίου Σάββα, Ιεροσόλυμα¹⁵⁷.

Κάθε Ακολουθία διαχωρίζεται από τις υπόλοιπες με ένα απλό επίτιτλο σχέδιο (Εικ. 3.11 – 3.14), ενώ οι παράγραφοι των κειμένων ξεκινούν με ένα διακοσμημένο πρωτόγραμμα (Εικ. 3.15 – 3.19). Σε πολλές περιπτώσεις στο εσωτερικό του κειμένου περιέχονται απλά κεφαλαία γράμματα, με τα οποία ξεκινούν διαφορετικοί ύμνοι (Εικ. 3.20 – 3.22). Τα μελάνια που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι μαύρο για το κυρίως κείμενο και, πιθανότατα, κιννάβαρι για όλων των ειδών τα πρωτογράμματα.

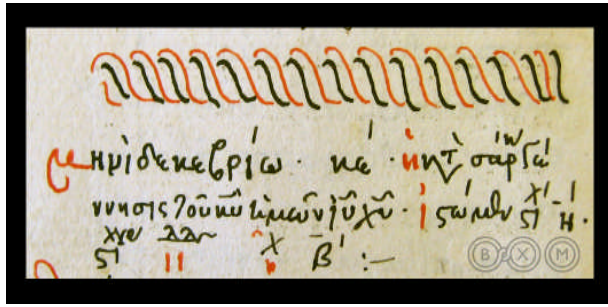

Εικ. 3.11: Ο τίτλος και το επίτιτλο σχέδιο της πρώτης ακολουθίας.

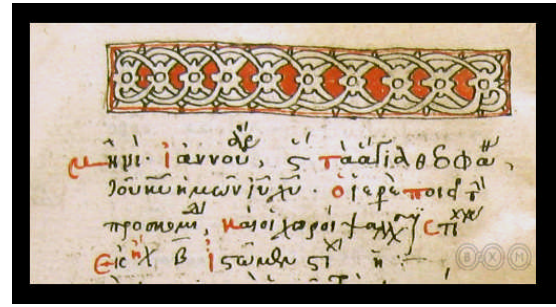

Εικ. 3.12: Ο τίτλος και το επίτιτλο σχέδιο της δεύτερης ακολουθίας.

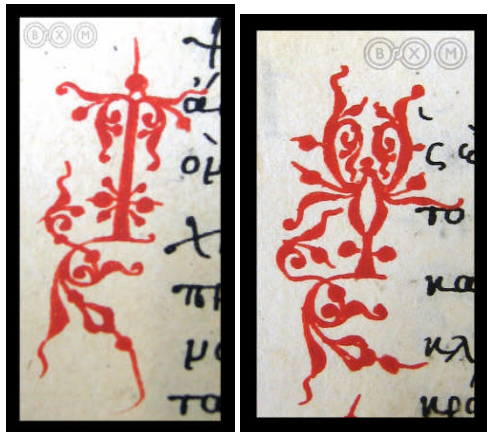
¹⁵⁷ Τσελίκας Α. Ιεροσολυμίτικα χειρόγραφα του 15ου και 16ου αιώνα, *op. cit.*, σσ. 349 – 396.

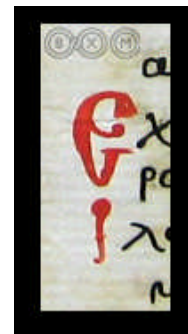
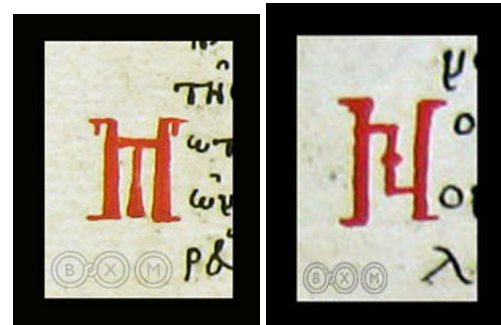
Εικ. 3.13: Ο τίτλος και το επίτιτλο σχέδιο της τρίτης ακολουθίας.

Εικ. 3.14: Ο τίτλος και το επίτιτλο σχέδιο της τέταρτης ακολουθίας.

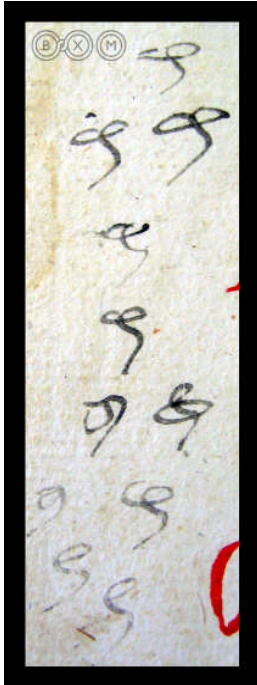

Εικ. 3.15 – 3.19: Ενδεικτικές φωτογραφίες των διακοσμημένων πρωτογραμμάτων.

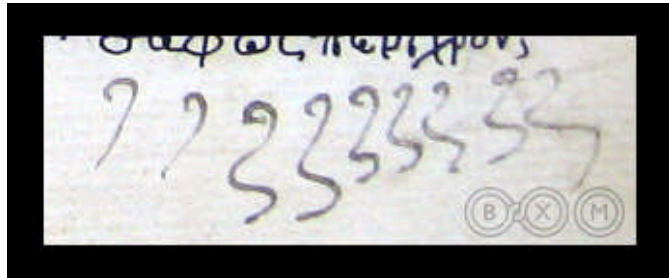

Εικ. 3.20 – 3.22: Ενδεικτικές φωτογραφίες των απλών κεφαλαίων γραμμάτων.

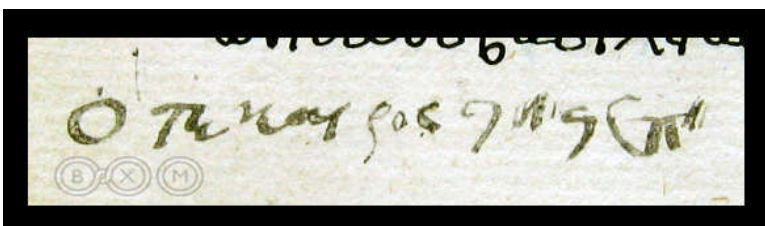
Παράλληλα, υπάρχουν και τέσσερις χειρόγραφες σημειώσεις στα περιθώρια του κειμένου, οι οποίες είτε αφορούν δοκιμές κάποιων γραμμάτων, είτε συνιστούν κάποιες φράσεις. Πιο συγκεκριμένα, στα φύλλα 28ν και 29ρ, οι χειρόγραφες σημειώσεις είναι δοκιμές κάποιων γραμμάτων, ενώ στα φύλλα 39ν και 40ρ πρόκειται για φράσεις (Εικ. 3.23– 3.26).

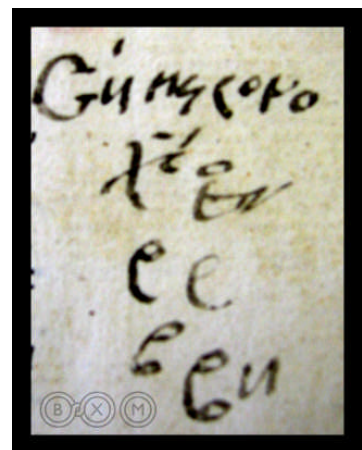
Εικ. 3.23: Η χειρόγραφη σημείωση του φύλλου 28v.

Εικ. 3.24: Η χειρόγραφη σημείωση του φύλλου 29r.

Εικ. 3.25: Η χειρόγραφη σημείωση του φύλλου 39v.

Εικ. 3.26: Η χειρόγραφη σημείωση του φύλλου 40r.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Ο μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας από τη Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, με αριθμό καταλόγου χφ24(2116)/ BXM 19602

4.1 Περιεχόμενο και κωδικολογική ανάλυση του κώδικα

Σύμφωνα με τον κατάλογο του Ν. Βέη¹⁵⁸, που αναφέρεται στους έντυπους και χειρόγραφους κώδικες της Συλλογής της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας, ο χειρόγραφος κώδικας αφορά μία:

«*Εκλογή Ακολουθιών*»,

χωρίς καθόλου κάλυμμα. Από την αρχική βιβλιοδεσία του διατηρούνται μονάχα η ραφή των τευχών, και η βάση του ενός από τα δύο κεφαλάρια.

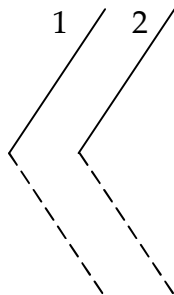
Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για ένα σύμμεικτο χαρτώο κώδικα του 16^{ου} αιώνα, δηλαδή από δύο, τουλάχιστον, διαφορετικούς αντιγραφείς σε διαφορετικούς χρόνους. Έχει διαστάσεις 19,0 x 14,5 x 3,0 cm και αποτελείται από 125 φύλλα, τα οποία μοιράζονται σε 15 τεύχη. Ο νεότερος αντιγραφέας συναντάται από το 1^ο τεύχος έως και το 3^ο, και από το 8^ο τεύχος

¹⁵⁸ Βέης Ν. Α., Κατάλογος των χειρόγραφων κωδίκων της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας, *Δελτίον Ζ^{ον} της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα, 1906, σσ. 73 – 74.

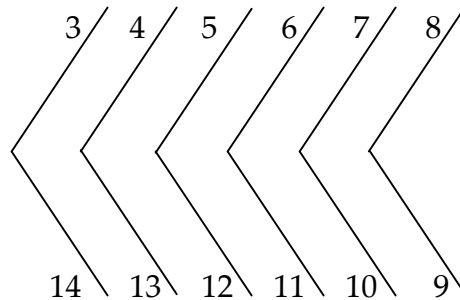
έως και το 14^ο. Ο παλαιότερος αντιγραφέας συναντάται από το 4^ο τεύχος έως και το 7^ο, αλλά και στο 15^ο τεύχος.

Στο παρακάτω σχέδιο απεικονίζεται η σύνθεση των τευχών του κώδικα. Η αρίθμηση κάθε φύλλου του κώδικα στο σχέδιο αυτό βασίζεται στη σημερινή κωδικολογική μελέτη και βρίσκεται στην πάνω δεξιά γωνία κάθε φύλλου. Το τ. 15^ο είναι το τελευταίο τεύχος, του οποίου τα φύλλα είναι κολλημένα, ενώ με το γράμμα "x" απεικονίζεται το τελευταίο προστατευτικό φύλλο. Με τις διακεκομμένες γραμμές συμβολίζονται τα φύλλα που έχουν εκπέσει (Σχ. 4.1):

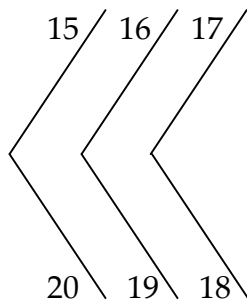
τ. 1^ο

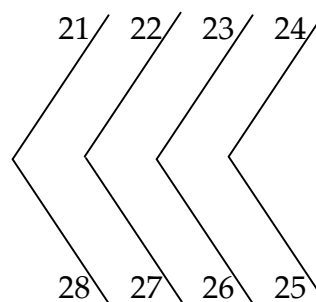
τ. 2^ο

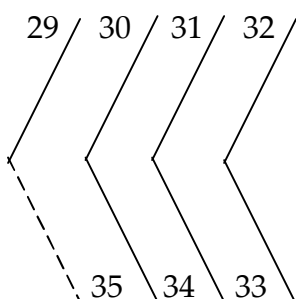
τ. 3^ο

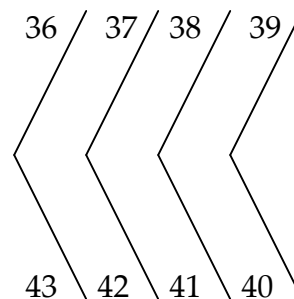
τ. 4^ο

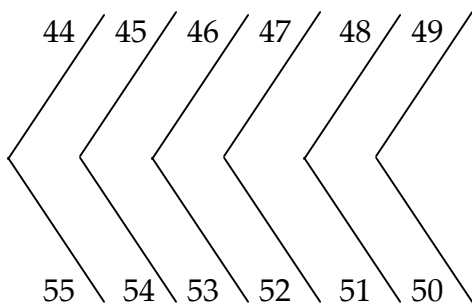
τ. 5^ο

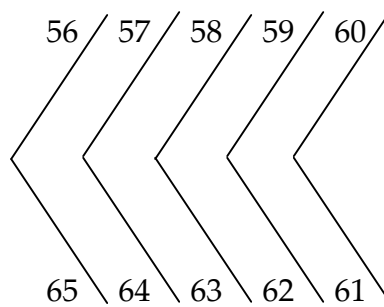
τ. 6^ο

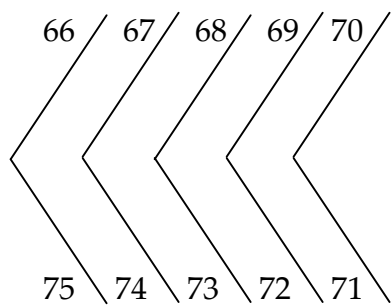
τ. 7^ο

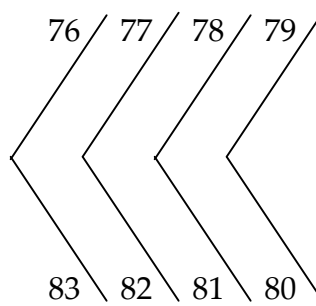
τ. 8^ο

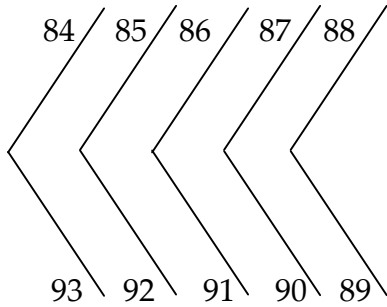
τ. 9^ο

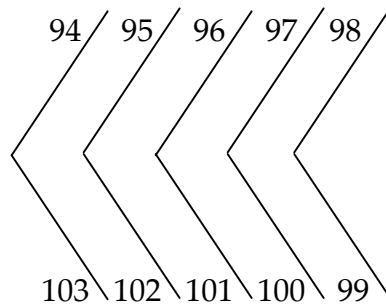
τ. 10^ο

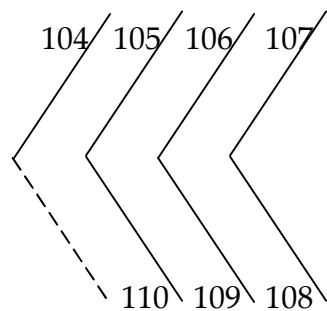
τ. 11^ο

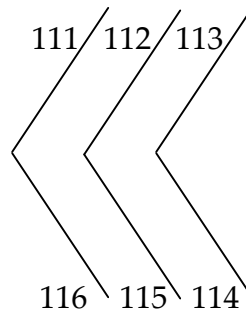
τ. 12^ο

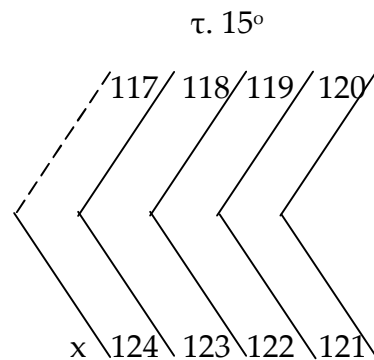

τ. 13^ο

τ. 14^ο

Σχ. 4.1: Η σύνθεση των φύλλων στα τετράδια του κώδικα. Οι διακεκομμένες γραμμές συμβολίζουν τα φύλλα που έχουν εκπέσει.

4.2 Η παλαιογραφική μελέτη του κώδικα

Σύμφωνα με την αρχική παλαιογραφική μελέτη του κώδικα, στον κατάλογο του Ν. Βέη¹⁵⁹, αναφέρονται τα εξής:

“Χάρτης, Διαστ. 0,19 x 0,145, Αιών XVI, φ. 118, [...]

[...] Κολοβόν. Τα φ. 21α – 58β εκπεσόντα, ανεπληρώθησαν δι’ ετέρων φύλλων χάρτου, διαφόρου του λοιπού κώδικος. Η υπ’ αριθμόν 2 καταβασία γέγραπται υπ’ άλλης χειρός. Επίτιπλα τινά εν φ. 1α, 37α, 50β, 70α, 84α.

Εν φ. 58 δοκίμια κονδυλίου. Το προς το τέλος του κώδικος περικάλυμμα συναπετελέσθη δια της συγκολλήσεως χειρογράφων φύλλων λειτουργικής ύλης.

Εκ δωρεάς της Θεσσαλικής Μονής Ξενιάς.”

Ωστόσο, κατά τη σημερινή παλαιογραφική του μελέτη, η οποία βασίστηκε σε νεότερα εκκλησιαστικά βιβλία με ακολουθίες, διαπιστώθηκαν κάποιες διαφοροποιήσεις σχετικά με το περιεχόμενο και τη δομή του. Αυτές καταγράφηκαν λεπτομερέστερα, αφού πρώτα αριθμήθηκαν τα φύλλα εκ νέου, λόγω της λανθασμένης αριθμησής τους από τον προηγούμενο

¹⁵⁹ Βέης Ν. Α., Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας, *op. cit.*, σσ. 73 – 74.

μελετητή. Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης φαίνονται στο παρακάτω πίνακα:

Φύλλα	Παλαιογραφική ανάλυση Ν. Βήη ¹⁶⁰	Σημερινή παλαιογραφική ανάλυση	Παρατηρήσεις
1r – 20v	Ακολουθία της Χριστού Γεννήσεως	Ακολουθία της Χριστού Γεννήσεως ¹⁶¹	Υπάρχει ολόκληρο το κείμενο της Ακολουθίας
20v	Η καταβασία «Ανοίξω το στόμα μου»	Καταβασία «Ανοίξω το στόμα μου» ¹⁶²	Υπάρχει ολόκληρο το κείμενο της Ακολουθίας
21r – 25v	Ακολουθία των Θεοφανείων	Ακολουθία των Μεγάλων Ωρών ¹⁶³	Δεν υπάρχει αντιστοίχιση των κειμένων με την αλληλουχία των κειμένων που υπάρχει σήμερα. Στα φύλλα 24 και 25 δεν κάποια σημεία δεν γίνεται ταύτιση των κειμένων.

¹⁶⁰ Βήης Ν. Α., Κατάλογος των χειρόγραφων κωδίκων της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας, *op. cit.*, σσ. 73 – 74.

¹⁶¹ Μηνάϊον Δεκεμβρίου, *op. cit.*, σσ. 375 – 400.

¹⁶² Έγκόλπιον του Αναγνώστου, *Ιεραί ακολουθίαι του έσπερινού, του όρθρου της Θείας Λειτουργίας*, Εκδόσεις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1974, σελ. 129.

¹⁶³ Μηνάϊον Ιανουαρίου, *op. cit.*, σσ. 96 – 121.

26r – 35v	Ακολουθία των Θεοφανείων	Ακολουθία των Θεοφανείων	Η Ακολουθία δεν είναι πλήρης, και ενώ υπάρχει ο τίτλος για την Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου, το κείμενο παραλείπεται.
36r – 41v	Ακολουθία της Υπαπαντής	Ακολουθία της Υπαπαντής ¹⁶⁴	Υπάρχει ολόκληρο το κείμενο της Ακολουθίας
42r – 42v	Ακολουθία του ιερομάρτυρος Βλασίου	Ακολουθία του ιερομάρτυρος Βλασίου ¹⁶⁵	Δεν ολοκληρώνεται το κείμενο της Ακολουθίας
43r – 47r	Ακολουθία των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων των εν Σεβαστεία	Ακολουθία των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων των εν Σεβαστεία ¹⁶⁶	Υπάρχει ολόκληρο το κείμενο της Ακολουθίας
47v – 53r	Ακολουθία του Ευαγγελισμού	Ακολουθία του Ευαγγελισμού ¹⁶⁷	Υπάρχει ολόκληρο το κείμενο της Ακολουθίας

¹⁶⁴ Μηναίον Φεβρουαρίου, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970, σσ. 25 – 38.

¹⁶⁵ Μηναίον Φεβρουαρίου, *op. cit.*, σσ. 127 – 129.

¹⁶⁶ Μηναίον Μαρτίου, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970, σσ. 66 – 77.

¹⁶⁷ Μηναίον Μαρτίου, *op. cit.*, σσ. 200 – 213.

53v – 55v	Ακολουθία του Αγίου Γεωργίου	Ακολουθία του Αγίου Γεωργίου ¹⁶⁸	Η Ακολουθία δεν ολοκληρώνεται καθώς σταματά απότομα στο φύλλο 55v.
56r – 67r	Ακολουθία των επτά παιδων των Μακκαβαίων και του διδασκάλου αυτών Ελεαζάρου και της μητρός Σουμώνης	Ακολουθία των επτά παιδων των Μακκαβαίων και του διδασκάλου αυτών Ελεαζάρου και της μητρός Σολομωνής ¹⁶⁹	Το κείμενο, με το οποίο ξεκινά η Ακολουθία, δεν συμβαδίζει με τον τίτλο, στη συνέχεια όμως υπάρχει κάποια αντιστοιχία, η οποία κατόπιν χάνεται πάλι, με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα αταύτιστο κείμενο μέχρι και το φύλλο 66v.
67v – 82r	Ακολουθία της Μεταμορφώσεως	Ακολουθία της Μεταμορφώσεως ¹⁷⁰	Υπάρχει ολόκληρο το κείμενο της Ακολουθίας.
82v – 101r	Ακολουθία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου	Ακολουθία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ¹⁷¹	Υπάρχει ολόκληρο το κείμενο της Ακολουθίας.

¹⁶⁸ *Μηναίον Απριλίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970, σσ. 164 – 180.

¹⁶⁹ *Μηναίον Αυγούστου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970, σσ. 8 – 25.

¹⁷⁰ *Μηναίον Αυγούστου*, *op. cit.*, σσ. 65 – 81.

¹⁷¹ *Μηναίον Αυγούστου*, *op. cit.*, σσ. 143 – 158.

101v – 103v	Ακολουθία της Αποτομής του Προδρόμου	Ακολουθία της Αποτομής του Προδρόμου ¹⁷²	Η Ακολουθία σταματά απότομα στο φύλλο 103v.
104r	—	—	Παρουσιάζεται ένα τμήμα κειμένου, το οποίο δεν υπάρχει στην Ακολουθία της Κυριακής των Αγίων Πάντων, και ταυτόχρονα δεν αντιστοιχεί με την αμέσως προηγούμενη Ακολουθία.
104v – 108v	Ακολουθία της Κυριακής των Αγίων Πάντων	Ακολουθία της Κυριακής των Αγίων Πάντων ¹⁷³ .	Η Ακολουθία αυτή σταματά στο φύλλο 108v.
109r – 113v	Κανών των Αγίων Πάντων, έχων ακροστοιχίδα: τον πρώτον ύμνον σύλλογον των ποιμένων	Κανών των Αγίων Πατέρων ¹⁷⁴	Πριν το φύλλο 112, λείπουν τουλάχιστον δύο δίφυλλα με τις Ωδές στ', ζ', και η', τα οποία ολοκληρώνουν και την επόμενη Ακολουθία.

¹⁷² Μηναίον Αυγούστου, *op. cit.*, σσ. 272 – 277.

¹⁷³ Πεντηκοστάριον Χαρμόσνον, Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Εν Αθήναις, 1959, σσ. 171 – 174.

¹⁷⁴ Πεντηκοστάριον Χαρμόσνον, *op. cit.*, σσ. 178 – 184.

114r – 116v	Ακολουθία του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Λουκά	Ακολουθία του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Λουκά ¹⁷⁵	Αυτή η Ακολουθία συνεχίζεται μέχρι και το τέλος του κώδικα (φύλλο 116v), αλλά δεν ολοκληρώνεται.
117r – 124v	—	Ακολουθία της Χριστού Γεννήσεως (Α' Γεννέσεως το Ανάγνωσμα, Β' Αριθμών το Ανάγνωσμα, Γ' Προφητείας Μιχαίου το Ανάγνωσμα ¹⁷⁶	Αυτό το τεύχος κατά την αρχική παλαιογραφική μελέτη, είχε χαρακτηριστεί ως πινακίδα κώδικα, που είχε κατασκευαστεί από πεπιεσμένα φύλλα χαρτιού και περιείχε χειρόγραφα κείμενα λειτουργικού περιεχομένου.

¹⁷⁵ Μηνάιον Οκτωβρίου, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970, σσ. 177 – 187.

¹⁷⁶ Μηνάιον Δεκεμβρίου, op. cit., σσ. 375 – 400.

4.3 Η προέλευση του κώδικα

Ο χειρόγραφος κώδικας προέρχεται από τη Θεσσαλία, και πιο συγκεκριμένα από την Μονή της Ξενιάς στη Μαγνησία, στα περικόχια του Αλμυρού Βόλου (Εικ. 4.1).

Εικ. 4.1: Η σημερινή Ιερά Μονή Άνω Ξενιάς στην Μαγνησία¹⁷⁷.

Σήμερα, αποτελεί μέρος της Συλλογής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, ύστερα από τη δωρεά του Νικόλαου Γιαννόπουλου, εκ μέρους του συμβουλίου της Μονής Ξενιάς, στις 27 Αυγούστου 1895.

Η Ιερά Μονή Ξενιάς βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του όρους Όθρυς, που χωρίζει τη Μαγνησία από τη Φθιώτιδα, μεταξύ των σημερινών χωριών Κοκκωτοί και Βρύναινα¹⁷⁹, και σε υψόμετρο 620 m, 22 km από τον Αλμυρό Βόλο και 20 km από την Εθνική Οδό¹⁸⁰ (Χαρτ. 4.1). Σε χαμηλότερο υψόμετρο βρίσκεται το μετόχι του Αγίου Νικολάου, σήμερα γνωστό ως Ιε-

Χαρτ. 4.1: Η τοποθέτηση της Ιεράς Μονής Άνω Ξενιάς στο χάρτη¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Εκκλησία της Ελλάδος: <http://www.ecclesia.gr>

¹⁷⁸ Ταξιδιωτικοί Οδηγοί «Ημερησία», Στον άξονα του Πηλίου, τεύχος 14, Εκδόσεις Πολυοδηγός

¹⁷⁹ Αρχιμ. Χερουβείμ Βελέτζας, Το μοναστήρι της Άνω Ξενιάς, Εκδόσεις Ιεράς Μονής Άνω Ξενιάς, Αθήνα, 2000, σελ. 70.

¹⁸⁰ Λέκκος Ε. Π., Τα ελληνικά μοναστήρια, τόμος 1, Εκδόσεις Ιχνηλάτης, Αθήνα, 1995, σσ. 162 – 164.

ρά Μονή Κάτω Ξενιάς, που κατασκευάστηκε περίπου τον 10^ο αιώνα και έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα.

Σύμφωνα με την παράδοση, η Μονή, μαζί με το Μετόχι της, ιδρύθηκε στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, δηλαδή μεταξύ 637 και 647 μ.Χ.. Αυτή η χρονολόγηση επιβεβαιώνεται και από ένα σημείωμα, που βρέθηκε σε ένα από τα διασωθέντα χειρόγραφα και το οποίο αναφέρει: «Σημειώνου (sic) τό ἀρχαῖον ἔτος τοῦ Μοναστηρίου Ξενιάς. Ἰδού τό ἀρχαῖον ἔτος ὅπου ἐκτίσθη ἐν ἔτει ΧΛΖ'...»¹⁸¹. Επίσης, μέχρι και τον 19^ο αιώνα υπήρχε χαραγμένη χρονολογία 647 στο υπέρθυρο της πύλης της Μονής, που όμως καταστράφηκε κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο από τους Ιταλούς.

Όλα τα στοιχεία, που υπάρχουν σήμερα, σχετικά με την ίδρυση και τη λειτουργία της Μονής, προέρχονται κυρίως από την προφορική παράδοση, καθώς στα τέλη του 19^{ου} αιώνα κλάπηκαν όλα τα χρονικά της Μονής μαζί με άλλους χειρόγραφους κώδικες¹⁸². Τα τεκμήρια αυτά φυλάσσονταν στο Μετόχι της από τον 18^ο αιώνα¹⁸³, οπότε και είχαν μετακομίσει οι μοναχοί, λόγω των πολύ σκληρών καιρικών συνθηκών και των ληστρικών επιδρομών, αλλά και για να ελέγχουν καλύτερα τις μεγάλες εκτάσεις γης, που εκτείνονταν από τη Θεσσαλία και έφταναν μέχρι τη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια.

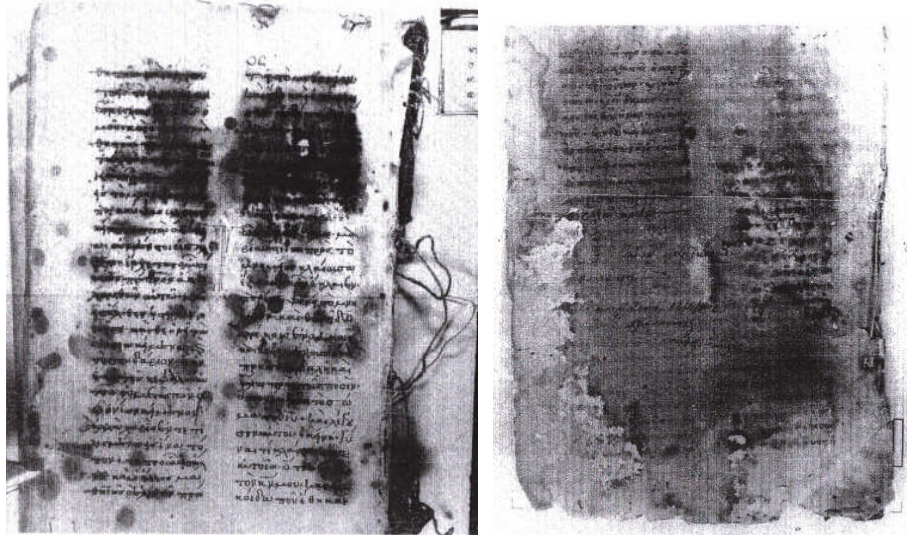
Στη σημερινή Μονή φυλάσσονται πολλά πολύτιμα αντικείμενα, όπως αργυρεπένδυτα Ευαγγέλια, τρία περγαμηνά πατριαρχικά σιγίλλια, πατριαρχικά έγγραφα, καθώς και χειρόγραφοι και έντυποι κώδικες, που ανήκουν στους 14^ο – 18^ο αιώνες και έχουν φωτογραφηθεί από τον Λ. Πολί-

¹⁸¹ Αρχιμ. Χερουβείμ Βελέτζας, *Το μοναστήρι της Ανω Ξενιάς*, ορ. cit., σελ. 75.

¹⁸² 2ο Τ.Ε.Ε. Αλμυρού, *Μαγνησίας*: <http://2tee-almyr.mag.sch.gr/town/Almyros/ksenia>

¹⁸³ Λέκκος Ε. Π., *Τα ελληνικά μοναστήρια*, ορ. cit., σσ. 164 – 167.

τη, με δαπάνη του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (Εικ. 4.2 – 4.3)¹⁸⁴.

Εικ. 4.2 – 4.3: Μία σελίδα κειμένου και η εξωτερική πλευρά του τελευταίου τεύχους από το χειρόγραφο Κώδικα 1 που φυλάσσεται ακόμα στη Μονή Ξενιάς. Πρόκειται για ένα χάρτινο Ευαγγελιστάριο του 15^{ου} αιώνα, με 141 φύλλα και διαστάσεις 30 x 21 cm. Το τελευταίο τεύχος αποτελείται από πεπιεσμένα χάρτινα χειρόγραφα φύλλα, πιθανότατα λειτουργικού περιεχομένου¹⁸⁵.

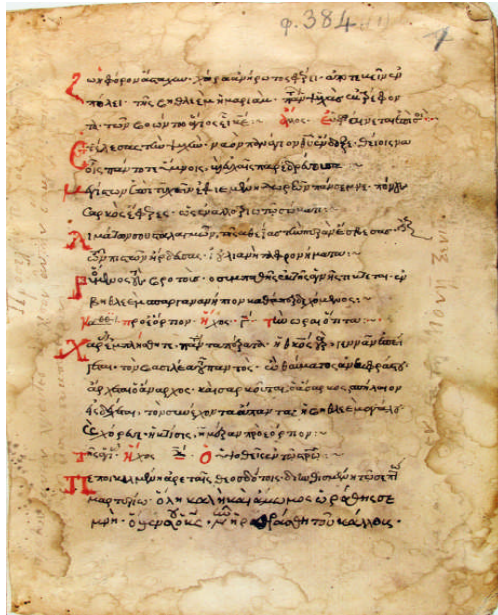
Εκτός από τους κώδικες που φυλάσσονται σήμερα στην Ι. Μονή Ξενιάς και τον κώδικα της Συλλογής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, που αναλύεται σε αυτήν την εργασία, υπάρχει άλλος ένας κώδικας από την ίδια Μονή που σήμερα φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (Εικ. 4.4 – 4.5). Αυτός ο κώδικας έχει αριθμό καταλόγου ΕΒΕ 2206 και σύμφωνα με τον κατάλογο του Λ. Πολίτη¹⁸⁶ πρόκειται για ένα Μηναίο Δε-

¹⁸⁴ **Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1978, σσ. 25 – 26.**

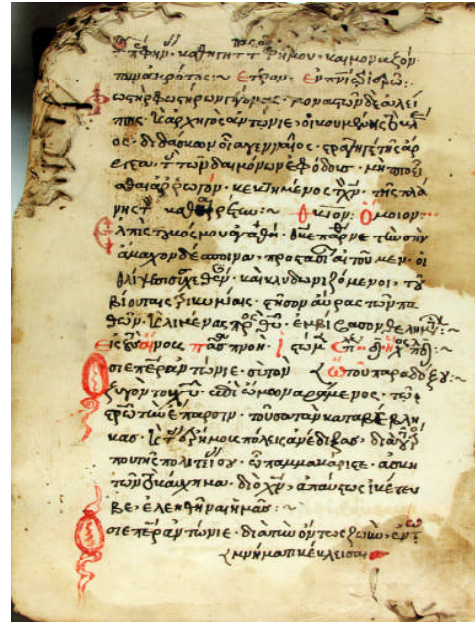
¹⁸⁵ Από το αρχείο μικροφωτογραφιών του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.

¹⁸⁶ **Πολίτης Λ., Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος. Αρ. 1857 – 2500, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1994, σελ. 238.**

κεμβρίου – Ιανουαρίου (21 Δεκεμβρίου – 17 Ιανουαρίου) του πρώτου μισού του 16^{ου} αιώνα, από χαρτί και με διαστάσεις 21 x 14,5 cm και 385 φύλλα.

Εικ. 4.4: Η πρώτη σελίδα του χειρόγραφου κώδικα από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, με αριθμό καταλόγου ΕΒΕ 2206.

Εικ. 4.5: Η τελευταία σελίδα του χειρόγραφου κώδικα από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, με αριθμό καταλόγου ΕΒΕ 2206.

4.4 Η στάχωση του κώδικα

Ο κώδικας έχει προκύψει από το συνδυασμό τευχών δύο διαφορετικών χειρογράφων. Όπως ήδη προαναφέρθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, ο νεότερος αντιγραφέας συναντάται από 1^ο τεύχος έως και το 3^ο, και από 8^ο τεύχος έως και το 14^ο. Ο παλαιότερος αντιγραφέας συναντάται από το 4^ο τεύχος έως και το 7^ο, καθώς και στο 15^ο τεύχος.

Αυτού του είδους οι σύμμεικτοι κώδικες, οι οποίοι αποτελούνται από κείμενα διαφορετικών αντιγραφών, είναι αποτελέσματα μίας τάσης που ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένη σε όλα τα μεγάλα μοναστικά κέντρα κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή. Χάρη σε αυτή την τακτική, διασώθηκαν τμήματα χειρογράφων κωδίκων, των οποίων η κατάσταση διατήρησης ήταν τέτοια, ώστε μπορούσαν ακόμα να χρησιμοποιηθούν.

Όσον αφορά τα κεφαλάρια που χρησιμοποιούνταν στη βιβλιοδεσία, για να αποκτήσει συνοχή ο κώδικας, εδώ χρησιμοποιήθηκε ο ισλαμικός τύπος (Εικ. 4.6), όπως συμπεραίνεται από τη πλέξη του κεφαλαριού που διασώζεται στη πάνω ακμή της ράχης. Η τεχνική συρραφής των τευχών, που χρησιμοποιήθηκε για την δημιουργία αυτού του κώδικα, είναι η βυζαντινή. Αποτελείται από τρεις αλυσίδες, από τις οποίες μόνο η κεντρική διατηρείται σε εξαιρετικά καλή κατάσταση (Εικ. 4.7 – 4.8).

Εικ. 4.6: Λεπτομέρεια του ισλαμικού κεφαλαριού στην άνω ακμή της ράχης του κώδικα.

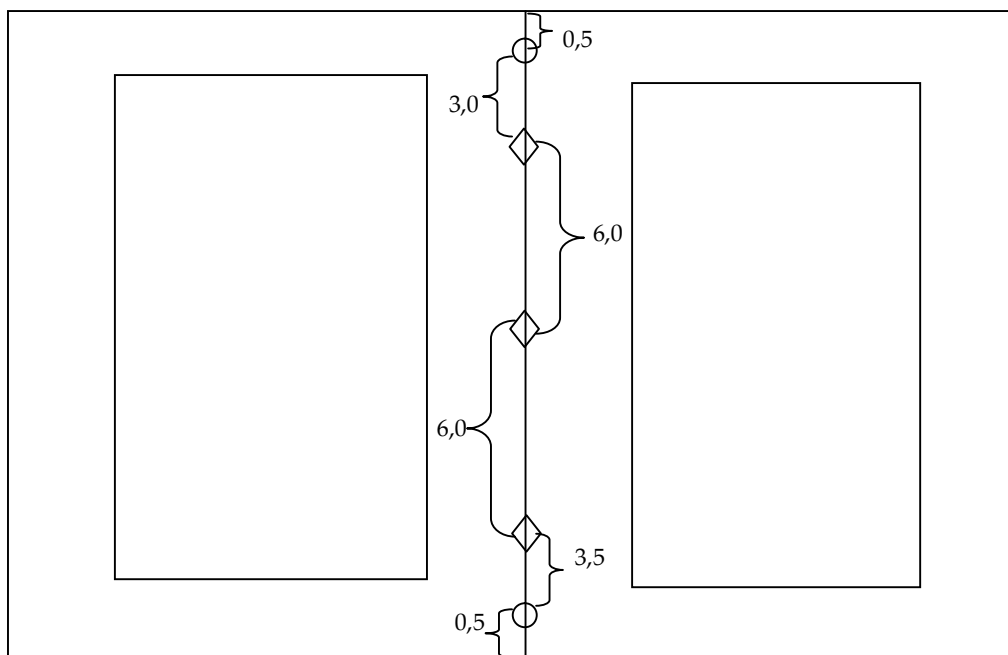

Εικ. 4.7: Η ράχη του κώδικα με τη βυζαντινή ραφή των τευχών.

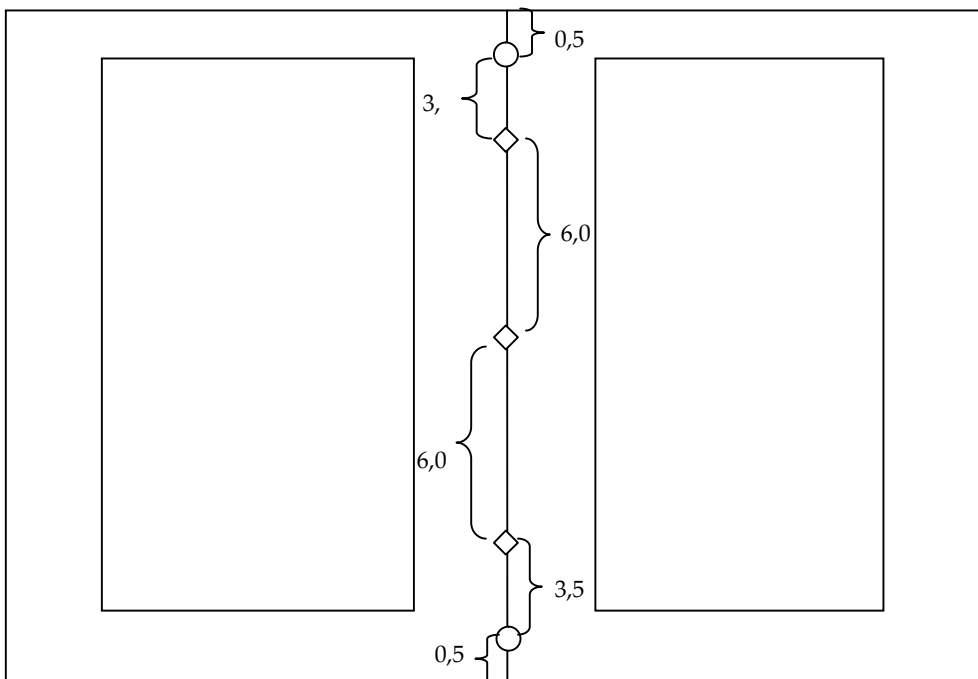
Εικ. 4.8: Λεπτομέρεια της ραφής των τευχών.

Η ραφή του σύμμεικτου αυτού κώδικα έγινε σύμφωνα με τις οπές ραφής που χρησιμοποιήθηκαν από τον νεότερο αντιγραφέα. Οι μεταξύ τους αποστάσεις αποτυπώνονται στα παρακάτω σχέδια κατά προσέγγιση και είναι υπολογισμένες σε cm (Σχ. 4.2). Οι οπές, απ' όπου περνά το νήμα ραφής των τευχών, έχουν τριγωνικό σχήμα, ενώ κυκλικό σχήμα έχουν οι οπές απ' όπου περνά η κλωστή για την κατασκευή και στήριξη των κεφαλαριών.

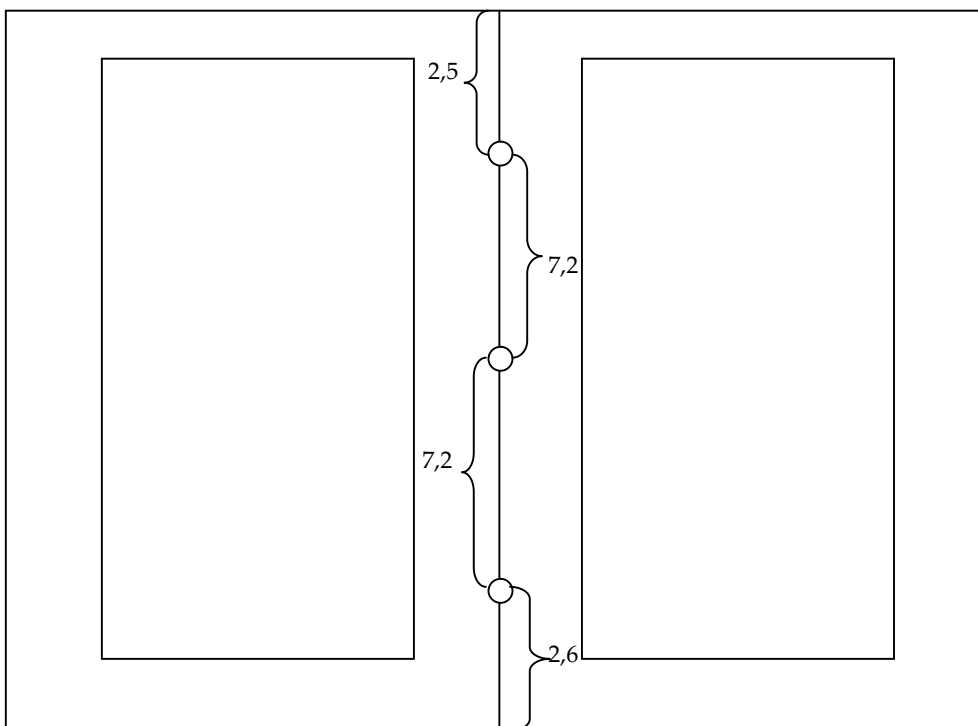

Σχ. 4.2: Οι αποστάσεις των οπών της ραφής των τευχών του νεότερου αντιγραφέα.

Όσον αφορά τη συρραφή των τευχών του παλαιότερου αντιγραφέα, λόγω της ιδιαίτερα φθαρμένης ράχης των φύλλων του και της ενίσχυσής τους με στελέχη χαρτιού κατά τη δημιουργία του σύμμεικτου κώδικα, ανοίχτηκαν καινούργιες οπές στα τεύχη με βάση τις οπές ραφής των τευχών του νεότερου αντιγραφέα (Σχ. 4.3). Ωστόσο, σε κάποια δίφυλλα που δεν έχει καταστραφεί ολοκληρωτικά η ράχη διατηρούνται αμυδρά κάποια ελάχιστα ίχνη από τις αρχικές οπές ραφής των τευχών του παλαιότερου αντιγραφέα, οι οποίες έχουν κυκλικό σχήμα (Σχ. 4.4).

Σχ. 4.3: Οι αποστάσεις των οπών της υπάρχουσας ραφής των τευχών του παλαιότερου αντιγραφέα.

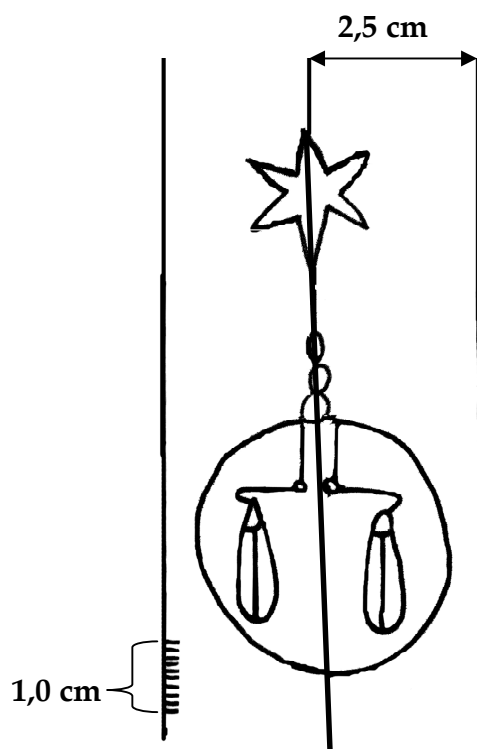
Σχ. 4.4: Οι αποστάσεις των αρχικών οπών ραφής του παλαιότερου αντιγραφέα.

4.5 Τα χαρακτηριστικά του χάρτινου υποστρώματος και η τοποθέτηση του κειμένου του νεότερου αντιγραφέα στο χαρτί

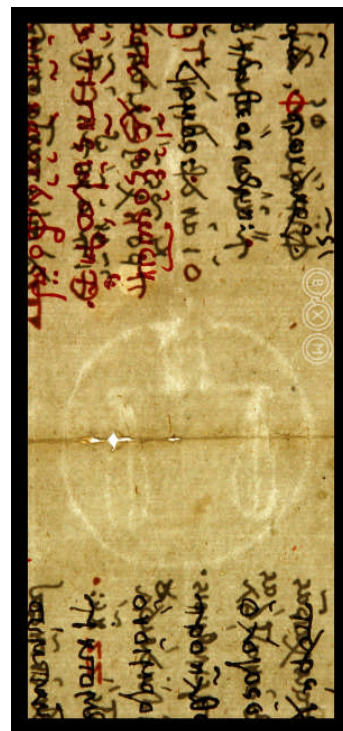
Μελετώντας το χειρόγραφο παρατηρήθηκε ότι υπήρχαν δύο διαφορετικές ποιότητες χαρτιού, οι οποίες πιθανότατα ανήκουν και σε διαφορετικούς κατασκευαστές. Σε κάθε περίπτωση όμως, τα χαρτιά είναι χειροποίητα, δυτικής προέλευσης και φέρουν διαφορετικά υδατόσημα.

Στα φύλλα του νεότερου αντιγραφέα απαντώνται τρία διαφορετικά υδατόσημα (Σχ. 4.5 – 4.7, Εικ. 4.9 – 4.11), βάσει των οποίων έγινε δυνατή η χρονολόγηση του κειμένου.

Υδατόσημο Νο 1

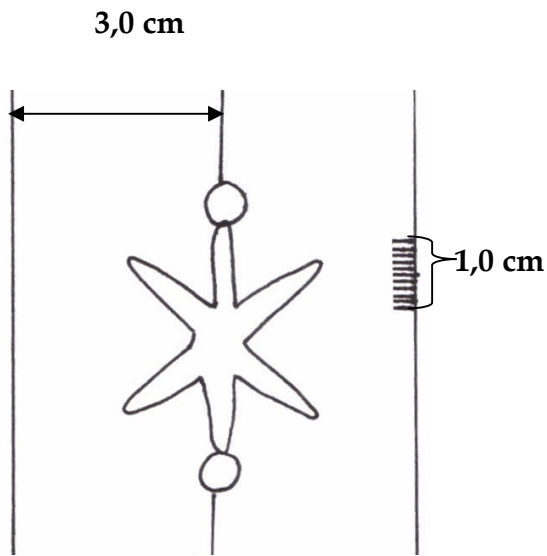

Σχ. 4.5: Το πρώτο υδατόσημο του νεότερου αντιγραφέα.

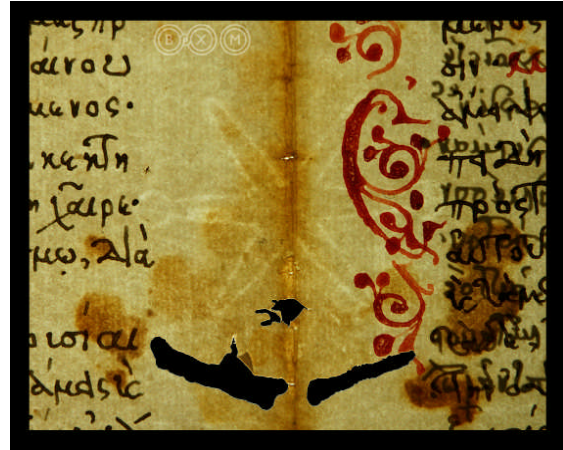

Εικ. 4.9: Το υδατόσημο Νο 1, το οποίο απεικονίζει ζυγό στο εσωτερικό κύκλου, που στέφεται από εξάκτινο αστέρι.

Υδατόσημο Νο 2

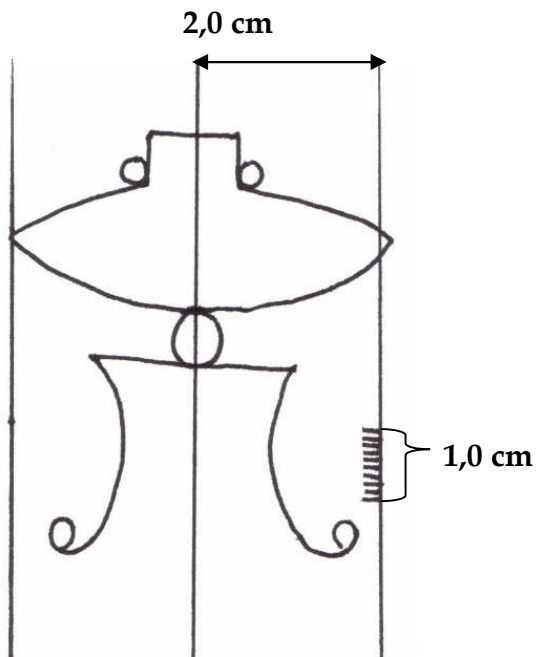

Σχ. 4.6: Το δεύτερο υδατόσημο του νεότερου αντιγραφέα.

Εικ. 4.10: Το υδατόσημο Νο 2, το οποίο απεικονίζει αστέρι.

Υδατόσημο Νο 3

Σχ. 4.7: Το τρίτο υδατόσημο του νεότερου αντιγραφέα.

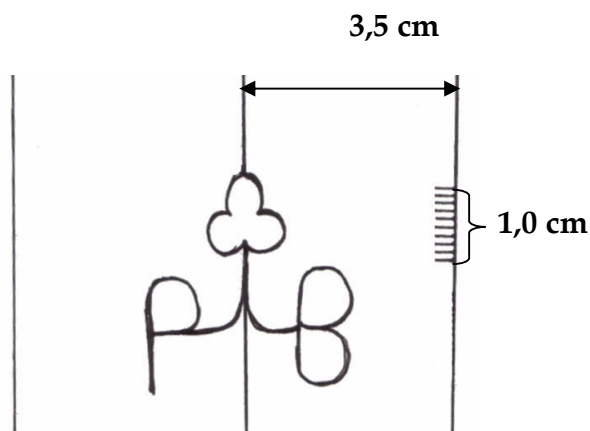
Εικ. 4.11: Το υδατόσημο Νο 3, το οποίο απεικονίζει καπέλο των καθολικών ιερέων (chapeau).

Αυτά τα τρία υδατόσημα βρίσκονται στα εξής φύλλα:

- Το υδατόσημο Ν^ο 1, στα φύλλα 4, 5 και 7 (Σχ. 4.5, Εικ. 4.9).
- Το υδατόσημο Ν^ο 2, στα φύλλα 56, 58, 60, 68, 69, 76 και 77 (Σχ. 4.6., Εικ. 4.10).
- Το υδατόσημο Ν^ο 3, στα φύλλα 85, 94, 96, 98, 105 και 111 (Σχ. 4.7, Εικ. 4.11).

Τα τρία παραπάνω υδατόσημα συνοδεύονται από ένα δευτερεύον σχέδιο, το υδατόγραμμα, το οποίο διαφοροποιεί τα εργαστήρια παραγωγής καθώς αποτελεί το σήμα κατατεθέν κάθε χαρτοποιίας. Σε αυτό τον κώδικα, το υδατόγραμμα αποτελείται από ένα τριφύλλι και τα γράμματα Ρ και Β στη βάση του και βρίσκεται στα φύλλα 86, 93 και 95, συνδυαζόμενο με το υδατόσημο Ν^ο3 (Σχ. 4.8, Εικ. 4.12).

Το υδατόγραμμα

Σχ. 4.8: Το υδατόγραμμα που συνοδεύει το υδατόσημο Ν^ο 3.

Εικ. 4.12: Το υδατόγραμμα που συνοδεύει κυρίως το υδατόσημο Ν^ο 3.

Σύμφωνα με τον Ν. Βέη¹⁸⁷, ο κώδικας χρονολογείται, βάσει των διακοσμητικών του στοιχείων και του τύπου της γραφής του, στον 16^ο αιώνα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τη χρονολόγηση των υδατοσήμων, και πιο συγκεκριμένα στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα.

¹⁸⁷ Βέης Ν. Α., Κατάλογος των χειρόγραφων κωδίκων της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας, *op. cit.*, σσ. 73 – 74.

Κατά τον *N. Vsedolov*¹⁸⁸, το υδατόσημο N^ο 1 είναι χαρακτηριστικό της τεχνοτροπίας της ενετικής χαρτοποιίας του 16^{ου} αιώνα, καθώς εκείνη την περίοδο χρησιμοποιούνται διάφορα μοτίβα εγγεγραμμένα σε κύκλο, ο οποίος στέφεται από ένα αστέρι ή ένα τριφύλλι ή ένα σταυρό ή κάποιο άλλο σύμβολο (Εικ. 4.9).

Σύμφωνα με τον *Al. Mares*¹⁸⁹, το υδατόσημο N^ο 2 χρονολογείται περίπου στο 1548, και προέρχεται από κάποιο ιταλικό εργαστήριο κατασκευής χαρτιού, ενώ ο *Ch. Briquet*¹⁹⁰ υποστηρίζει ότι κατασκευάστηκε σε εργαστήριο του Trento της Ιταλίας το 1549 (Εικ. 4.10, Χαρτ. 4.4).

Το υδατόσημο N^ο 3 (Εικ. 4.11), σύμφωνα με τον *Ch. Briquet*¹⁹¹, χρονολογείται μεταξύ 1498 και 1553 και κατασκευάστηκε στη Γερμανία (Würzburg, Χαρτ. 4.2) ή στην Ιταλία (Bergamo, Udine, Ferrara, Βενετία, Βερόνα, Κρεμόνα, και Reggio d'Emilie) (Χαρτ. 4.4). Επίσης, υπάρχει κάποια πιθανότητα αυτό το χαρτί να κατασκευάστηκε στο Novgorod της Ρωσίας (Χαρτ. 4.3).

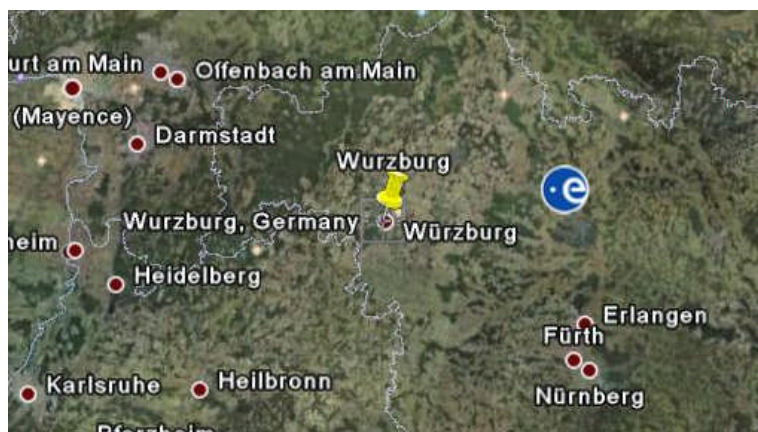
Επίσης, το υδατόγραμμα πιθανότατα προέρχεται και εκείνο από τη Βενετία, καθώς εκείνη την περίοδο είναι πολύ συνηθισμένη η χρήση δύο γραμμμάτων με ένα τριφύλλι ανάμεσά τους (Σχ. 4.8, Εικ. 4.12).

¹⁸⁸ **Vsedolov Nikolaev**, *Watermarks of the Ottoman Empire. Watermarks of the mediaeval ottoman documents in Bulgarian libraries*, op. cit., pp. 13 – 15.

¹⁸⁹ **Mares Alexander**, *Filigranele. Hîrtiei întrebuinta în Țările Române în secolul al XVI – lea*, Editura academei republicii Socialiste România, București, 1987, σχέδιο no 1716:1548.

¹⁹⁰ **Briquet Charles M.**, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du Papier*, volume II, Georg Olms Verlag, Zürich, 1984, σχέδιο no 6038: Trente, 1549.

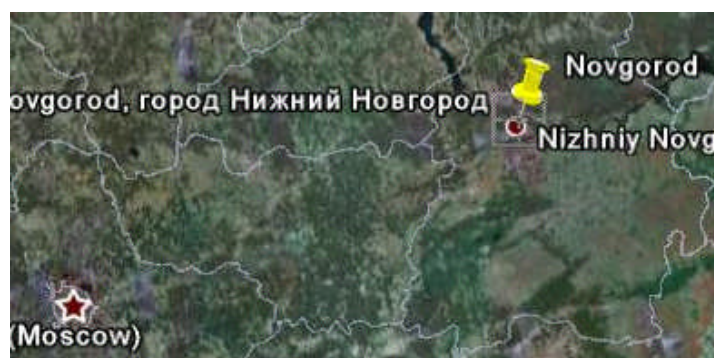
¹⁹¹ **Briquet Charles M.**, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du Papier*, volume I, Georg Olms Verlag, Zürich, 1984, σχέδιο no 3401: Bergamo, 1498, Undine, 1498, Würzburg, 1500, Ferrare, 1503, Venice, 1504, Vérone, 1512, no 3407: Bergamo, 1527 – 1536, Novgorod, 1523, no 3408: Undine, 1531, Crémone, 1550, Reggio d'Emilie, 1553.

Χαρτ. 4.2: Το Würzburg στην Γερμανία¹⁹².

Χαρτ. 4.3: Οι πιθανές πόλεις κατασκευής του χαρτιού στην Ιταλία¹⁹³.

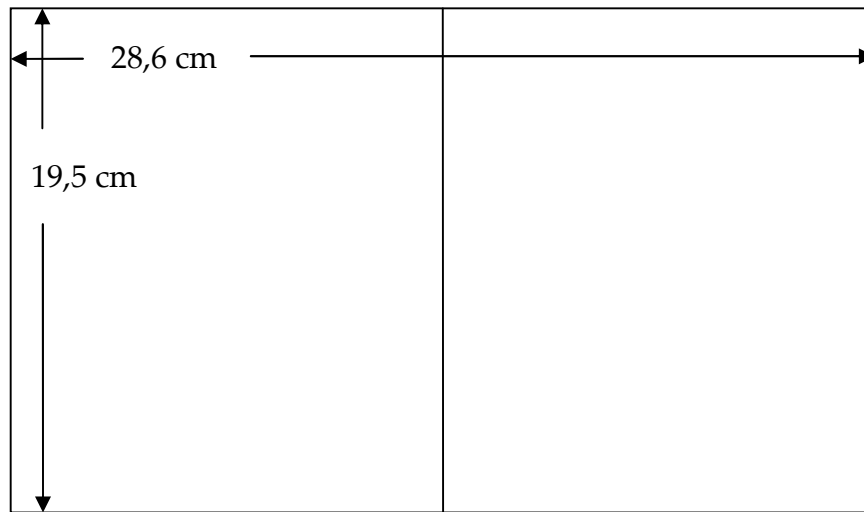
Χαρτ. 4.4: Το Novgorod στην Ρωσία¹⁹⁴.

¹⁹² Πρόγραμμα χαρτογράφησης Google Earth, <http://earth.google.com>

¹⁹³ Πρόγραμμα χαρτογράφησης Google Earth, <http://earth.google.com>

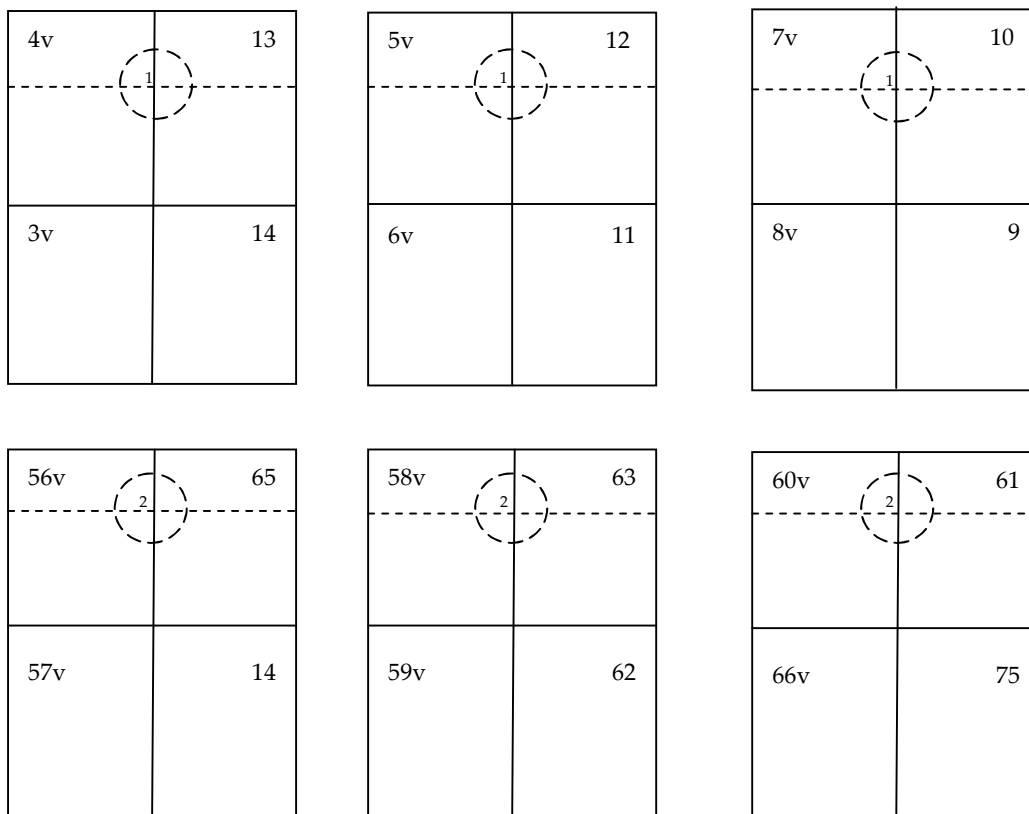
¹⁹⁴ Πρόγραμμα χαρτογράφησης Google Earth, <http://earth.google.com>

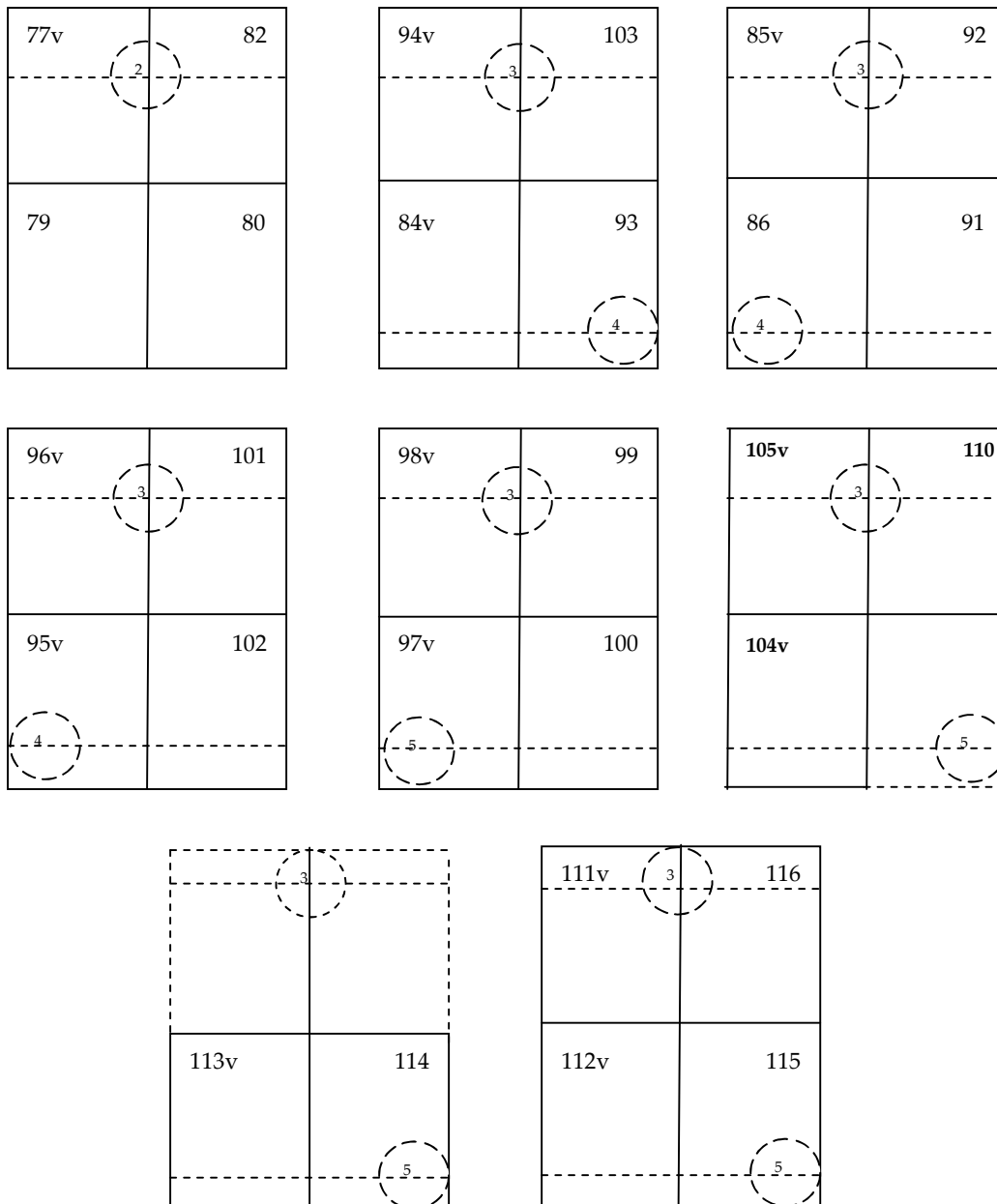
Κάθε δίφυλλο του νεότερου αντιγραφέα διατηρεί τις αρχικές του διαστάσεις, οι οποίες είναι περίπου 19,5 x 28,6 cm (Σχ. 4.9).

Σχ. 4.9: Οι διαστάσεις των διφύλλων του νεότερου αντιγραφέα, υπολογισμένες σε cm.

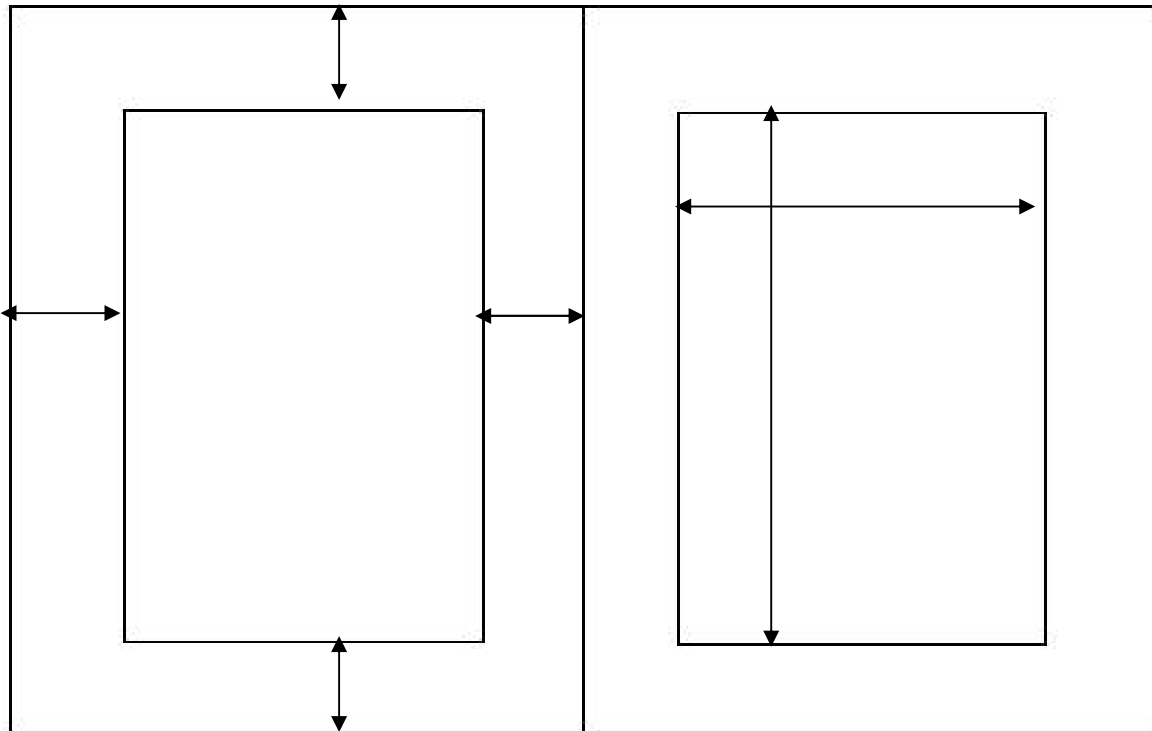
Στα παρακάτω σχέδια (Σχ. 4.10) αποτυπώνονται με διακεκομμένες γραμμές οι θέσεις των υδατοσήμων του νεότερου αντιγραφέα στα κανονικά φύλλα χαρτιού, που έχουν, πιθανότατα, διαστάσεις 39,0 x 28,6 cm.

Σχ. 4.10: Αποτύπωση της τοποθέτησης των υδατοσήμων του νεότερου αντιγραφέα στα φύλλα χαρτιού, προτού αυτά κοπούν για να σχηματίσουν τα δίφυλλα.

Το κείμενο του νεότερου αντιγραφέα αποτελείται κατά μέσο όρο από 17 έως και 22 σειρές. Το κείμενο απέχει από τις ακμές του χαρτιού 2,5 x 3,0 x 2,5 x 3,3 cm, ενώ το ορθογώνιο σχήμα στο οποίο περικλείεται έχει διαστάσεις περίπου 8,0 x 14,5 cm. Η τοποθέτησή του στο χαρτί αποτυπώνεται κατά προσέγγιση στο παρακάτω σχέδιο (Σχ. 4.11):

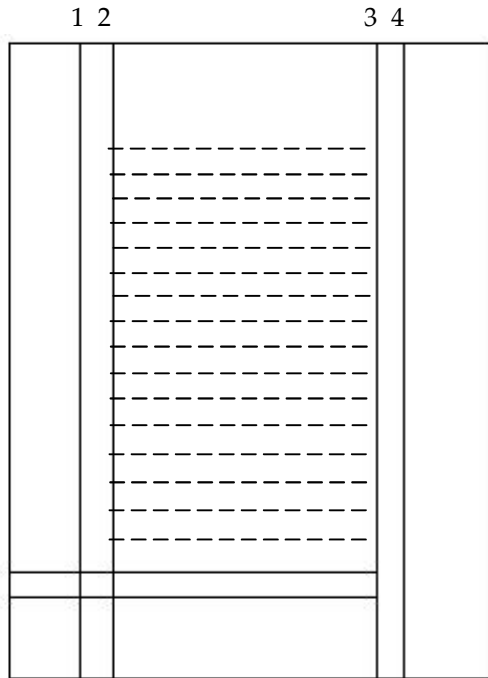
Σχ. 4.11: Η τοποθέτηση του κειμένου του νεότερου αντιγραφέα στις σελίδες του κώδικα, με τις διαστάσεις υπολογισμένες σε cm.

Σύμφωνα με την παλαιογραφική μελέτη σχετικά με τις χαρακώσεις του κειμένου, η οποία έγινε σε συνεργασία με τον κ. Α. Τσελικά¹⁹⁵, διαπιστώθηκε ότι ο αντιγραφέας έχει χρησιμοποιήσει ένα πιο πολύπλοκο σύστημα χαραξέων από αυτό που χρησιμοποιήθηκε στον χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής Κολυβά¹⁹⁶. Σε αυτό το σύστημα χαραξέων, δύο κάθετες γραμμές ορίζουν το κείμενο από τα αριστερά, δηλαδή από την πλευρά της ράχης, στα δεξιά υπάρχουν άλλες δύο γραμμές που ορίζουν το πλάτος του κειμένου και των σχολίων, ενώ στην κάτω πλευρά των σελίδων υπάρχουν δύο αχνές χαραξεις που εκτείνονται από την περιοχή ραφής των τευχών

¹⁹⁵ Συνέντευξη του κ. Α. Τσελικά στις 25/10/2007 σχετικά με τις χαρακώσεις των δύο χειρόγραφων κωδίκων από τις Συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, που εξετάζονται σε αυτή την πτυχιακή εργασία.

¹⁹⁶ Βλ. **Κεφάλαιο 3^ο**, *Ο μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας της Συλλογής Δ. Λοβέρδου – Κολυβά*, με αριθμό καταλόγου Κολυβά 53/ BXM 19756, σελ. 62.

έως και την τρίτη κάθετη χαρακώση, με αποτέλεσμα να ορίζεται ύψος του κειμένου (Σχ.4.12).

Σχ. 4.12: Ο τύπος της χαρακώσης του κειμένου του νεότερου αντιγραφέα. Σύμφωνα με τη μελέτη του κ. Α. Τσελίκας¹⁹⁷, αυτού του τύπου η χαρακώση ανήκει στον τύπο

$$\begin{array}{c} 1,2 \text{ ——— } 3,4 \\ \leftarrow 0,0 \text{ —} \end{array}$$

Με διακεκομμένες γραμμές απεικονίζεται η περιοχή του κειμένου, όπου όμως δεν υπάρχουν ίχνη χαραξέων.

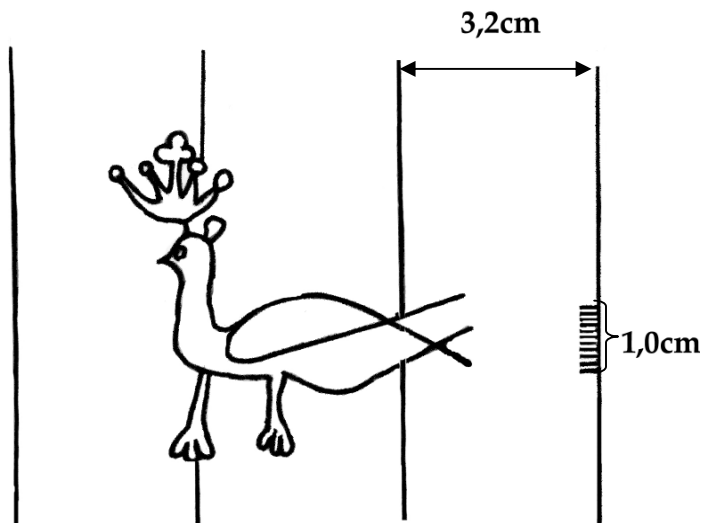
4.6 Τα χαρακτηριστικά του χάρτινου υποστρώματος και η τοποθέτηση του κειμένου από τον παλαιότερο αντιγραφέα

Τα υδατόσημα που χαρακτηρίζουν το χαρτί του προγενέστερου αντιγραφέα είναι δύο, εκ των οποίων το ένα είναι πιθανότατα παλαιότερο του υδατόσημου N^ο3, που υπάρχει στον νεότερο αντιγραφέα. Το πρώτο υδατόσημο υπάρχει στα φύλλα 44, 46, και 47 (Σχ. 4.13, Εικ. 4.13), ενώ το δεύτερο υδατόσημο βρίσκεται μόνο στο φύλλο 23 (Σχ. 4.14, Εικ. 4.14) και είναι παρόμοιο με το υδατόσημο N^ο 3 του νεότερου αντιγραφέα (Σχ. 4.7, Εικ. 4.11)¹⁹⁸.

¹⁹⁷ Τσελίκας Α., Αριθμογραμματική παράσταση των τύπων των χαρακώσεων των χειρογράφων, *op. cit.*, σσ. 297 – 318.

¹⁹⁸ Βλ. Κεφάλαιο 4^ο , Ο μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας της Συλλογής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, με αριθμό καταλόγου χφ24 (2116)/ BXM 19602, σελ. 87.

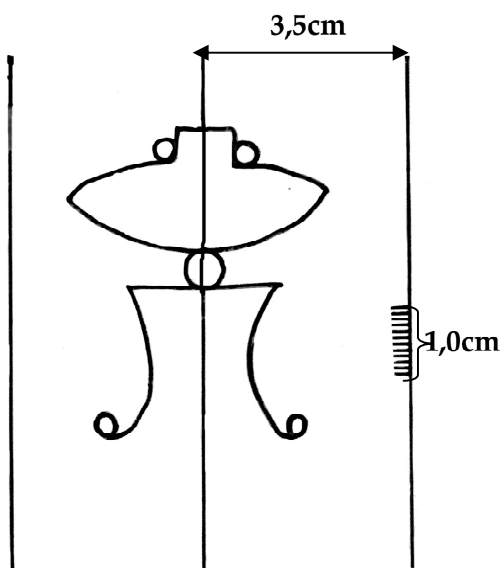
Το πρώτο υδατόσημο

Σχ. 4.13: Το πρώτο υδατόσημο που συναντάται στα φύλλα του παλαιότερου αντιγραφέα.

Εικ. 4.13: Το πρώτο υδατόσημο του παλαιότερου αντιγραφέα, το οποίο απεικονίζει ένα εστεμμένο πουλί.

Το δεύτερο υδατόσημο

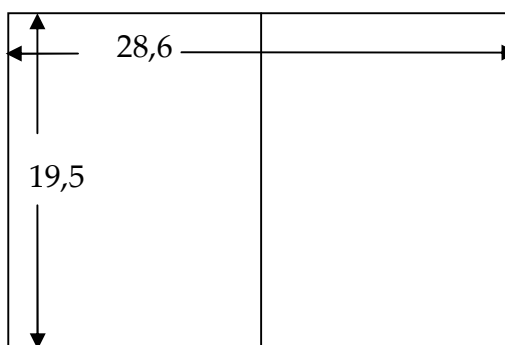
Σχ. 4.14: Το δεύτερο υδατόσημο που συναντάται στα φύλλα του παλαιότερου αντιγραφέα, και το οποίο είναι παρόμοιο με το τρίτο υδατόσημο του νεότερου αντιγραφέα.

Εικ. 4.14: Το δεύτερο υδατόσημο του προγενέστερου αντιγραφέα, το οποίο απεικονίζει το καπέλο των καθολικών ιερέων (chapeau).

Ο *Ch. Briquet*¹⁹⁹ υποστηρίζει ότι το πρώτο υδατόσημο ανήκει σε ένα χαρτί που κατασκευάστηκε το 1534 στη Βενετία της Ιταλίας ή το 1536 στο Udine της Ιταλίας, ενώ το δεύτερο έχει κοινές ρίζες με το υδατόσημο N^ο 3 που παρατηρήθηκε στον νεότερο αντιγραφέα²⁰⁰. Σύμφωνα με τον *Al. Mares*²⁰¹, το δεύτερο υδατόσημο ανήκει σε ένα χαρτί που κατασκευάστηκε μεταξύ 1528 και 1535, χωρίς όμως να δίνονται περαιτέρω πληροφορίες.

Οι διαστάσεις κάθε δίφυλλου, που ανήκει στον προγενέστερο αντιγραφέα, είναι περίπου 19 x 29 cm, αλλά είναι σαφές, εξαιτίας των σημειώσεων που υπάρχουν στα κενά γύρω από το κείμενο, ότι τα φύλλα του χαρτιού έχουν ξακριστεί τουλάχιστον 1 cm, προκειμένου να αποκτήσουν τις ίδιες διαστάσεις με τα φύλλα του νεότερου αντιγραφέα (Σχ. 4.15).

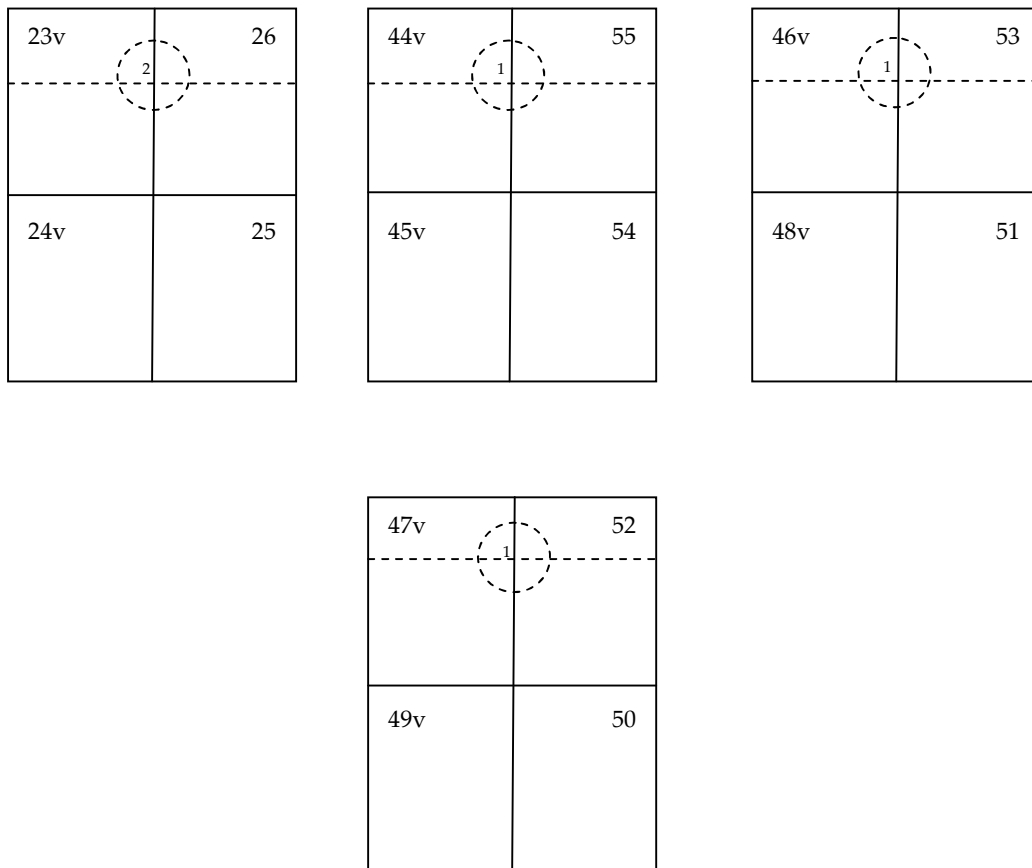
Σχ. 4.15: Οι διαστάσεις των διφύλλων του νεότερου αντιγραφέα, υπολογισμένες σε cm.

Στα παρακάτω σχέδια αποτυπώνονται με διακεκομμένες γραμμές οι θέσεις των υδατοσήμων του παλαιότερου αντιγραφέα στα φύλλα χαρτιού, πριν αυτά κοπούν προκειμένου να σχηματιστούν τα δίφυλλα. Οι ελάχιστες διαστάσεις που έχουν είναι 39,0 x 28,6 cm, καθώς έχουν υποστεί έντονο ξάκρισμα (Σχ. 4.16):

¹⁹⁹ **Briquet Charles M.**, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du Papier*, volume III, Georg Olms Verlag, Zürich, 1984, σχέδιο no 12167: Vicenze (Venice) 1534, Undine 1536.

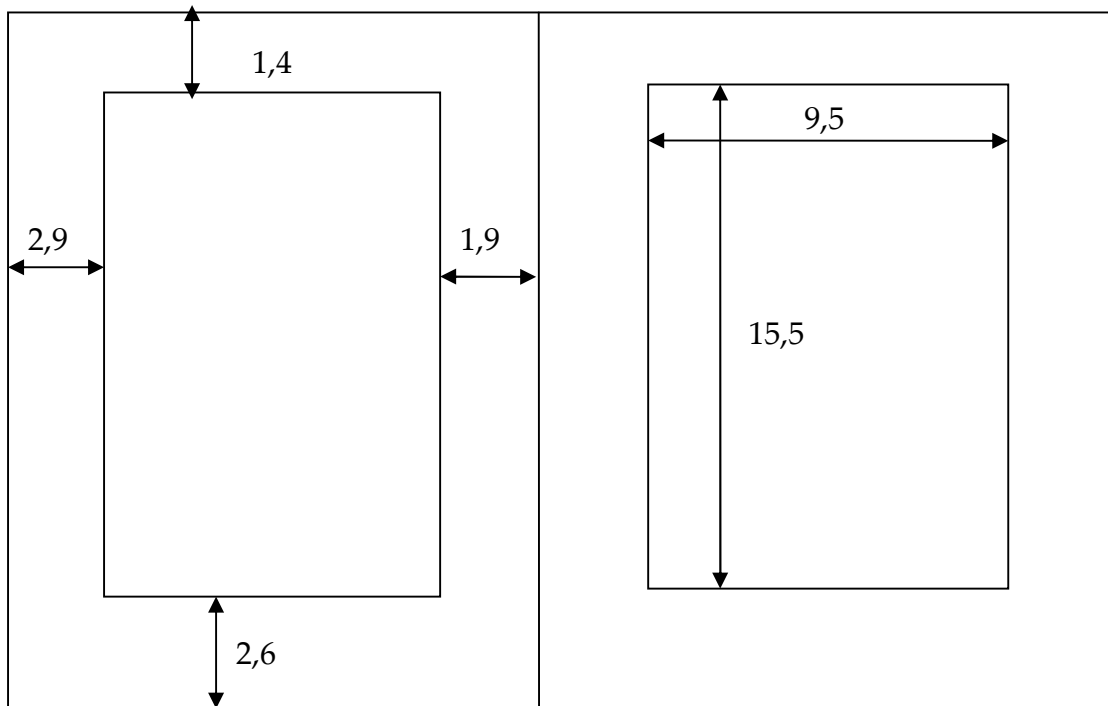
²⁰⁰ βλ. σσ. 88 – 90.

²⁰¹ **Mares Alexander**, op. cit, σχέδιο no 1410: 1528, no 1412: 1535, no 1413: 1528.

Σχ. 4.16: Αποτύπωση της πιθανής τοποθέτησης των υδατοσήμων του παλαιότερου αντιγραφέα στα φύλλα χαρτιού, πριν αυτά κοπούν για να σχηματίσουν τα δίφυλλα.

Τα τεύχη του κώδικα, τα οποία έχουν γραφεί από τον παλαιότερο αντιγραφέα, παρατηρήθηκε ότι έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Το κείμενο αποτελείται κατά μέσο όρο από 20 έως και 25 σειρές, ενώ πολλές φορές παρατηρούνται και επιπλέον σειρές από χειρόγραφες σημειώσεις στα περιθώρια του χαρτιού. Οι διαστάσεις του κειμένου είναι κατά μέσο όρο 15,5 x 9,5 cm και το κείμενο απέχει από τις ακμές του χαρτιού κατά μέσο όρο 1,4 x 1,9 x 2,6 x 2,9 cm. Όμως, υπάρχει η πιθανότητα οι αποστάσεις αυτές να ήταν διαφορετικές στο σημείο της ράχης και στην άνω πλευρά, καθώς πολλά δίφυλλα είναι ξακρισμένα στραβά και όπου υπήρχε πρόβλημα προστέθηκαν στελέχη χαρτιού. Η τοποθέτηση του κειμένου φαίνεται κατά προσέγγιση στο παρακάτω σχέδιο (Σχ. 4.17):

Σχ. 4.17: Η τοποθέτηση του κειμένου του προγενέστερου αντιγραφέα στις σελίδες του κώδικα, με τις διαστάσεις υπολογισμένες σε cm.

4.7 Η γραφή και τα διακοσμητικά στοιχεία του κώδικα

Η γραφή του κειμένου είναι η μικρογράμματη και στις δύο περιπτώσεις. Και οι δύο αντιγραφείς έχουν χρησιμοποιήσει το βιβλικό τρόπο γραφής, ο οποίος όμως διαφέρει λόγω της διαφορετικής εποχής αντιγραφής των κειμένων.

Σύμφωνα με τον κ. Τσελίκα²⁰², ο νεότερος αντιγραφέας του κώδικα της Συλλογής Δ. Λοβέρδου – Κολυβά ταυτίζεται με τον αντιγραφέα του χειρογράφου 156 της Βιβλιοθήκης Χίου «Ο Κοραής», το οποίο προέρχεται από το κωδικογραφικό εργαστήριο της Μονής Δουσίκου Θεσσαλίας, στα Τρίκαλα (Εικ. 4.15 – 4.16)²⁰³.

²⁰² Συνέντευξη του κ. Α. Τσελίκα στις 22/10/2007 σχετικά με τις χαρακώσεις των δύο χειρογράφων κωδίκων από τις Συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, που εξετάζονται σε αυτή την πτυχιακή εργασία.

²⁰³ Τσελίκας Α., Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης της Χίου «Ο Κοραής», *Χιακά Χρονικά*, τόμος 16^{ος}, τεύχος 16, Αθήνα, 1984, σσ. 73 – 106.

Εικ. 4.15: Δείγμα της γραφής του νεότερου αντιγραφέα από το χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε.

Εικ. 4.16: Δείγμα της γραφής του αντιγραφέα του χειρογράφου 156, της Βιβλιοθήκης Χίου «Ο Κοραΐς»²⁰⁴.

Επιπλέον, συγκρίνοντας τα υδατόσημα που υπάρχουν στο χαρτί του νεότερου αντιγραφέα με τα υδατόσημα που συναντώνται στους μεταβυζαντινούς χειρόγραφους κώδικες της Μονής Δουσίκου, παρατηρήθηκε μεγάλη ομοιότητα του υδατογράμματος του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε.²⁰⁵, με το υδατόγραμμα του Κωδ. 51 στη Μονή Δουσίκου στη Θεσσαλία. Με βάση αυτή τη παρατήρηση, ο νεότερος αντιγραφέας του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., πιθανότατα, είναι ο **Παχώμος Ρουσάνο**, ο οποίος έχει αντιγράψει και μεγάλο τμήμα του Κωδ. 51. της Μονής Δουσίκου²⁰⁶.

²⁰⁴ **Τσελίκας Α.**, Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης της Χίου «Ο Κοραΐς», op.cit.

²⁰⁵ Βλ. σελ. 89 του ιδίου Κεφαλαίου.

²⁰⁶ **Σοφιανός Δ.Ζ., Δημητρακόπουλος Φ. Αρ.**, Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου Αγίου Βησσαρίωνος, Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2004, σσ. 95 – 105, 289.

Ωστόσο, δεν ήταν δυνατή η ταυτοποίηση του παλαιότερου αντιγραφέα που συναντώνται στο χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., ο οποίος χρονολογείται στα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Πιθανότατα ήταν ένας από τους αντιγραφείς του κωδικογραφικού εργαστηρίου της ίδιας Μονής, στο οποίο από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα παρατηρείται έντονη βιβλιογραφική δραστηριότητα²⁰⁷.

Σε αντίθεση με το πρώτο χειρόγραφο, που εξετάστηκε σε αυτή την μελέτη, οι Ακολουθίες που εμπεριέχονται σε αυτό τον κώδικα διαχωρίζονται μονάχα από το τίτλο τους, ενώ σε κάποιες από αυτές υπάρχει ένα γεωμετρικό μοτίβο ως επίτιτλο σχέδιο. Επίσης, σχεδόν κάθε παραγράφος ξεκινά με ένα διακοσμημένο πρωτόγραμμα, ή ένα απλό κεφαλαίο γράμμα, από κόκκινο μελάνι και με φυτόμορφα χαρακτηριστικά (Εικ. 4.17 – 4.27).

Εικ. 4.17– 4.19: Ενδεικτικά διακοσμημένα πρωτογράμματα του νεότερου αντιγραφέα.

Εικ. 4.20– 4.22: Ενδεικτικά απλά κεφαλαία γράμματα του νεότερου αντιγραφέα.

²⁰⁷ Σοφιανός Δ.Ζ., Δημητρακόπουλος Φ. Αρ., *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου Αγίου Βησσαρίωνος*, σελ. 26.

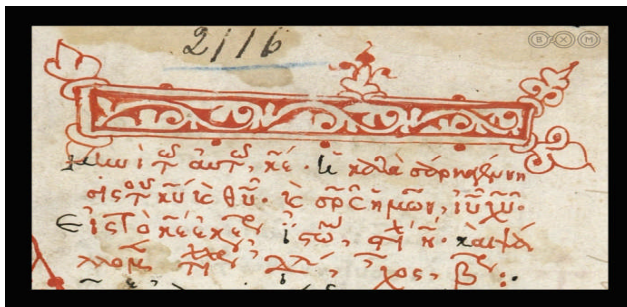

Εικ. 4.23 – 4.24: Ενδεικτικά διακοσμημένα πρωτογράμματα του παλαιότερου αντιγραφέα.

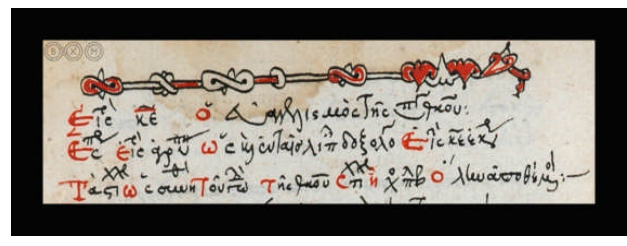
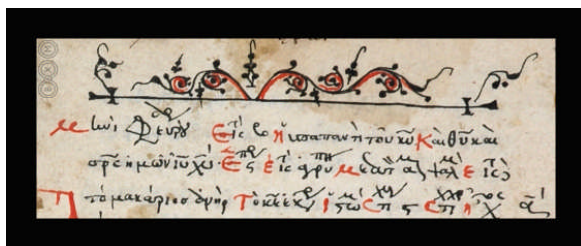

Εικ. 4.25 – 4.27: Ενδεικτικά απλά κεφαλαία γραμμάτια του παλαιότερου αντιγραφέα.

Σε ορισμένες σελίδες υπάρχουν κάποια υποτυπώδη διακοσμητικά επίτιτλα, ενώ στα περιθώρια κάποιων σελίδων υπάρχουν χειρόγραφες σημειώσεις, από τις οποίες κάποιες ίσως αποτελούν και τμήματα των κειμένων. Αυτά τα διακοσμητικά σχέδια, στο νεότερο αντιγραφέα εντοπίζονται στα φύλλα 1r και 114r, ενώ οι χειρόγραφες σημειώσεις του βρίσκονται στα φύλλα 1r, 12r, 14v, 15r, 56r, 65v, 72v, 75v, 84r και 93r. Ο παλαιότερος αντιγραφέας διαχωρίζει με απλά φυτικά θέματα τις ακολουθίες στα φύλλα 36r και 47v (Εικ. 4.28 – 4.30).

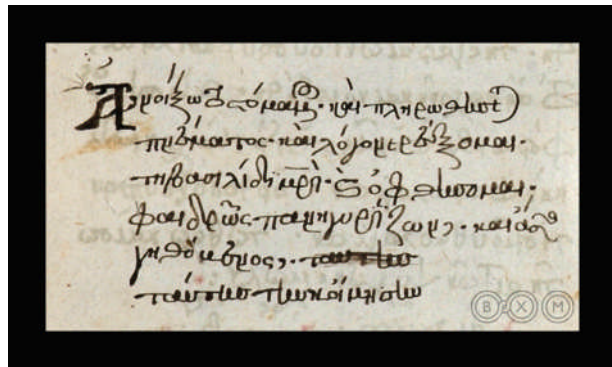

Εικ. 4.28: Ενδεικτική φωτογραφία από τα επίτιτλα σχέδια του νεότερου αντιγραφέα.

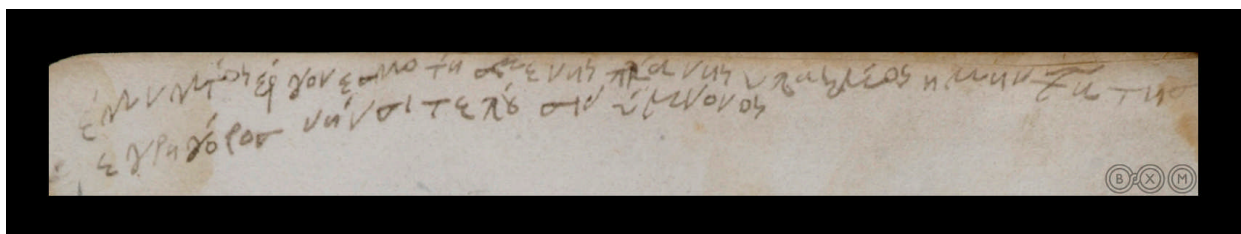
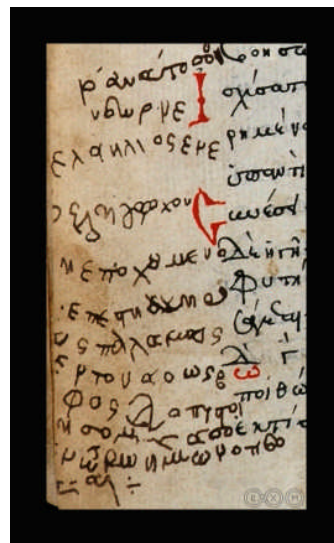
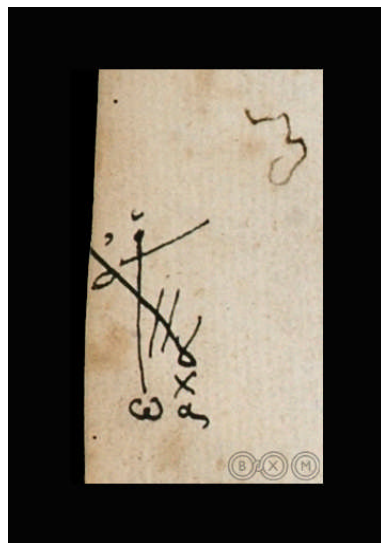

Εικ. 4.29 – 4.30: Ενδεικτικές φωτογραφίες από τα επίτιτλα σχέδια του παλαιότερου αντιγραφέα.

Η καταβασία στο φύλλο 20ν έχει γραφτεί πιθανότατα από ένα τρίτο αντιγραφέα (Εικ. 4.31), στοιχείο που υποδεικνύει ότι ο χειρόγραφος κώδικας χρησιμοποιήθηκε από πολλούς και διάφορους

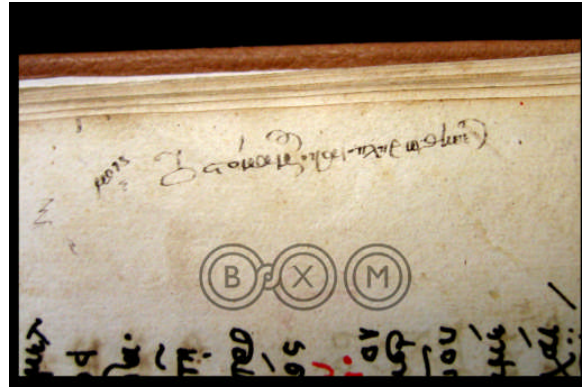

αναγνώστες. Αυτοί οι αναγνώστες, σε πολλές περιπτώσεις, κατά τη χρήση του αντικειμένου χρησιμοποίησαν τα κενά μεταξύ του κειμένου για σημειώσεις. Αυτές οι χειρόγραφες σημειώσεις βρίσκονται στα φύλλα 21r, 25v, 26r, 28v, 29v, 30r, 31v, 32r, 34v, 36r, 36v, 37r, 38v, 39v, 40r, 41r, 41v, 42v, 43v, 51r, 52r, 54r, 55r και 55v (Εικ. 4.32 – 4.34).

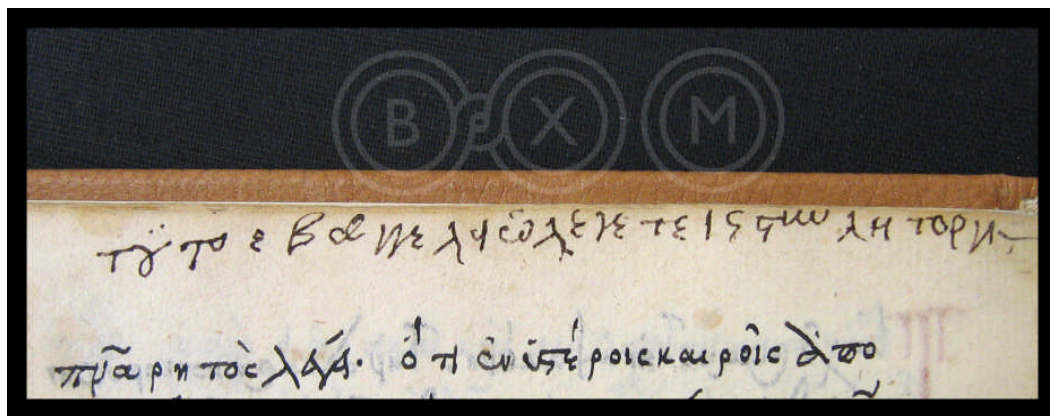
Εικ. 4.32 – 4.34: Ενδεικτικές χειρόγραφες σημειώσεις του κώδικα.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της σημείωσης που υπάρχει στο φύλλο 56 και που αποτελεί μία δοκιμή της καταβασίας, η οποία έχει καταγραφεί στο φύλλο 20ν (Εικ. 4.35).

Εικ. 4.35: Η δοκιμή της καταβασίας στο φύλλο 56r.

Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι στην πλειοψηφία τους οι σημειώσεις έχουν γίνει από ένα άτομο με στοιχειώδη παιδεία, καθώς παρατηρούνται πολλά ορθογραφικά λάθη, όπως στη σημείωση του φύλλου 25ν (Εικ. 4.36).

Εικ. 4.36: Η σημείωση στο φύλλου 25ν.

Ταυτόχρονα στα φύλλα 55r, 66v, 67r, 82r, 99r, 99v, 108v, 109r, και 113r υπάρχουν μεγάλα κενά, προκειμένου να διακοσμηθούν με κάποια μικρογραφία ή κάποιου άλλου είδους διακοσμητικό στοιχείο (Εικ. 4.37 – 4.40).

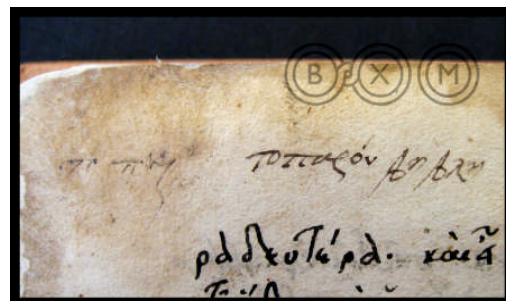
Εικ. 4.37 – 4.40: Ενδεικτικές φωτογραφίες με τα κενά μεταξύ των κειμένων.

Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί ότι σε μερικές από τις σελίδες των τευχών του παλαιότερου αντιγραφέα υπάρχουν σημειώσεις με μαύρο μελάνι των γραμμάτων, που επρόκειτο να τοποθετηθούν σε κάθε παράγραφο, ενώ στο φύλλο 65ν υπάρχει ένα πρωτόγραμμα του οποίου δεν ολοκληρώθηκε η διακόσμηση (Εικ. 4.41).

Εικ. 4.41: Το πρωτόγραμμα του φύλλου 65ν.

Τέλος, θα πρέπει να γίνει αναφορά στη σημείωση που πιθανότατα αποτελούσε μία δοκιμή για το κωδικογραφικό σημείωμα. Αυτή η χειρόγραφη σημείωση βρίσκεται στο φύλλο 118ν (Εικ. 4.42).

Εικ. 4.42: Η χειρόγραφη σημείωση του φύλλου 118ν, η οποία πιθανότατα αποτελούσε μία δοκιμή για το κωδικογραφικό σημείωμα.

4.8 Τα χάρτινα στελέχη

Κατά την επαναβιβλιοδέτηση του κώδικα, η οποία είναι άγνωστο πότε ακριβώς έγινε, χρησιμοποιήθηκαν, προς ενίσχυση της πτύχωσης των διφύλλων του παλαιότερου αντιγραφέα, τμήματα χαρτιού. Πολλά από αυτά τα τμήματα χαρτιού φέρουν χειρόγραφες σημειώσεις (Εικ. 4.43 – 4.44). Αυτές οι σημειώσεις, λόγω της αποσπασματικότητάς τους, δεν ήταν δυνατό να συνδυαστούν και να αποτελέσουν ένα ενιαίο κείμενο, ώστε να γίνει δυνατή η ταυτοποίηση και χρονολόγησή του. Ωστόσο, σε πολλά από αυτά αναγνωρίζονται ονόματα ιερέων ή μοναχών, τα οποία μας οδηγούν, χωρίς μεγάλη βεβαιότητα, στο συμπέρασμα ότι αυτά τα σπαράγματα χαρτιού πιθανότατα προέρχονται από κάποιο ιερατικό κατάστιχο.

Εικ. 4.43 – 4.44: Ενδεικτικές φωτογραφίες χάρτινων στελεχών. Στην πρώτη εικόνα διακρίνεται τμήμα του χειρόγραφου κειμένου.

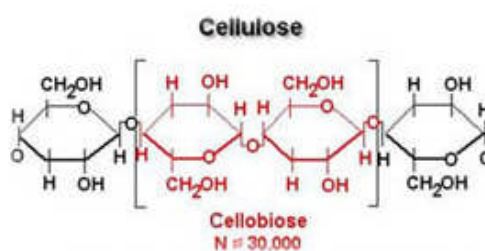
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Η κατάσταση διατήρησης των δύο μεταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων

5.1 Η χημική σύσταση του χαρτιού

Όλα τα χαρτιά μέχρι τον 19^ο αιώνα είναι κατασκευασμένα από σχεδόν καθαρή κυτταρίνη²⁰⁸, η οποία προέρχεται είτε από ίνες λιναριού, βαμβακιού και κάνναβης είτε από ίνες λινών και βαμβακερών υφασμάτων. Τα χαρτιά αυτά δεν περιέχουν χημικά αντιδραστήρια ή λευκαντικές ουσίες²⁰⁹. Για το κολλάρισμά τους χρησιμοποιούνταν κόλλες φυτικής προέλευσης, όπως αμυλόκολλα στην Ανατολή και ζελατίνη στη Δυτική Ευρώπη²¹⁰.

Η κυτταρίνη προκύπτει από τη σύνθεση μακρών κυττάρων, ή αλλιώς ινών²¹², τα οποία είναι οργανικές μακρομοριακές ενώσεις πολυσακχαριτών, δηλαδή ενώσεις άνθρακα, οξυγόνου και υδρογόνου (Σχ. 5.1).

Σχ. 5.1: Το μόριο της κυτταρίνης²¹¹.

Μικροσκοπικά, το χαρτί αποτελείται από ένα πολύπλοκο πλέγμα ινών μακρομορίων κυτταρίνης, το οποίο δημιουργείται κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας αυτών των ινών (Εικ. 5.1, Σχ. 5.2). Αυτή η πολύπλοκη δομή

²⁰⁸ Κωνσταντίνου Ιωάννα, *Το χειρόγραφο, το βιβλίο, τα ιστορικά αρχεία. Τεχνολογία υλικών, πρόληψη φθορών, συντήρηση*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1988, σσ. 22 – 23.

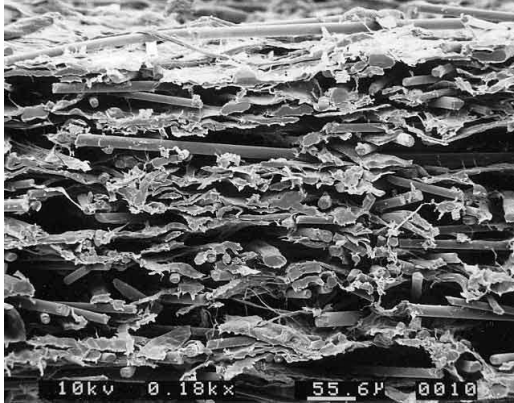
²⁰⁹ Hunter D., *Papermaking. The history and technique of an ancient craft*, op. cit., pp. 153 - 155.

²¹⁰ Mioni E., *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, op. cit., σσ. 37 – 42.

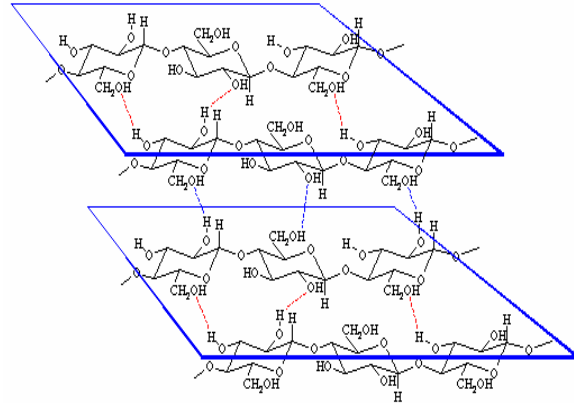
²¹¹ Oregon State University, **Wood Science Engineering**: <http://woodscience.oregonstate.edu>

²¹² Smith A. W., Cellulose: In paper and textiles, in: *Preprints of the conference Paper and textiles: The common ground*, The Scottish society for conservation and restoration, Edinburgh, 1991, pp. 1 – 18.

προσδίδει στην κυτταρίνη εξαιρετικές ιδιότητες, όπως αυξημένη ικανότητα επιμήκυνσης, μεγάλο ποσοστό ελαστικότητας και αύξηση της υγροσκοπικότητας.

Εικ. 5.1: Η μορφή του πλέγματος της κυτταρίνης του χαρτιού στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (SEM), σε μεγέθυνση 180x²¹³.

Σχ. 5.2: Η σύνδεση των μορίων κυτταρίνης²¹⁴.

5.2 Αίτια φθοράς του χαρτιού

5.2.1 Περιβαλλοντικές συνθήκες

Η κυτταρίνη παραμένει αδιάλυτη στο νερό, αλλά γίνεται ιδιαίτερα ευαίσθητη στην υγρασία και ευπρόσβλητη από τους βιολογικούς παράγοντες φθοράς, όταν επικρατούν ευνοϊκές περιβαλλοντικές συνθήκες για την ανάπτυξή τους. Διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, όταν το περιβάλλον είναι χημικά ουδέτερο ή ελαφρά αλκαλικό, αλλά οξειδώνεται και κιτρινίζει, όταν το περιβάλλον είναι όξινο.

Οι συνεχείς μεταβολές της ατμοσφαιρικής θερμοκρασίας και της περιβαλλοντικής υγρασίας έχουν σαν αποτέλεσμα τις εναλλασσόμενες αντιδράσεις οξείδωσης και υδρόλυσης στη δομή της κυτταρίνης και την μετέπειτα καταστροφή του χαρτιού. Οι ατμοσφαιρικοί ρύποι, που απορροφώ-

²¹³ *École française de Papeterie et des Industries Graphiques*: <http://cerig.efpg.inpg.fr/tutoriel/non-tisse>

²¹⁴ *University of Hamburg*: <http://www.biologie.uni-hamburg.de>

νται από το χαρτί κατά την διάρκεια των αντιδράσεων οξείδωσης και υδρολύσης, σε συνδυασμό με τη περιεχόμενη και τη περιβαλλοντική υγρασία, καταλύουν τις ίνες της κυτταρίνης και αποσυνθέτουν όλα τα οργανικά υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του χαρτιού.

Η αύξηση του ποσοστού της οξύτητας του χαρτιού, πέρα από τη δομική καταστροφή της κυτταρίνης, επιδρά στη χημική σύσταση των χρωστικών και των μελανιών προκαλώντας τον αποχρωματισμό τους και την εξασθένηση των συνδετικών υλικών τους.

Βέβαια, αυτές οι φθορές παρουσιάζονται στα κυτταρινικά υλικά, όταν οι τιμές της περιβαλλοντικής Σχετικής Υγρασίας ξεπερνούν το 70% ή πέφτουν κάτω από το 40%²¹⁵. Ειδικότερα:

- i. Όταν το ποσοστό της περιβαλλοντικής Σχετικής Υγρασίας **υπερβεί το 70%**, τότε με την απορρόφηση της υγρασίας μετακινούνται οι ρύποι, οι οποίοι υπάρχουν στην επιφάνεια του χαρτιού, και εξασθενεί το συνδετικό υλικό των μελανιών και των χρωστικών ουσιών που έχουν χρησιμοποιηθεί. Το αποτέλεσμα είναι αυτά να διαλύονται και να δημιουργούνται έντονες κηλίδες που αλλοιώνουν αισθητικά την αρχική μορφή του κειμένου.
- ii. Όταν η περιβαλλοντική Σχετική Υγρασία είναι **κάτω από 40%**, τότε το χαρτί συρρικνώνεται και στα σημεία όπου υπήρχε υγρασία δημιουργούνται αντιαισθητικές κηλίδες λόγω των επιφανειακών ρύπων και των μελανιών. Με αυτό τον τρόπο, μειώνεται η ελαστικότητα και οι μηχανικές αντοχές του χαρτιού.

²¹⁵ **Κωνσταντίνου Ι.**, *Το χειρόγραφο, το βιβλίο, τα ιστορικά αρχεία. Τεχνολογία υλικών, πρόληψη φθορών, συντήρηση*, ορ. cit., σσ. 35 – 39./ **Λαμπρόπουλος Β.**, *Περιβάλλον μνημείων, μουσείων και αρχαιολογικών χώρων*, Αθήνα, 2003, σσ. 85 – 89./ **Πελτίκογλου Β., Σκεπασιανού Μ., Τζιαμτζή Μ., Χατζηγεωργίου Β., Χούλης Κ.**, *Διατήρηση και συντήρηση των Βιβλιακών και Αρχειακών Συλλογών*, Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Ναύπακτος, 2000, σσ. 16 – 23.

5.2.2 Επίδραση του φωτός

Το φως μπορεί να επιδράσει στη δομή της κυτταρίνης, στα μελάνια και στις χρωστικές²¹⁶. Το ορατό φάσμα φωτός (400 – 780/800nm) και η υπέρυθη ακτινοβολία (780/800 – 1000nm), λόγω του μεγάλου μήκους κύματος και της μικρής ενέργειάς τους, δεν επηρεάζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό τις φυσικοχημικές ιδιότητες του χαρτιού, των μελανιών και των χρωστικών. Μόνο εάν αυξηθεί επικίνδυνα η θερμοκρασία σε αυτά τα υλικά, τότε πιθανότατα θα προκληθεί μηχανική εξασθένιση και αποξήρανση των οργανικών συστατικών τους.

Αντιθέτως, η υπεριώδης ακτινοβολία (100 – 380/400nm), λόγω της μεγάλης ενέργειάς της και του μικρού μήκους κύματος που έχει, μπορεί να προκαλέσει μέσω των χημικών αντιδράσεων:

- Οξείδωση,
- Αποχρωματισμό των χρωστικών και των μελανιών,
- Μηχανική αποδυνάμωση του χαρτιού,
- Ξήρανση των ινών της κυτταρίνης,
- Αποδυνάμωση των συνδετικών υλικών των χρωστικών.

5.2.3 Προσβολή από έντομα

Πέρα από την επίδραση της περιβαλλοντικής υγρασίας στις φυσικοχημικές ιδιότητες του χαρτιού, των μελανιών και των χρωστικών, εάν η Σχετική Υγρασία είναι πάνω από 60%, συμβάλλει στην προσέλκυση βιβλιοφάγων εντόμων. Αυτά αναπτύσσονται σε σκοτεινά και θερμά μέρη (με θερμοκρασία 16 – 24° C), και κατά τη διάρκεια του αναπαραγωγικού

²¹⁶ Λαμπρόπουλος Β., *Περιβάλλον μνημείων, μουσείων και αρχαιολογικών χώρων*, op. cit., σσ. 168 – 196./ Πελτίκογλου Β., Σκεπασιανού Μ., Τζιαμτζή Μ., Χατζηγεωργίου Β., Χούλης Κ., *Διατήρηση και συντήρηση των Βιβλιακών και Αρχαιακών Συλλογών*, op. cit., σσ. 16 – 23.

τους κύκλου καταστρέφουν τα δομικά χαρακτηριστικά των κωδίκων, όπως το χαρτί, τα νήματα ραφής των τευχών και των κεφαλαριών, το συγκολλητικό υλικό των σταχώσεων, ή ακόμα και το υλικό του καλύμματος.

Τα βασικά χαρακτηριστικά όλων των βιβλιοφάγων εντόμων είναι:

- Η ανεπτυγμένη τους όσφρηση από επαφή και από απόσταση,
- Η γενική χημική τους αίσθηση, καθώς αναγνωρίζουν τις οργανικές ουσίες όπως το άμυλο και τη ζελατίνη,
- Η αίσθηση της θερμοότητας και της υγρασίας, αφού αντιδρούν στις μεταβολές τους.

5.2.4 Μυκητιακή προσβολή

Η αυξημένη περιβαλλοντική Σχετική Υγρασία είναι υπεύθυνη και για την πλειοψηφία των μυκητιακών προσβολών που παρατηρούνται στο χαρτί. Οι μυκητιακές προσβολές οφείλονται στην ανάπτυξη των **κονιδιακών μυκήτων**, οι οποίοι είναι κατώτεροι φυτικοί οργανισμοί που αναπτύσσονται στην επιφάνεια των οργανικών υλικών, απ' όπου απορροφούν ουσίες που δεν μπορούν να παράγουν οι ίδιοι, όπως ο άνθρακας²¹⁷.

Τα σπόριά τους, η κύρια μονάδα αναπαραγωγής τους, έχουν χαρακτηριστικό χρώμα και εμφανίζονται κατά την ωριμότητα του οργανισμού, ενώ παρασύρονται εύκολα από τον αέρα και είναι έτοιμα να αναπτυχθούν μόλις επικρατήσουν οι κατάλληλες περιβαλλοντικές συνθήκες. Αναπτύσσονται και πολλαπλασιάζονται με ραγδαίους ρυθμούς όταν:

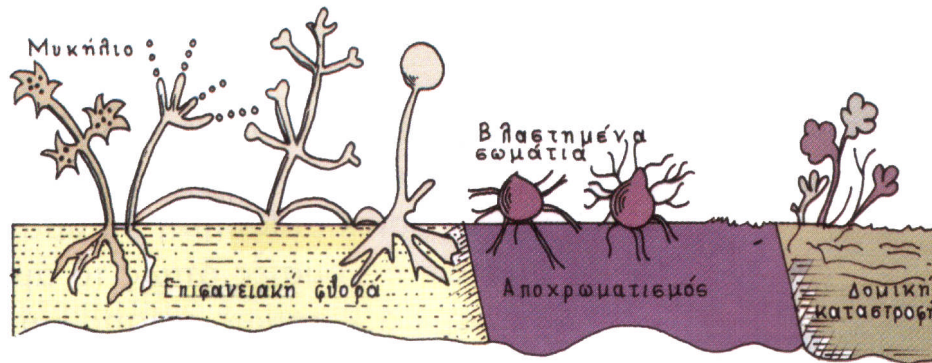
- Η Σχετική Υγρασία είναι 65 – 80% περίπου,
- Η θερμοκρασία είναι 20 – 30 °C,
- Επικρατεί σκοτάδι και υπάρχει αρκετό οξυγόνο,

²¹⁷ Florian M. L. E., Aseptic technique: a goal to strive for in collection recovery of moldy archival materials and artifacts, *Journal of the American Institute for Conservation*, volume 39, no.1, 2000, art. 8.

- Δεν υπάρχει καλός και αποτελεσματικός εξαερισμός, και τέλος
- Όταν το περιβάλλον είναι όξινο, δηλαδή $pH < 6,8$.

Κατά τα στάδια ανάπτυξής τους (Σχ. 5.3) προκαλείται:

- Την **επιφανειακή φθορά**, κατά την οποία τα σπόρια επικάθονται στο υπόστρωμα γραφής και αναπτύσσονται προς όλες τις κατευθύνσεις δημιουργώντας τα **μικκύλια** ή **αποικίες**.
- Τον **αποχρωματισμό του χαρτιού και τη δημιουργία κηλίδων**, οι οποίες έχουν διάφορα σχήματα και μεγέθη και βρίσκονται είτε διάσπαρτες σε όλη την επιφάνεια του χαρτιού είτε σε ομάδες.

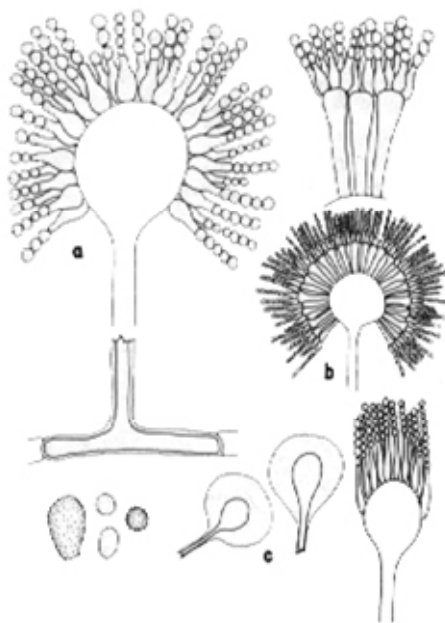
Σχ. 5.3: Τα στάδια φθοράς του χαρτιού από μύκητες²¹⁸.

- Τη **δομική καταστροφή του χαρτιού**, διαδικασία κατά την οποία καταστρέφονται οι πολυσακχαρίτες της κυτταρίνης του χαρτιού προκειμένου να απορροφήσουν οι μύκητες τον περιεχόμενο άνθρακα για να πολλαπλασιαστούν. Έτσι, το χαρτί γίνεται λεπτό, εύθρυπτο, και ταυτόχρονα αυξάνεται το ποσοστό οξύτητάς του.

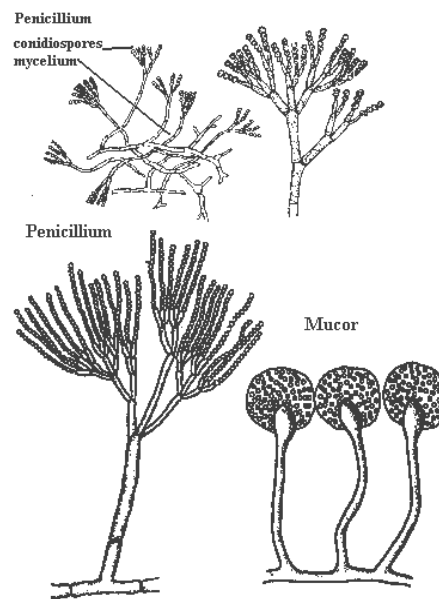
Τα πιο συχνά είδη μυκήτων που συναντούμε στα χάρτινα αντικείμενα είναι τα *Alternaria*, *Cladosporium*, *Aspergillus* (Σχ. 5.4) και *Penicillium* (Σχ. 5.5).

²¹⁸ Λαμπρόπουλος Β., Νταλούκα Ε., Παπαθανασίου Θ., Χατζηδάκη Μ., *Συντήρηση Έργων Τέχνης*, τόμος 2^{ος}, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΥΠ. Ε.Π.Θ., εκδ. Ο.Ε.Β.Δ., Αθήνα, 2000, σελ. 44.

Ωστόσο, πολλές φορές συναντώνται και τα είδη *Aureobasidium*, *Chaetomium*, *Monilia*, *Mucor*, *Neurospora*, *Stachybotrys* και *Trichoderma*²¹⁹.

Σχ. 5.4: Σχηματική αναπαράσταση των μυκήτων της κατηγορίας *Aspergillus*²²⁰.

Σχ. 5.5: Σχηματική αναπαράσταση των μυκήτων της κατηγορίας *Penicillium*²²¹.

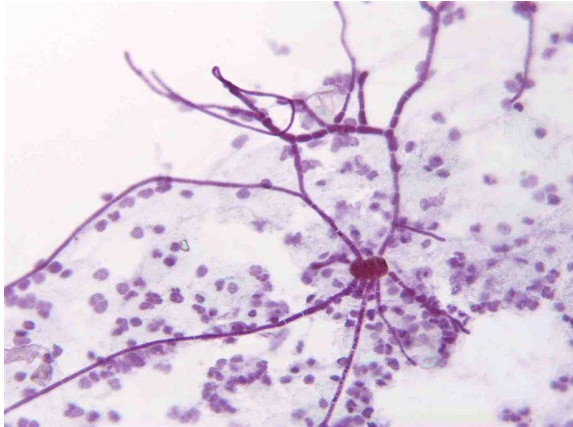
Τα πλέον καταστρεπτικά είδη μύκητα είναι το είδος *Aspergillus* και το είδος *Trichoderma*, διότι αποσυνθέτουν την κυτταρίνη του χαρτιού μέσω των ενζυματικών τους αντιδράσεων. Τα πιο ακίνδυνα είδη, που δεν μπορούν να διασπάσουν την κυτταρίνη και απλώς δημιουργούν μία ανοικτόχρωμη κηλίδα στην επιφάνεια του χαρτιού, είναι τα: *Alternaria* (Εικ. 5.2), *Botrytis* (Εικ. 5.3), *Cladosporium* (Εικ. 5.4), *Stemphyllium* (Εικ. 5.5) και *Rhino-cladiopsis*²²².

²¹⁹ Florian M. L. E., Aseptic technique: a goal to strive for in collection recovery of moldy archival materials and artifacts, op. cit., art.8.

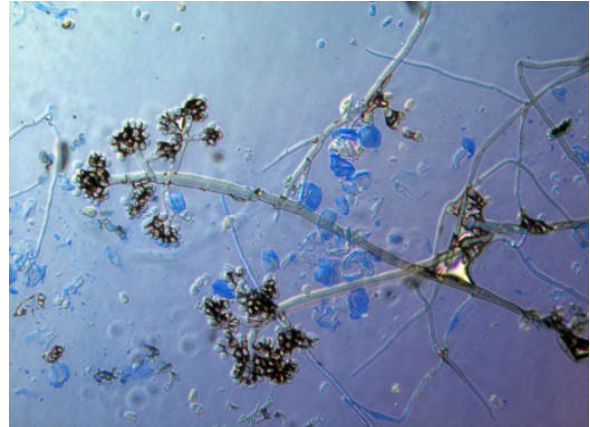
²²⁰ University of Toronto, Cells & Systems Biology: <http://www.botany.utoronto.ca>

²²¹ University of Queensland, Australia: <http://www.uq.edu.au>

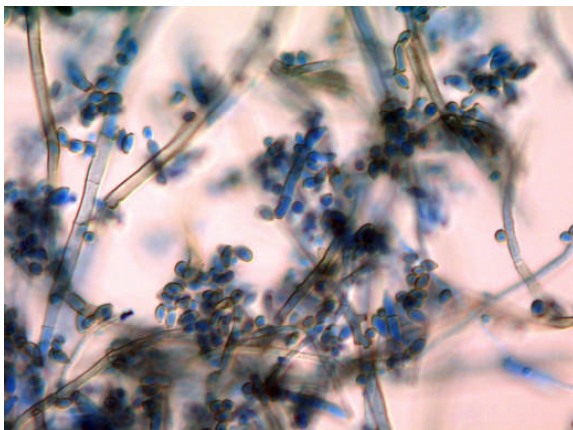
²²² Novikova G. M., Mycodestruction of drawings, in: *Conference on Book and Paper Conservation, Budapest 4 – 7 September 1990*, Budapest, 1992, pp. 515 – 522.

Εικ. 5.2: Το είδος *Alternaria*, σε μικροσκόπιο διερχόμενου φωτισμού, σε μεγέθυνση 400x²²³.

Εικ. 5.3: Το είδος *Botrytis*, σε μικροσκόπιο διερχόμενου φωτισμού, σε μεγέθυνση 400x²²⁴.

Εικ. 5.4: Το είδος *Cladosporium*, σε μικροσκόπιο διερχόμενου φωτισμού, σε μεγέθυνση 400x²²⁵.

Εικ. 5.5: Το είδος *Stemphylium*, σε μικροσκόπιο διερχόμενου φωτισμού, σε μεγέθυνση 400x²²⁶.

5.3 Η κατάσταση διατήρησης των δύο χειρόγραφων κωδίκων

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των επιμελητών των Συλλογών του βιβλικού και αρχαιικού υλικού του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, η κατάσταση διατήρησης του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής

²²³ Εταιρεία Schimmel – Schimmelpilze, <http://www.schimmel-schimmelpilze.de>

²²⁴ Εταιρεία Schimmel – Schimmelpilze, <http://www.schimmel-schimmelpilze.de>

²²⁵ Εταιρεία Schimmel – Schimmelpilze, <http://www.schimmel-schimmelpilze.de>

²²⁶ Εταιρεία Schimmel – Schimmelpilze, <http://www.schimmel-schimmelpilze.de>

Κολυβά (*Κολυβά 53/ BXM 19756*), κατατάσσεται στην κατηγορία Α', δηλαδή η κατάσταση διατήρησής του είναι αρκετά καλή.

Η κατάσταση διατήρησης του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. (*χφ 24(2116)/ BXM 19602*) κατατάσσεται στην κατηγορία Β', καθώς παρουσιάζονται διάφορα προβλήματα μέτριας δυσκολίας και έκτασης.

Οι φθορές που έχουν υποστεί και οι δύο κώδικες, οφείλονται στους εξής παράγοντες:

- i Σε ακατάλληλες περιβαλλοντικές συνθήκες φύλαξης
- ii Στη φυσική γήρανση των υλικών κατασκευής.
- iii Στους βιολογικούς παράγοντες, όπως έντομα και μύκητες.
- iv Στον ανθρώπινο παράγοντα.

5.3.1 Φθορές εξαιτίας της φυσικής γήρανσης

Εκ πρώτης όψεως, οι φθορές που έχουν προκληθεί και στα δύο αντικείμενα δεν είναι ιδιαίτερα εκτεταμένες. Όμως κατά την προσεκτικότερη μελέτη τους παρατηρούνται διάφορες αισθητικές και δομικές αλλοιώσεις, όπως αναφέρονται παρακάτω:

- i Οι ακμές και των δύο κωδίκων έχουν υποστεί **οξειδωση**, αλλού σε μεγαλύτερο και αλλού σε μικρότερο βαθμό, χωρίς όμως να επηρεάζουν συνολικά τις ιδιότητες του χαρτιού ή το κείμενο (Εικ. 5.6).

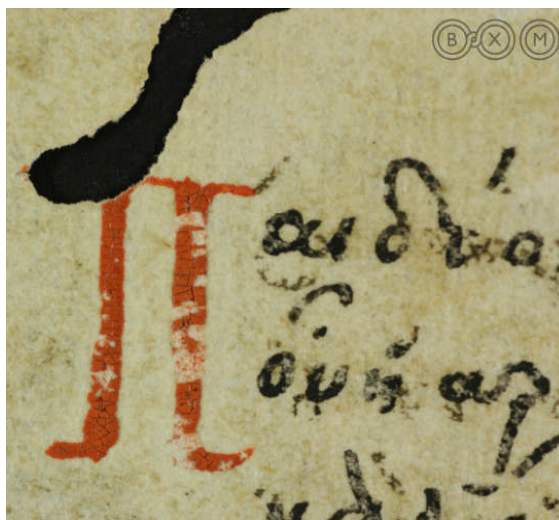
Εικ. 5.6: Μία από τις οξειδωμένες ακμές του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής Κολυβά.

- ii Στο χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. παρατηρήθηκε ο αποχρωματισμός κάποιων πρωτογραμμάτων (Εικ. 5.7). Σε κάποια πρωτογράμματα, το συνδετικό υλικό της κόκκινης χρωστικής έχει αποξη-

ρανθεί, με αποτέλεσμα πολλά από αυτά να έχουν απολεπιστεί σε πολλά σημεία (Εικ. 5.8).

Εικ. 5.7: Πρωτόγραμμα, του οποίου το κόκκινο μελάνι έχει αποχρωματιστεί.

Εικ. 5.8: Πρωτόγραμμα, στο οποίο είναι έντονο το craquelé εξαιτίας της εξασθένησης του συνδετικού υλικού της χρωστικής, ενώ σε ορισμένα σημεία παρατηρούνται και απώλειες του χρώματος.

iii Στην πλειοψηφία των φύλλων και των δύο κωδίκων παρατηρήθηκαν έντονες κηλίδες υγρασίας που οφείλονται πιθανότατα όχι μόνο στην αυξημένη υγρασία του περιβάλλοντος, αλλά και στη χρήση του κώδικα. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι οι κηλίδες αυτές όχι μόνο στην περίμετρο των φύλλων, αλλά και στην περιοχή της ράχης (Εικ. 5.9).

Εικ. 5.9: Δείγμα των περιμετρικών κηλίδων που υπάρχουν σε όλο τον χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής Κολυβά.

iv Στο χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., παρατηρήθηκαν στο τεύχος Ι έντονες καφέ – κόκκινες κηλίδες που πιθανότατα οφείλονται σε κάποιο παχύρρευστο υγρό, το οποίο όμως δεν έχει διαποτίσει τα υπόλοιπα φύλλα (Εικ. 5.10).

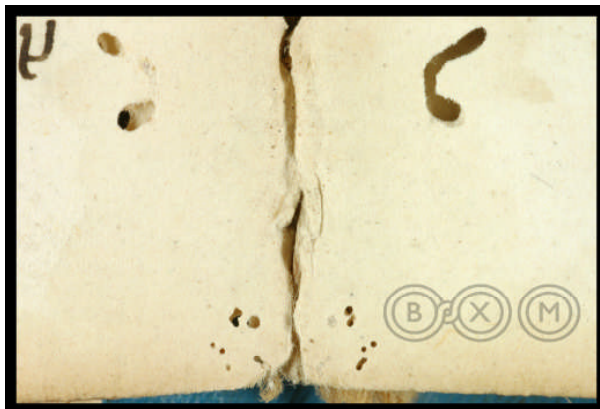

Εικ. 5.10: Ενδεικτική φωτογραφία με καφέ – κόκκινη κηλίδα.

5.3.2 Φθορές εξαιτίας των βιολογικών παραγόντων

Στους δύο κώδικες παρατηρήθηκε φθορά από έντομα, αλλού σε μικρό βαθμό και αλλού σε μεγαλύτερο βαθμό. Ωστόσο, η δράση των εντόμων έγινε πριν την παραχώρηση των αντικειμένων στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, καθώς για να συμβεί τέτοια φθορά απαιτούνται ακατάλληλες κλιματολογικές συνθήκες φύλαξης ή έκθεσης.

- i. Στη περίπτωση του κώδικα της Συλλογής Κολουβά, η δράση των εντόμων είναι πολύ περιορισμένη στα πρώτα φύλλα των τετραδίων (Εικ. 5.11). Τα έντομα δημιούργησαν πολύ μικρές απώλειες που δεν επηρεάζουν τις μηχανικές ιδιότητες και την ανθεκτικότητα του χαρτιού.

Εικ. 5.11: Δείγματα της τοπικής προσβολής του κώδικα της Συλλογής Κολουβά.

Στην περίπτωση του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., τα προβλήματα που έχουν προκληθεί από τη δράση των εντόμων είναι πιο έντονα και ιδιαίτερα στα τελευταία τεύχη. Τα τεύχη αυτά έχουν υποστεί σχετικά μεγάλες απώλειες, οι οποίες όμως δεν εκτείνονται στην περιοχή του κειμένου (Εικ. 5.12), αλλά περιορίζονται στις ακμές των φύλλων και στις περιοχές κοντά στις οπές της ραφής.

Εικ. 5.12: Ενδεικτικές φωτογραφίες με τις απώλειες του χαρτιού στα φύλλα του δεύτερου μέρους του νεότερου αντιγραφέα.

Οι φθορές αυτές προκλήθηκαν, πιθανότατα, από κολεόπτερα, δηλαδή έντομα των οικογενειών *Anobidae*, *Lyctidae* ή *Dermestidae* (Εικ. 5.13 – 5.14, Σχ. 5.6 – 5.8). Αυτού του είδους τα έντομα προκαλούν σημαντικές απώλειες περιμετρικά του χαρτιού, αλλά και στη ράχη και στη στάχωση των βιβλίων²²⁷.

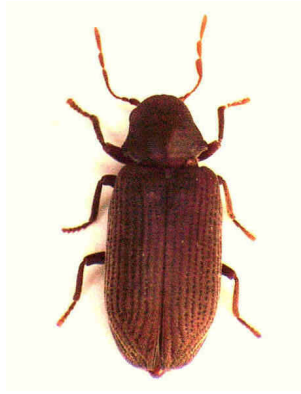
Τα βασικά χαρακτηριστικά τους είναι²²⁸:

- Έχουν μέγεθος από 1 mm έως και μερικά εκατοστά,
- Έχουν διάρκεια ζωής από ένα έως και τρία χρόνια.,
- Αναπτύσσονται σε θερμοκρασίες μεταξύ 24 – 18° C,
- Αντέχουν στην χαμηλή θερμοκρασία των 8 – 9° C και άνω των 40° C.

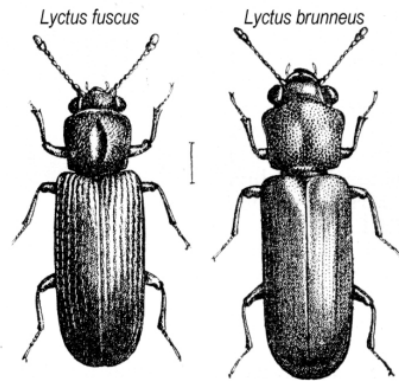
²²⁷ Πελτίκογλου Β., Σκεπαστιανού Μ., Τζιαμτζή Μ., Χατζηγεωργίου Β., Χούλης Κ.,

Διατήρηση και συντήρηση των Βιβλιακών και Αρχειακών Συλλογών, *op. cit.*, σσ. 25 – 27.

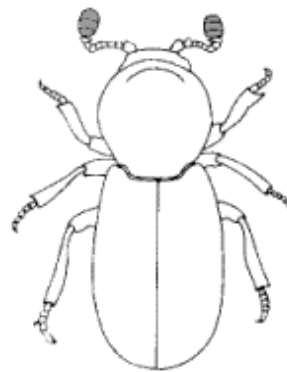
²²⁸ Γκλίνος Α., Τα βιβλία και τα αρχεία. Υγιεινή – παθήσεις – θεραπεία, *op.cit.*, σσ. 62 – 76.

Εικ. 5.13: Το έντομο *Anobium Punctatum*²²⁹.

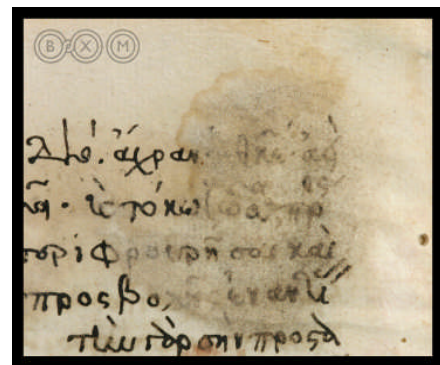

Σχ. 5.6 – 5.7: Δύο έντομα της οικογένειας *Lyctidae*²³⁰.

Εικ. 5.14 – Σχ. 5.8: Το έντομο *Dermestes Lardarius*²³¹.

- ii. Στο φύλλο 83ν του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. παρατηρήθηκε μία αποικία ανενεργών μυκήτων, που έχουν αλλοιώσει χρωματικά το κείμενο, δημιουργώντας μία γκριζα – κίτρινη κηλίδα (Εικ. 5.15). Αυτού του είδους ο μύκητας μπορεί να ανήκει, όπως ήδη προαναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, στα είδη *Alternaria*, *Botrytis*, *Cladosporium*, *Stemphyllium*, ή *Rhinocladiopsis*.

Εικ. 5.15: Η αποικία μυκήτων στο φύλλο 83ν του χειρόγραφου κώδικα.

²²⁹ <http://www.sisdisinfestazioni.it>

²³⁰ <http://delta.inkey.com/britin/images>

²³¹ <http://www.coleo-net.de>

5.3.3 Φθορές εξαιτίας του ανθρώπινου παράγοντα

Παρά τις σχετικά εκτεταμένες φθορές που έχουν προκληθεί στα αντικείμενα από τους περιβαλλοντικούς και τους βιολογικούς παράγοντες, πολλά από τα προβλήματα οφείλονται στη χρήση των αντικειμένων από την εκτεταμένη χρήση τους. Τα προβλήματα που παρατηρήθηκαν είναι:

i. Αποδυνάμωση της ράχης και των δύο κωδίκων (Εικ. 5.16). Στην περίπτωση του κώδικα της Συλλογής Κολυβά, η φθορά του δεν είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη και οφείλεται στην κόλλα που χρησιμοποιήθηκε κατά τον 20^ο αιώνα, προκειμένου να τοποθετηθεί η καινούργια στάχωση. Λόγω των προηγούμενων επεμβάσεων επαναβιβλιοδέτησης, στην αρχική ραφή των τευχών έχουν δεθεί με κόμπους νεότεροι σπάγκοι, προκαλώντας φθορές στη ράχη των τευχών (Εικ. 5.17).

Εικ. 5.16: Το αποτέλεσμα της αποδυνάμωσης της ράχης του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής Κολυβά.

Εικ. 5.17: Η ραφή του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής Κολυβά.

ii. Από την χρήση του κώδικα, αλλά και την κακή τοποθέτηση, την αποθήκευση, τις συνεχείς μετακινήσεις, τις αλλαγές ιδιοκτησίας και τις εργασίες επαναβιβλιοδέτησης, τα κεφαλάρια χάθηκαν ή καταστράφηκαν.

iii. Στην περίπτωση του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., αυτός επαναβιβλιοδετήθηκε στο παρελθόν, εργασία κατά την οποία χρησιμοποιήθηκαν τεύχη από δύο διαφορετικούς λειτουργικούς κώδικες. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη διαφορετική υφή των χειροποίητων χαρτιών, τα διαφορετικά υδατόσημά τους, και το διαφορετικό τύπο γραφής των κειμένων. Πιθανότατα, κατά τη διάρκεια της επαναβιβλιοδέτησης, τοποθετήθηκαν χάρτινα στελέχη από άλλο χειρόγραφο αγνώστου περιεχομένου, προκειμένου να ενισχυθούν τοπικά τα δίφυλλα και να μπορέσει να δημιουργηθεί μία ισχυρή ραφή (Εικ. 5.18 – 5.20).

Σήμερα, αυτά τα στελέχη, αν και αποτελούν ένα σταθερό υπόστρωμα για την ραφή των τευχών, το συγκολλητικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε έχει προκαλέσει εκτεταμένες φθορές στο χαρτί, όπως συρρίκνωση.

Εικ. 5.18: Ενδεικτική φωτογραφία από τα στελέχη που βρίσκονται στα φύλλα του νεότερου αντιγραφέα.

Εικ. 5.19 - 5.20: Ενδεικτικές φωτογραφίες των στελεχών που βρίσκονται στα φύλλα του παλαιότερου αντιγραφέα, όπου παρατηρούνται και οι φθορές που έχουν προκαλέσει στο χαρτί.

iv. Στον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. διατηρείται μόνο το κεφαλάρι στην πάνω πλευρά της ράχης. Ωστόσο, ακόμα και σε αυτό το δείγμα ισλαμικού κεφαλαριού (Εικ. 5.21) που διασώζεται μέχρι σήμερα, έχουν κοπεί τα νήματα στερέωσής του στο εσωτερικό των τευχών (Εικ. 5.22 – 5.23).

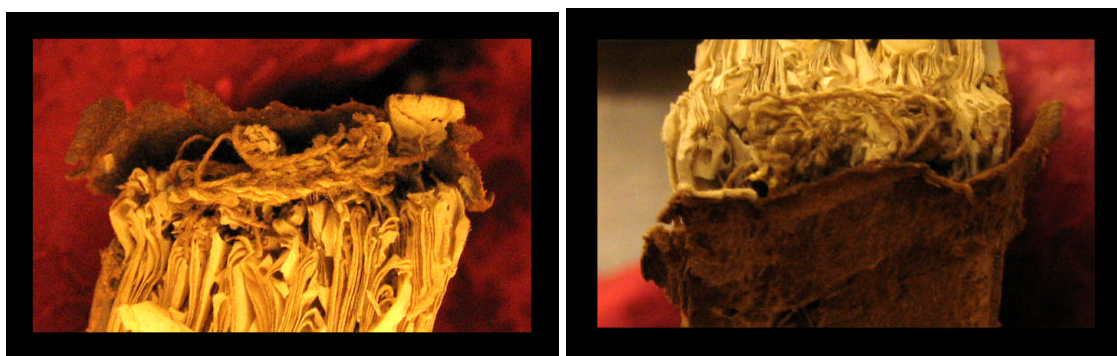
Εικ. 5.21: Το σωζόμενο κεφαλάρι του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε.

Εικ. 5.22 – 5.23: Ενδεικτικές φωτογραφίες με τις κομμένες κλωστές στερέωσης του κεφαλαριού στην πάνω ακμή του κώδικα.

Αυτή η φθορά του κεφαλαριού οφείλεται πιθανότατα στη μηχανική καταπόνησή του κατά τη χρήση του κώδικα, η οποία είχε ως αποτέλεσμα και την απώλεια της δερμάτινης βάσης. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε

και στον κώδικα 283 της βιβλιοθήκης της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο (Εικ. 5.24 – 5.25).

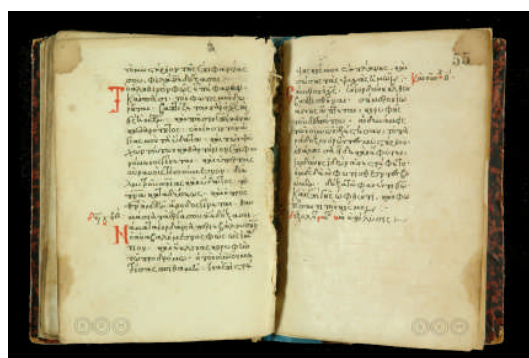

Εικ. 5.24 – 5.25: Το σωζόμενο ισλαμικό κεφαλάρι από τον Κώδ. 283 από την Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο. Κωδ. 283, Αναστασίου Σιναΐτη, φφ. 114, 160^ς αιώνας, Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, Πάτμος²³².

v. Η χρήση όξινων υλικών στη νεότερη βιβλιοδεσία, όπως τα εσώφυλλα για την προστασία του κώδικα της Συλλογής Κολουβά, αποτελεί πηγή όξινων παραγώγων. Ειδικότερα, τα εσώφυλλα που έχουν χρησιμοποιηθεί έχουν κολλήσει στο πρώτο και στο τελευταίο φύλλο του κώδικα, με τελικό αποτέλεσμα την απόσπαση των φύλλων αυτών από το υπόλοιπο σώμα (Εικ. 5.26 – 5.27).

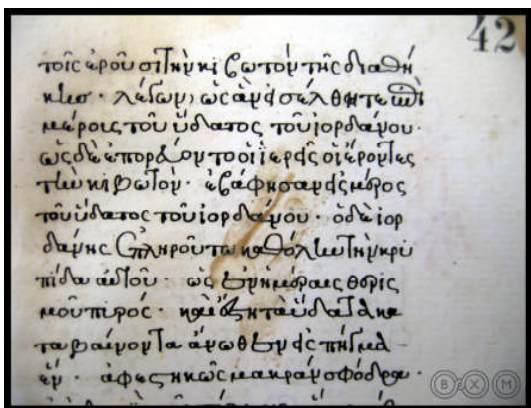
Εικ. 5.26: Το αποσπασμένο φύλλο 1 χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής Κολουβά.

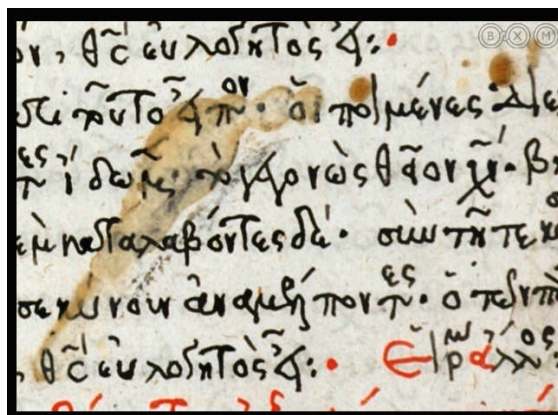
Εικ. 5.27: Το αποσπασμένο φύλλο 55 του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής Κολουβά.

²³² Σακκελίων Ι., Πατμιακή βιβλιοθήκη, op. cit., σελ. 144

vi. Επίσης, και στους δύο κώδικες, παρατηρήθηκαν σε πολλά σημεία κη-
λίδες από κερί. (Εικ. 5.28 – 5.29).

Εικ. 5.28: Η κηλίδα του κεριού στο φύ-
λο 42 του χειρόγραφου κώδικα της
Συλλογής Κολυβά.

Εικ. 5.29: Ενδεικτική φωτογραφία από κηλί-
δα κεριού από τον χειρόγραφο κώδικα της
Συλλογής της Χ.Α.Ε.

vii. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η εκτεταμένη χρήση των κωδι-
κών, έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία λιπαρών κηλίδων περιμετρικά
στις ακμές του χαρτιού (Εικ. 5.30), καθώς και απώλειες, όπως στην πε-
ρίπτωση του κώδικα της Συλλογής Κολυβά (Εικ. 5.31).

Εικ. 5.30: Ενδεικτική φωτογραφία με λιπαρές κηλίδες
που προκλήθηκαν από την παρατεταμένη χρήση του
κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε.

Εικ. 5.31: Η απώλεια της κάτω
δεξιάς γωνίας του φύλλου 27
από το χειρόγραφο κώδικα
της Συλλογής Κολυβά.

viii. Στην περίπτωση του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., οι κηλίδες υγρασίας είναι εντονότερες και εκτείνονται σε μεγαλύτερη έκταση από αυτές του κώδικα της Συλλογής Κολυβά, και πιθανότατα οφείλονται στη διαβροχή των κωδίκων. Αυτές υπάρχουν κυρίως είτε μόνο στην πάνω ακμή των τευχών του κώδικα (Εικ. 5.32) είτε στη ράχη των τευχών (Εικ. 5.33).

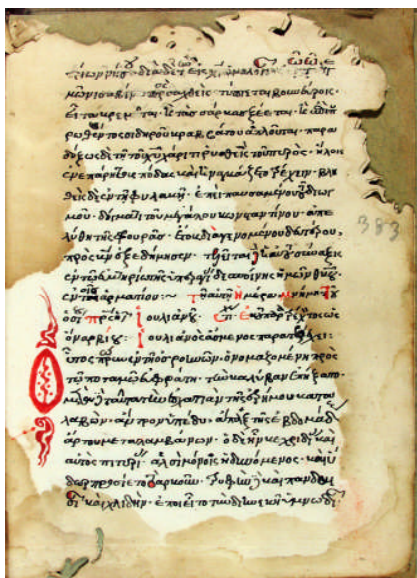

Εικ. 5.32: Το φύλλο 59r του μεταβυζαντινού κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. Ενδεικτική φωτογραφία με τις κηλίδες υγρασίας που βρίσκονται περιμετρικά των ακμών των τευχών.

Εικ. 5.33: Ενδεικτικές φωτογραφίες με τις κηλίδες υγρασίας που βρίσκονται στα τεύχη του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε.

Υστερα από έρευνα σε άλλους χειρόγραφους κωδίκους, που προέρχονται από την ίδια Ιερά Μονή, την Ι. Μονή Ξενιάς Μαγνησίας, παρατηρήθηκε ότι η πλειοψηφία των χειρόγραφων κωδίκων φέρει παρόμοιες κηλίδες υγρασίας. Οι κηλίδες αυτές πιθανότατα δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια των πολλών μετακινήσεων του αρχείου της Μονής κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, αλλά και κατά τις καταστροφές του αρχείου της Μονής τον 17^ο αιώνα από τις ληστρικές επιδρομές (Εικ. 5.34 – 5.35).

Εικ. 5.34: Το φύλλο 383r του χειρόγραφου κώδικα από τη Συλλογή της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, με αριθμό καταλόγου EBE 2206 και προέλευση την Ι. Μονή Ξενιάς Μαγνησίας.

Εικ. 5.35: Η εξωτερική πλευρά του τελευταίου τεύχους από το χειρόγραφο Κώδικα 1 που φυλάσσεται ακόμα στην Ι. Μονή Ξενιάς. Πρόκειται για ένα χάρτινο Ευαγγελιστάριο του 15^{ου} αιώνα. Διαστάσεις 30 x 21 cm, φφ. 141²³³.

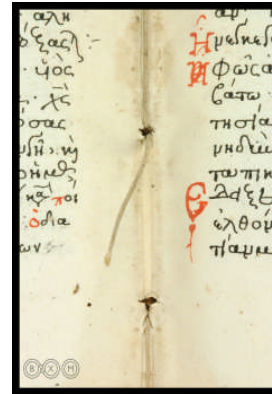
- ix. Κάποια φύλλα και στους δύο κώδικες είναι μονά, καθώς έχει αποκοπεί το υπόλοιπο μισό τους πριν τη διαδικασία επαναβιβλιοδέτησής τους. Αυτά είτε στερεώθηκαν στο υπόλοιπο σώμα με κόλλα απευθείας στο επόμενο φύλλο είτε τοποθετήθηκαν χάρτινα στελέχη προκειμένου να συρραφούν. Η δεύτερη μέθοδος χρησιμοποιήθηκε στον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. στα φύλλα 1, 2 και 104.
- x. Στο δέκατο τεύχος του κώδικα της Συλλογής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας έχουν εκπέσει δύο δίφυλλα, από τα οποία έχει διατηρηθεί μονάχα ένα μικρό κομμάτι χαρτιού στο εσωτερικό της ραφής τους.
- xi. Επίσης, κατά τη χρήση του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. δημιουργήθηκαν εγκοπές από ένα αιχμηρό αντικείμενο στο τρίτο τεύχος του

²³³ Από το αρχείο μικροφωτογραφιών του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.

(Εικ. 5.36), ενώ ταυτόχρονα το αποτέλεσμα της συνεχούς χρήσης του κώδικα της Συλλογής Κολυβά ήταν η κοπή του νήματος ραφής στο τέταρτο τεύχος (Εικ. 5.37).

Εικ. 5.36: Λεπτομέρεια με το κόψιμο των φύλλων στο τρίτο τεύχος του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε.

Εικ. 5.37: Το κομμένο νήμα της ραφής του τέταρτου τεύχους του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής Κολυβά.

xii. Στο τελευταίο τεύχος του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., παρατηρήθηκαν έντονες πτυχώσεις και μεγάλες απώλειες, ενώ ταυτόχρονα το προστατευτικό χαρτί που τοποθετήθηκε στην verso πλευρά του τελευταίου φύλλου του τεύχους είναι σε κακή κατάσταση διατήρησης. Αυτό οφείλεται στο συνδυασμό όλων των παραγόντων φθοράς (περιβαλλοντικών, βιολογικών και ανθρώπινου), καθώς ο κώδικας ήταν εκτεθειμένος σε αυτούς στο πέρασμα του χρόνου.

Εικ. 5.38: Το προστατευτικό φύλλο του τελευταίου τεύχους του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε.

Πιο συγκεκριμένα, παρατηρήθηκαν επικαθίσεις εντόμων, καθώς και ίχνη μυκήτων στην εξωτερική πλευρά του προστατευτικού φύλλου του τελευταίου τεύχους του κώδικα, όπου έχουν δημιουργήσει μία σκουρόχρωμη κηλίδα (Εικ. 5.38). Επίσης, σε μερικά σημεία η κόλλα, που χρη-

σιμοποιήθηκε στο παρελθόν για να κολληθούν τα φύλλα, έχει προκαλέσει έντονες κηλίδες.

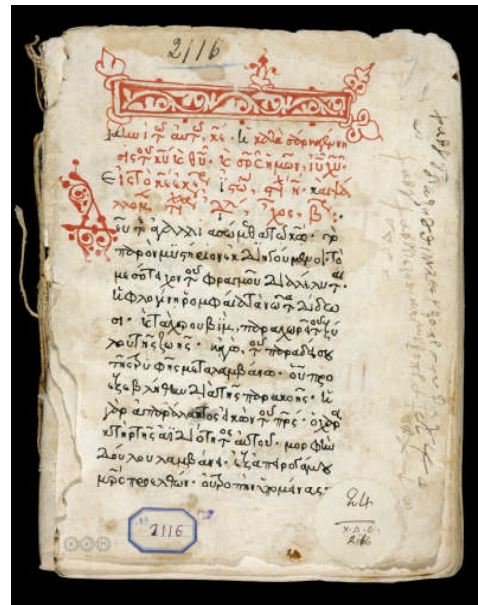
xiii. Η συγκράτηση του τελευταίου τεύχους στο υπόλοιπο σώμα του βιβλίου επιτυγχάνεται μόνο σε ένα μικρό σημείο, περίπου στο μέσον της ράχης, καθώς σχεδόν όλη η ράχη του είναι κατεστραμμένη (Εικ. 5.39).

Εικ. 5.39: Διακρίνεται το μοναδικό σημείο ραφής και στερέωσής του τελευταίου τεύχους στον υπόλοιπο κώδικα.

Κλείνοντας την ενότητα των φθορών, θα πρέπει να αναφερθούμε στις φθορές που έχουν υποστεί τα αντικείμενα από τους προγενέστερους υπεύθυνους – διαχειριστές των συλλογών (Εικ. 5.40). Αυτές είναι:

- Οι σφραγίδες ιδιοκτησίας της Συλλογής και οι σημειώσεις με κακής ποιότητας μελάνια, που έχουν φθείρει το χαρτί και έχουν δημιουργήσει σε αυτό ανεξίτηλες κηλίδες.
- Οι ετικέτες της ιδιοκτησίας της Συλλογής με κακής ποιότητας συγκολλητικά υλικά ή με ζωικές κόλλες που δημιουργήσει καφέ κηλίδες στη βιβλιοδεσία και στο χαρτί.

Εικ. 5.40: Το πρώτο φύλλο του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. με αριθμό καταλόγου χφ 24(2116)/ ΒΧΜ 19602. Διακρίνονται οι παλαιές ετικέτες της ιδιοκτησίας της Συλλογής και οι σημειώσεις με μπλε στυλό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

Εργασίες Συντήρησης και Επαναβιβλιοδέτησης των δύο μεταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων

6.1 Γενικά θέματα και προβληματισμοί

Όπως ήδη προαναφέρθηκε στο Πρώτο Κεφάλαιο, κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή οι φθαρμένοι κώδικες επαναβιβλιοδετούνταν και τοποθετούνταν σε αυτούς νέα καλύμματα, ακολουθώντας τη τεχνική και τη διακόσμηση της εποχής. Αυτές οι εργασίες επαναβιβλιοδέτησης γίνονταν από επαγγελματίες βιβλιοδέτες, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ακόμα τις παραδοσιακές τεχνικές, άλλοτε τη βυζαντινή και άλλοτε την ισλαμική, ενώ για τα καινούργια καλύμματα χρησιμοποιούσαν δέρμα ή ύφασμα²³⁴.

Αυτή η ανακαινιστική δραστηριότητα διήρκεσε μέχρι και τον 19^ο αιώνα και βασικότερο κίνητρό της ήταν η διατήρηση του κειμένου, χωρίς να δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην στάχωση. Υποτυπώδης συντήρηση της στάχωσης γινόταν όταν υπήρχε ανάγκη να αποκατασταθεί, έστω και προσωρινά, η λειτουργικότητά της²³⁵.

Από τον 19^ο αιώνα και μέχρι τη δεκαετία του 1960, ήταν πολύ συνηθισμένη η αντικατάσταση των παλαιότερων πινακίδων με πινακίδες από χαρτόνι, με αποτέλεσμα να τοποθετείται ένα νεότερο κάλυμμα, ενώ πάνω στην εξασθενημένη ραφή δένονταν καινούργιοι σπάγκοι για την περαιτέρω ενίσχυσή της, ή εχρησιμοποιείτο συνθετική κόλλα, η οποία σήμε-

²³⁴ **Mokretsova I.**, Principles of conservation of Byzantine bindings, *Restaurator*, volume 15, article 13, 1994, pp. 142 – 172.

²³⁵ **Vnouček J.**, Can we manage to restore medieval books without any loss of information?, in: 7th *IADA Congress*, Uppsala, 1991, pp. 65 – 76.

ρα στις περισσότερες περιπτώσεις έχει προκαλέσει φθορές στη ράχη των κωδίκων²³⁶.

Χαρακτηριστικά αντικείμενα αυτών των τάσεων είναι ο χειρόγραφος κώδικας της Συλλογής Κολυβά και ο χειρόγραφος κώδικας της Συλλογής της Χ.Α.Ε.

Στον κώδικα της Συλλογής Κολυβά, χαρακτηριστικά στοιχεία της ανακαινιστικής δραστηριότητας του 19^{ου} αιώνα έως και το 1960 είναι η νεότερη στάχωση που έχει συγκολληθεί στο σώμα του κώδικα, τα νήματα που έχουν προστεθεί στη ραφή των τευχών, προκειμένου να την ενισχύσουν, και η απουσία κεφαλαριών.

Στον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., διατηρείται η ραφή βυζαντινού τύπου, η οποία κατασκευάστηκε κατά την επαναβιβλιοδέτηση του κώδικα στη Μεταβυζαντινή Εποχή, οπότε και συνδυάστηκαν τα κείμενα από τους διαφορετικούς αντιγραφείς. Σε αυτή τη φάση της ιστορίας του κώδικα, κολλήθηκε στην πίσω πλευρά του τελευταίου φύλλου ένα προστατευτικό φύλλο και κατασκευάστηκαν τα κεφαλάρια ισλαμικού τύπου.

Σήμερα, με την ισχύουσα δεοντολογία, στη συντήρηση βιβλιακού υλικού πολλές φορές πρέπει να κατασκευαστεί μία διαφορετική στάχωση με χρήση των τεχνικών του παρελθόντος και με υλικά του παρόντος.

Η επιλογή της κατάλληλης τεχνικής εξαρτάται από²³⁷:

- Το μέγεθος του βιβλίου,
- Το είδος του βιβλίου,
- Την κατάσταση διατήρησης του βιβλίου,
- Τη μελλοντική χρήση του βιβλίου,
- Τα υλικά συντήρησης που διατίθενται στο εμπόριο, καθώς και

²³⁶ Mokretsova I., Principles of conservation of Byzantine bindings, op. cit., pp. 142 – 172.

²³⁷ Odgen L. K., Brown M., An experimental book structure for conservation, *The Book and Paper group Annual*, volume 17, The American Institute for Conservation, 1998.

● Το κόστος των εργασιών συντήρησης.

Μερικοί από τους προβληματισμούς που προκύπτουν σχετικά με την συντήρηση των βιβλιοδεσιών είναι²³⁸:

- i. Εάν υπάρχει η δυνατότητα να διατηρηθεί η υπάρχουσα βιβλιοδεσία ως έχει. Στην περίπτωση που αποφασιστεί η συντήρησή της, και όχι η αντικατάστασή της, θα πρέπει να υιοθετηθεί η καταλληλότερη μέθοδος, ώστε ο βαθμός επέμβασης να είναι όσο το δυνατόν μικρότερος.
- ii. Εάν, σύμφωνα με την κατάσταση διατήρησης της βιβλιοδεσίας, κρίνεται απαραίτητη η αντικατάστασή της, σ' αυτή την περίπτωση θα πρέπει να βρεθεί η κατάλληλη τεχνική, θα σέβεται την ιστορικότητα του αντικειμένου και θα συμβάλλει στην καλύτερη διατήρηση και προστασία του.

Τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν, όχι μόνο στη συντήρηση των φύλλων, αλλά και της βιβλιοδεσίας, δεν θα πρέπει να επηρεάζουν τις φυσικοχημικές ιδιότητες των υλικών κατασκευής του κώδικα και να επιβαρύνουν την υπάρχουσα κατάσταση διατήρησής του, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να είναι αντιστρεπτά. Τέτοια αδρανή υλικά είναι:

- Κόλλες φυτικής προέλευσης. Είναι εξίσου σταθερές με τις ζωικές, δεν είναι ιδιαίτερα ευαίσθητες στις μεταβολές των περιβαλλοντικών συνθηκών και δεν προσβάλλονται εύκολα από τα έντομα. Διαθέτουν μεγάλη ελαστικότητα, δεν αλλοιώνονται εύκολα οι φυσικοχημικές τους ιδιότητες, έχουν αλκαλικό απόθεμα και είναι αντιστρεπτές, ακόμα και μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα.
- Για τη βιβλιοδεσία, προτείνεται η χρήση πολυβινυλικής κόλλας αρχειακής ποιότητας (PVA), διότι είναι πολύ ανθεκτική και αντιστρεπτή,

²³⁸ Szirmai J. A., Old bookbinding techniques and their significance for book restoration, in: 7th IADA Congress, Uppsala, 1991, pp. 77 – 83.

ενώ, όπως και οι φυτικές κόλλες, δεν είναι τόσο όξινη, ώστε να επηρεάζει αρνητικά το αλκαλικό απόθεμα του χαρτιού.

- Οι διαλύτες, οργανικοί ή ανόργανοι που θα χρησιμοποιηθούν δεν πρέπει να επηρεάζουν τις φυσικές, χημικές και οπτικές ιδιότητες του χαρτιού, των μελανιών και των χρωστικών.
- Τα χαρτιά που θα χρησιμοποιηθούν για τις στερεώσεις και τις συμπληρώσεις θα πρέπει να έχουν αλκαλικό απόθεμα, καθώς και το κατάλληλο πάχος και διαφάνεια, ώστε να μην υπάρξουν οπτικές διαφοροποιήσεις και να μη δημιουργηθούν αργότερα μηχανικά προβλήματα.
- Τα χαρτιά, που θα χρησιμοποιηθούν ως εσώφυλλα καθώς και τα χαρτόνια που θα αντικαταστήσουν τις αυθεντικές πινακίδες δεν πρέπει να περιέχουν όξινα συστατικά.

Αν αποφευχθούν πιθανές απώλειες κατά τις εργασίες συντήρησης των φύλλων ή του καλύμματος, η κατάσταση διατήρησης της στάχωσης μπορεί να θεωρηθεί μάρτυρας της χρήσης του κώδικα (πώς χρησιμοποιήθηκε, από ποιον, για ποιο λόγο και τι συνέβη μέχρι σήμερα)²³⁹.

Για αυτό το λόγο είναι πολύ σημαντική η λεπτομερής τεκμηρίωση και καταγραφή όλων των στοιχείων του κώδικα, μέσω της επισταμένης παλαιολογικής και κωδικολογικής μελέτης. Οι πληροφορίες που προκύπτουν μπορεί να βοηθήσουν το μελλοντικό συντηρητή στη λήψη αποφάσεων, αλλά και τους μελετητές αρχαιολόγους, ιστορικούς, και παλαιολογικούς στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον τρόπο χρήσης των αντικειμένων και, εμμέσως, τον τρόπο ζωής, το εμπόριο και την οικονομία του κάθε τόπου.

Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα τι επεμβάσεις πρέπει να γίνουν και μέχρι ποιο βαθμό; Αυτά είναι τα βασικότερα ερωτήματα που πρέπει να α-

²³⁹ Odgen L. K., Brown M., An experimental book structure for conservation, op. cit.

παντηθούν, με σεβασμό στην ιστορικότητα των αντικειμένων, στη λειτουργικότητά τους, στην κατάσταση διατήρησής τους και στην καλύτερη προστασία τους κατά τη χρήση.

Η χρήση νέων υλικών είναι αναπόφευκτη, αλλά ο βαθμός επέμβασης των εργασιών συντήρησης εξαρτάται τόσο από την πολιτική δράσης του κάθε εργαστηρίου, όσο, φυσικά, και από την αντίληψη και ευαισθησία του υπεύθυνου συντηρητή²⁴⁰. Ωστόσο, πολύ σημαντικό ρόλο παίζει και η ικανότητα συνεργασίας του συντηρητή με ιστορικούς, αρχαιολόγους και παλαιογράφους.

6.2 Αρχικές εκτιμήσεις και προγραμματισμός των εργασιών συντήρησης των δύο χειρόγραφων κωδίκων

6.2.1 Αρχικές εκτιμήσεις

Λαμβάνοντας υπ' όψιν την κατάσταση διατήρησης των δύο κωδίκων, εκτιμήθηκε ότι θα πρέπει να απομακρυνθούν οι υπάρχουσες σταχώσεις. Στην εκτίμηση αυτή σταθμίστηκαν τα μειονεκτήματα και τα πλεονεκτήματα.

Σαν μειονέκτημα της απομάκρυνσης των ήδη υπάρχουσών σταχώσεων εκτιμήθηκε το ότι θα χαθούν κάποια στοιχεία, που ιστορούν την πορεία των αντικειμένων στο χρόνο. Τα στοιχεία αυτά είναι:

- Η ραφή του χειρογράφου της Συλλογής Κολυβά (Κολυβά 53/ ΒΧΜ 19756), της οποίας η κλωστή, αν και περιπλέκεται και σχηματίζει κόμπους, φανερώνει την αδέξια προσπάθεια του βιβλιοδέτη, που έκανε την επαναβιβλιοδέτηση και πιθανότατα πρόσθεσε και το νεότερο κάλυμμα, να συγκρατήσει όσο το δυνατόν περισσότερα φύλλα μαζί.

²⁴⁰ **Vnouček J.**, Can we manage to restore medieval books without any loss of information?, op. cit., pp. 65 – 76.

- Στο χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., η ραφή του καθώς και το σωζόμενο κεφαλάρι από την πάνω ακμή της ράχης του κώδικα είναι στοιχεία που κατασκευάστηκαν κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή. Αυτά τα στοιχεία αποτελούν μαρτυρίες της βιβλιοδετικής δραστηριότητας της Μεταβυζαντινής Εποχής, περίοδο κατά την οποία συνηθιζόταν ο συνδυασμός της βυζαντινής βιβλιοδετικής τεχνικής με την αντίστοιχη ισλαμική.

Σαν πλεονεκτήματα της απομάκρυνσης των ήδη υπαρχόντων βιβλιοδετικών στοιχείων και της επαναβιβλιοδέτησης των κωδίκων θεωρήθηκαν:

- Η διευκόλυνση των εργασιών συντήρησης και επαναβιβλιοδέτησης.
- Στον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. θα είναι δυνατή η απομάκρυνση των χάρτινων στελεχών από τις ράχες των φύλλων και η έκθεσή τους με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι δυνατή η μελλοντική μελέτη τους.
- Η νέα ραφή των τευχών και τα καλύμματα που θα κατασκευαστούν, θα είναι ανθεκτικότερα και θα προστατεύσουν καλύτερα τα αντικείμενα, ενώ μελλοντικά θα είναι δυνατός ο δανεισμός των κωδίκων άφοβα σε ερευνητές για περαιτέρω μελέτη.

6.2.2 Προγραμματισμός των εργασιών συντήρησης

Μετά τις παραπάνω εκτιμήσεις, προγραμματίστηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

- **Επιφανειακός καθαρισμός όλων των φύλλων με μαλακό πινέλο και τρίμματα γόμας**, εκτός της περιοχής του κειμένου. Όπου κριθεί απαραίτητο, θα πρέπει να γίνει χρήση νυστεριού, για την απομάκρυνση των στερεών επικαθίσεων, που έχουν προσκολληθεί στην επιφάνεια του χαρτιού και δεν είναι δυνατή η απομάκρυνσή τους με τη γόμα.

- **Δοκιμές διαλυτότητας** των μελανιών και των χρωστικών σε διάφορους οργανικούς και ανόργανους διαλύτες, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν αυτά είναι διαλυτά ή όχι.
- **Αποκόλληση των κολλημένων φύλλων** με μία μέθοδο χωρίς τη χρήση υγρασίας. Στην περίπτωση που χρειαστεί η χρήση υγρασίας, αυτή θα πρέπει να γίνει με μία απόλυτα ελεγχόμενη μέθοδο.
- **Απομάκρυνση των υπολειμμάτων της κόλλας** με μία μέθοδο που δεν θα προκαλέσει φθορές στο χαρτί των κωδίκων. Για αυτή την εργασία μπορεί να χρησιμοποιηθούν μηχανικά μέσα (π.χ. νυστέρι) ή ακόμα και οργανικοί ή ανόργανοι διαλύτες (π.χ. πετρωλαϊκός αιθέρας, νερό).
- **Αποδυνάμωση των λιπαρών κηλίδων και των κηλίδων κεριού**, αρχικά με μηχανικό τρόπο και στη συνέχεια με ένα πτητικό οργανικό διαλύτη που δεν θα αφήσει κηλίδα (π.χ. πετρωλαϊκός αιθέρας).
- **Απομάκρυνση των χάρτινων στελεχών** από το χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. με μηχανικό τρόπο ή και σε συνδυασμό με τοπική ελεγχόμενη χρήση υγρασίας.
- **Υγρός καθαρισμός των φύλλων με εμβαπτισμό σε χλιαρό νερό, για να μη μεταβληθούν οι διαστάσεις τους.** Αυτή η εργασία θα μπορεί να γίνει ΜΟΝΟ εάν τα μελάνια και οι χρωστικές που έχουν χρησιμοποιηθεί δεν είναι υδατοδιαλυτές ή διαλυτές σε άλλους οργανικούς διαλύτες. Με τον υγρό καθαρισμό επιτυγχάνεται είναι η μείωση του ποσοστού της περιεχόμενης οξύτητας του χαρτιού και η εξασθένιση των κηλίδων υγρασίας. Το μόνο αρνητικό στοιχείο αυτής της μεθόδου είναι ότι θα χαθεί το αυθεντικό κολλάρισμα του χαρτιού.
- Εάν ο υγρός καθαρισμός είναι απαγορευτικός λόγω της ευαισθησίας και της διαλυτότητας των μελανιών και των χρωστικών, τότε προτείνεται η **τοπική ύγρανση** για την εξασθένιση των κηλίδων υγρασίας που υπάρχουν στα φύλλα. Η μέθοδος εφαρμόζεται με τη χρήση νοτι-

σμένων στυπόχαρτων, με την οποία επιτυγχάνεται η τοπική και ελεγχόμενη ύγρανση των φύλλων.

- **Στερεώσεις όλων των αποδυναμωμένων τμημάτων του χαρτιού των κωδίκων** με χαρτί κατάλληλου πάχους και κατάλληλη συνδετική κόλλα.
- **Συμπληρώσεις των απωλεσθέντων τμημάτων χαρτιού των δύο χειρόγραφων κωδίκων με τη χρήση χαρτιών κατάλληλου πάχους και διαφάνειας.** Σε περίπτωση που αυτά δεν πληρούν αισθητικά τις προϋποθέσεις, τότε προτείνεται η βαφή τους με ακουαρέλες ή φυτικές βαφές, για να επιτευχθεί ο ακριβής χρωματικός τόνος.
- **Συγκόλληση όλων των φύλλων που με βεβαιότητα αποτελούσαν δίφυλλα, αλλά έχουν αποκοπεί.** Για την εργασία αυτή θα χρησιμοποιηθούν χαρτιά κατάλληλου πάχους, ώστε να μειωθεί η πιθανότητα υπερβολικής αύξησης τους πάχους της ράχης μετά τις εργασίες συντήρησης.
- **Τοποθέτηση στελεχών χαρτιού, κατάλληλου πάχους και διαφάνειας, στα μεμονωμένα φύλλα των κωδίκων, προκειμένου να είναι δυνατή η συρραφή τους με τα υπόλοιπα δίφυλλα των κωδίκων κατά τη διαδικασία επαναβιβλιοδέτησης.**
- **Συγκόλληση των χάρτινων στελεχών, που αποκολλήθηκαν από τον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., σε λεπτά φύλλα χαρτιού, ώστε να παρατεθούν στο τέλος του κειμένου.** Έτσι θα είναι δυνατή στο μέλλον η μελέτη τους, ταυτόχρονα με τη μελέτη του κώδικα. Μία άλλη λύση είναι η τοποθέτησή τους σε ξεχωριστό τεύχος.
- **Επαναβιβλιοδέτηση.** Αυτό το στάδιο των εργασιών αποτελεί και το πιο σημαντικό, καθώς οι καινούργιες σταχώσεις θα πρέπει να γίνουν με την τεχνική των αυθεντικών. Η συρραφή των τευχών, τα κεφάλαια και το κάλυμμα θα πρέπει να είναι κατασκευασμένα σύμφωνα με

τα συμπεράσματα, που εξήχθησαν από την ιστορική και παλαιογραφική μελέτη των κωδίκων.

- **Κατασκευή προστατευτικών κουτιών**, όπου θα τοποθετηθούν οι χειρόγραφοι κώδικες. Σε αυτά θα κατασκευαστούν ειδικές θήκες, όπου θα φυλαχτούν όλα τα στοιχεία που απομακρύνθηκαν κατά την αποβιβλιοδέτηση των κωδίκων και τις εργασίες συντήρησης.

6.3 Εργασίες συντήρησης

6.3.1 Γενικά

Οι επεμβάσεις συντήρησης έγιναν τελικά με βασικό γνώμονα τη διατήρηση των περισσότερων αισθητικών και ιστορικών χαρακτηριστικών και τη βελτίωση των μηχανικών ιδιοτήτων των δύο χειρόγραφων κωδίκων. Τα υλικά που επιλέχθηκαν και οι μέθοδοι που εφαρμόστηκαν είναι πλήρως αντιστρεπτές και δεν επηρεάζουν τις φυσικοχημικές ιδιότητες των υλικών κατασκευής των δύο κωδίκων.

Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν ήταν:

- Document Cleaning pad*: τρίμματα πολυβινυλικής γόμας, αρχειακής ποιότητας
- CMC σε συγκέντρωση 5 – 6%, ή και μικρότερη
- Μίγμα κόλλας PVA – CMC (5 – 6%) σε αναλογία 1:1. Αυτό το μίγμα ενεργοποιείται με λίγη υγρασία, απλώνει ομοιόμορφα, αυξάνει την ελαστικότητα του χαρτιού και δίνει άνεση χρόνου εργασίας στο συντηρητή²⁴¹.
- Πετρελαϊκός αιθέρας

²⁴¹ Carlson L., Bertonaschi J., Healey M., Kidder L., Lev N., Muens B., Paulson C., Beyer C., *Boxes for the protection of books. Their design and construction*, Library of Congress, Washington D.C., 1994, p.12

- v. Ιαπωνικά χαρτιά διαφόρων ειδών και πάχους, για τις στερεώσεις και τις συμπληρώσεις του χαρτιού. Αυτά είναι:
 - *Tengujo Kashmir* (9 gr/m², 100% Manilla, pH 6,7)
 - *Kizuki Kozu* (6 gr/m², 100% Kozu, pH 7,1)
 - *Kozu Shi Natur* (23 gr/m², 50% Kozu, 50% Pulp, pH 6,9)
 - *Arakaji* (33 gr/m², 50% Kozu, 50% Pulp, pH 6,8)
 - *Udagami* (50 gr/m², 70% Kozu, 30% Pulp, pH 6,8)
- vi. Χαρτιά *Fabriano Ingres*, 90 gr/m² για τα εσώφυλλα
- vii. Αντιόξινο χαρτί *Canson Tissue Paper*, 18gr/m²
- viii. Αντιόξινα χαρτόνια *Canson Museum Boards*, 1200 gr/m²
- ix. Γκρι χαρτόνια *Canson*, 1200 gr/m²
- x. Στυπόχαρτα
- xi. Πολυεστερικό ύφασμα *Hollytex*
- xii. Λινή κλωστή και κλωστή πολυαιθυλενίου
- xiii. Ταινίες *Melinex*
- xiv. Λινό ύφασμα
- xv. Δέρμα κατσικιού και μοσχარიού για τα καλύμματα των κωδίκων

6.3.2 Εργασίες αποβιβλιοδέτησης

Στον κώδικα της Συλλογής Κολυβά αφαιρέθηκε το μεταγενέστερο κάλυμμα που είχε τοποθετηθεί κατά την επαναβιβλιοδέτησή του 19^{ου} – 20^{ου} αιώνα. Αυτό είχε σχεδόν αποκολληθεί από το κυρίως σώμα λόγω της εξασθένησης της κόλλας βιβλιοδεσίας που είχε χρησιμοποιηθεί (Εικ. 6.1).

Εικ. 6.1: Ο κώδικας πριν την αποβιβλιοδέτησή του.

Στη συνέχεια αποκολλήθηκαν το πρώτο και το τελευταίο φύλλο, τα οποία είχαν προστεθεί στα νεότερα εσώφυλλα στην περιοχή της ράχης και είχαν αποσπαστεί από το κυρίως σώμα του κώδικα. Μετά και την αποκόλληση αυτών των φύλλων, αφαιρέθηκε η ραφή των τευχών με το κόψιμο των νημάτων της (Εικ. 6.2).

Εικ. 6.2: Ο κώδικας μετά την αποβιβλιοδέτησή του.

Όσον αφορά τον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., απομακρύνθηκε η ραφή των τευχών, με την κοπή των νημάτων της στο εσωτερικό των τευχών, ενώ ταυτόχρονα αποσπάστηκαν και τα υπολείμματα από το κεφάλαι, το οποίο στερεωνόταν στην ανώτερη εξωτερική αλυσίδα της ραφής (Εικ. 6.3 – 6.9).

Εικ. 6.3: Ο κώδικας πριν την αποβιβλιοδέτησή του.

Εικ. 6.4: Κοπή των νημάτων της ραφής στο εσωτερικό των τευχών του κώδικα.

Εικ. 6.5: Η απόσπαση των τευχών του κώδικα.

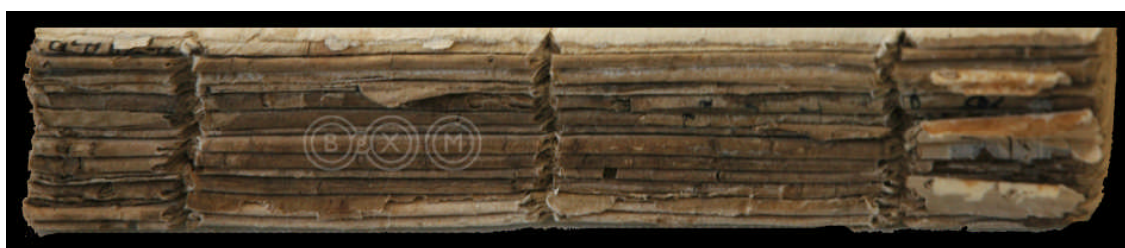
Εικ. 6.6: Το τελευταίο φύλλο και το πρώτο τεύχος μετά την απομάκρυνση του υπόλοιπου σώματος του κώδικα.

Εικ. 6.7: Λεπτομέρεια της ραφής του κώδικα.

Εικ. 6.8: Λεπτομέρεια της ραφής. Διακρίνεται ο τρόπος στερέωσης του τελευταίου τεύχους.

Εικ. 6.9: Ο κώδικας μετά την αποβιβλιοδέτησή του.

6.3.3 Επιφανειακός καθαρισμός

Μετά την αποβιβλιοδέτηση και των δύο κωδίκων ακολούθησε ο επιφανειακός καθαρισμός με: ένα μαλακό πινέλο, τρίμματα πολυβινυλικής γό-

μας αρχειακής ποιότητας (*Document Cleaning Powder*) και νυστέρι, όπου κρίθηκε απαραίτητο.

Σύμφωνα με μελέτες²⁴², η μέθοδος του επιφανειακού καθαρισμού με τρίμματα πολυβινυλικής γόμας έχει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, τα οποία παρατηρήθηκαν και κατά την συγκεκριμένη εργασία.

Σαν πλεονεκτήματα θεωρούνται τα παρακάτω:

- i. Αποτελεί ιδανική μέθοδο για την απομάκρυνση των επιφανειακών ρύπων πριν από υγρό ή χημικό καθαρισμό, ώστε να μην εισχωρήσουν στο εσωτερικό του πλέγματος των ινών της κυτταρίνης.
- ii. Δεν επηρεάζονται οι φυσικοχημικές και μηχανικές ιδιότητες του χαρτιού.
- iii. Είναι δυνατή η απομάκρυνση όλων των ανενεργών μορίων του μύκητα από τις κηλίδες στα φύλλα του χαρτιού, όπως για παράδειγμα στο φύλλο 86ν του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., χωρίς να προκαλούνται περισσότερες φθορές στο κείμενο και στο χαρτί²⁴³.
- iv. Αυξάνεται η αντοχή του χαρτιού στην υγρασία.
- v. Τα τρίμματα της γόμας που ενδεχομένως θα παραμείνουν στο εσωτερικό του χαρτιού, αντί να μειώσουν το pH του, το αυξάνουν κατά μία μονάδα περίπου, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η ανθεκτικότητα του χαρτιού στις αντιδράσεις οξειδωσης²⁴⁴.

²⁴² Pearlstein E.J., Cabelli D., King A., Indictor N., Effects of eraser treatment on paper, *Journal of the American Institute of Conservation*, volume 22, number 1, American Institute of Conservation, 1982, pp. 1 – 12.

²⁴³ Florian M.L.E., Aseptic technique: a goal to strive for in collection recovery of moldy archival materials and artifacts, *Journal of the American Institute for Conservation*, volume 39, no1, 2000, art.8.

²⁴⁴ Pearlstein E.J., Cabelli D., King A., Indictor N., Effects of eraser treatment on paper, op. cit.

vi. Επιβραδύνεται η φυσική γήρανση των υλικών κατασκευής του αντικειμένου.

Σαν μειονέκτημα θα μπορούσε να θεωρηθεί η αλλοίωση ορισμένων επιφανειακών χαρακτηριστικών, καθώς αυτό γίνεται ελαφρώς πιο αδρό.

6.3.4 Δοκιμές διαλυτότητας των μελανιών

Έχοντας ήδη παρατηρήσει την φθορά των μελανιών, και ιδιαίτερα των κόκκινων μελανιών, κατά τη διάρκεια καταγραφής της κατάστασης διατήρησης των κωδίκων, κρίθηκε απαραίτητος ο έλεγχος διαλυτότητας των μελανιών σε διάφορους ανόργανους και οργανικούς διαλύτες, όπως το νερό, η ακετόνη και η αιθανόλη.

Τα αποτελέσματα αυτού του ελέγχου κατέδειξαν ότι όλα τα μελάνια που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγγραφή τους είναι διαλυτά στο νερό, στην αιθανόλη και στην ακετόνη, καθώς και σε διάλυμα αιθανόλης – νερού σε αναλογία 1:1. Ωστόσο, δεν παρατηρήθηκε αλλοίωση των μελανιών με την χρήση του πετρελαϊκού αιθέρα.

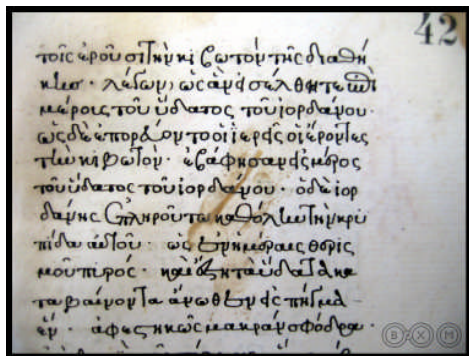
6.3.5 Μηχανικός και χημικός καθαρισμός

Λόγω της διαλυτότητας των μελανιών σε όλους τους οργανικούς και ανόργανους διαλύτες, που χρησιμοποιούνται στη συντήρηση βιβλιακού και αρχειακού υλικού, θεωρήθηκε απαγορευτική η διενέργεια υγρού καθαρισμού.

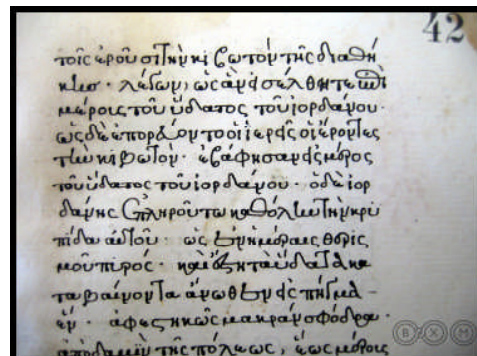
Για αυτό το λόγο, οι εργασίες καθαρισμού περιορίστηκαν στη μηχανική απομάκρυνση των επικαθίσεων με νυστέρι, και στο χημικό καθαρισμό μόνο με πετρελαϊκό αιθέρα.

Με τον πετρελαϊκό αιθέρα έγιναν προσπάθειες εξασθένισης των λιπαρών κηλίδων και των κηλίδων κεριού (Εικ. 6.10 – 6.11). Ο διαλύτης ανήκει στους αλειφατικούς υδρογονάνθρακες, οι οποίοι είναι πολύ διεισδυτι-

κοί, πτητικοί, απολικοί και αποτελούν τους ιδανικούς διαλύτες για κεριά, έλαια και άλλες λιπαρές ουσίες, καθώς δεν δημιουργούν κηλίδες στο χαρτί²⁴⁵.

Εικ. 6.10: Πριν το χημικό καθαρισμό της κηλίδας κεριού με πετρελαϊκό αιθέρα.

Εικ. 6.11: Μετά το χημικό καθαρισμό της κηλίδας κεριού με πετρελαϊκό αιθέρα.

Τέλος, έγινε χημικός καθαρισμός με ακετόνη στη ράχη των τευχών του κώδικα της Συλλογής Κολυβά, προκειμένου να αφαιρεθούν τα υπολείμματα από την κόλλα που είχε χρησιμοποιηθεί για τη συγκόλληση του καλύμματος. Όμως, αυτή η κόλλα είχε εισχώρησει στο εσωτερικό των ινών του χαρτιού σε εκείνες τις περιοχές, με συνέπεια αυτός ο καθαρισμός να μην έχει ικανοποιητικά αποτελέσματα αλλά και να καταστρέφεται το χαρτί στην περιοχή της ράχης.

6.3.6 Υγρός καθαρισμός

Ύστερα από τις δοκιμές, που αναφέρθηκαν παραπάνω, για τη διαλυτότητα των μελανιών και την ευαισθησία τους σε όλους τους οργανικούς και ανόργανους διαλύτες, ο υγρός καθαρισμός θεωρήθηκε απαγορευτικός. Ωστόσο, μας δόθηκε η δυνατότητα εξασθένισης των κηλίδων υγρασίας του κώδικα της Συλλογής Κολυβά, που βρίσκονταν περιμετρικά στις

²⁴⁵ Cremonesi P., *Materiali e metodi: per la pulitura di opera policrome*, Phase, Prodotti per il restauro, Firenze, 1997, p. 36.

ακμές του, λόγω της μικρής τους έκτασης (Εικ. 6.12 – 6.13). Αυτή η προσπάθεια εξασθένησης έγινε με τη μέθοδο του νοτισμένου στυπόχαρτου.

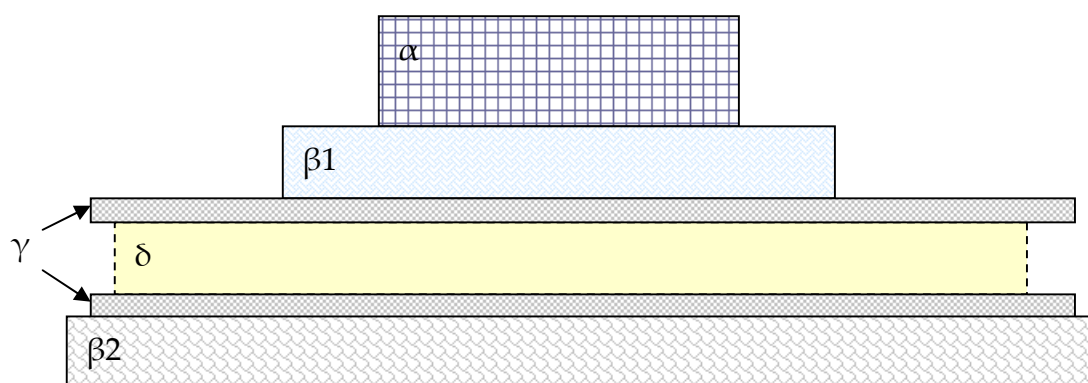

Εικ. 6.12: Η κηλίδα υγρασίας πριν την εξασθένησή της.

Εικ. 6.13: Η κηλίδα υγρασίας μετά την εξασθένησή της.

Σύμφωνα με αυτή τη μέθοδο, η περιοχή με την κηλίδα υγρασίας τοποθετείται ανάμεσα σε δύο κομμάτια *Hollytex*, και στη συνέχεια ανάμεσα σε δύο στυπόχαρτα, από τα οποία μόνο το ανώτερο στυπόχαρτο είναι νοτισμένο. Πάνω από όλα τοποθετείται για μικρό χρονικό διάστημα κάποιο βάρος. Έτσι, η κηλίδα μεταφέρεται από το αντικείμενο στο κατώτερο στυπόχαρτο. Στο παρακάτω σχήμα γίνεται αναπαράσταση της τοποθέτησης του αντικειμένου ανάμεσα στα στυπόχαρτα (Σχ. 6.1).

Σχ. 6.1: Η τοποθέτηση του αντικειμένου κατά την τοπική ύγρανση με κομμάτια στυπόχαρτου (όπου α: το βάρος, β1: το νοτισμένο κομμάτι στυπόχαρτου, β2: το στεγνό στυπόχαρτο, γ: τα κομμάτια *Hollytex*, και δ: το αντικείμενο).

Ωστόσο, αυτή η μέθοδος δεν εφαρμόστηκε στον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., καθώς το χαρτί ήταν περισσότερο καταπονημένο, τα μελάνια και των δύο αντιγραφών ήταν πιο ευαίσθητα στους διαλύτες, ενώ σε

πολλά φύλλα υπήρχαν χειρόγραφες σημειώσεις ακόμα και στα περιθώρια. Επίσης, οι κηλίδες υγρασίας δεν περιορίζονταν μόνο στα περιθώρια, αλλά εκτείνονταν και στην περιοχή του κειμένου, αυξάνοντας έτσι την πιθανότητα η επέμβαση αυτή να προκαλέσει σημαντικές φθορές.

6.3.7 Αφαίρεση των προηγούμενων επεμβάσεων συντήρησης

Όλα τα στοιχεία που αφαιρέθηκαν από τους δύο κώδικες κατά την αποβιβλιοδέτησή τους (η ραφή και το υπόλειμμα του κεφαλαριού από τον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. και η νεότερη βιβλιοδεσία από τον κώδικα της Συλλογής Κολυβά) φυλάχθηκαν ξεχωριστά από τα αντικείμενα.

Στόχοι αυτής της πρόβλεψης ήταν:

- i. Η διατήρηση των στοιχείων μέχρι να βρεθεί ο καταλληλότερος τρόπος παράθεσης και τοποθέτησής τους στο ίδιο προστατευτικό κουτί με τον αντίστοιχο κώδικα,
- ii. Η συμπαράθεσή τους με τον αντίστοιχο κώδικα στην περίπτωση έκθεσης των κωδίκων στο ευρύτερο κοινό, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης.

Ειδικότερα, για τη ραφή που απομακρύνθηκε από τον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., επιλέχθηκε η τοποθέτηση και η στερέωσή της σε κομμάτι αντίξινου χαρτονιού με διαφανές πολυεστερικό νήμα, που αργότερα καλύφθηκε με ένα κομμάτι *Melinex* (Εικ. 6.14).

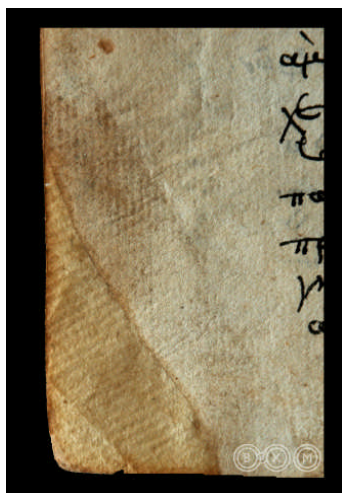
Εικ. 6.14: Ο τρόπος στερέωσης της ραφής της κλωστής σε αντίξινο χαρτόνι, μετά την απομάκρυνσή της από τον κώδικα.

Επίσης, στον ίδιο κώδικα, κρίθηκε απαραίτητη η απομάκρυνση των χαρτινών στελεχών, που υπήρχαν στη ράχη ορισμένων διφύλλων και προκαλούσαν έντονες επιφανειακές παραμορφώσεις και μηχανικές φθορές σε πολλά από τα δίφυλλα (Εικ. 6.15 – 6.16). Η κόλλα που είχε χρησιμοποιηθεί για τη συγκόλλησή τους ήταν πολύ ισχυρή, με αποτέλεσμα να επιβαρύνουν ακόμα περισσότερο την κατάσταση διατήρησής των διφύλλων του παλαιότερου αντιγραφέα.

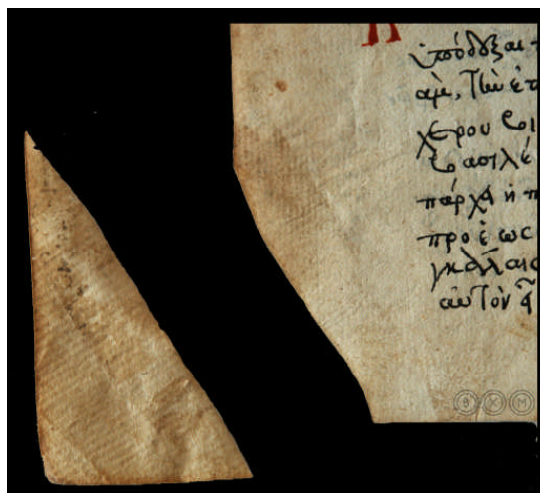

Εικ. 6.15 – 6.16: Ενδεικτικές φθορές των διφύλλων του κώδικα εξαιτίας των χαρτινών στελεχών.

Για την απομάκρυνση των στελεχών χρησιμοποιήθηκε αρχικά υγρασία, αλλά παρατηρήθηκε ότι η κόλλα δεν ενεργοποιείται σε μεγάλο βαθμό. Το αποτέλεσμα ήταν έντονη παραμόρφωση του χαρτιού και επιπλέον καταπόνηση της συγκεκριμένης περιοχής. Τελικά, αντί για υγρασία, χρησιμοποιήθηκε γέλη από CMC σε συγκέντρωση 5%, η οποία ενεργοποίησε το συγκολλητικό υλικό των στελεχών και επιτεύχθηκε η απομάκρυνσή τους, χωρίς να δημιουργηθούν επιπλέον κηλίδες, χωρίς να καταπονηθούν τα ήδη αποδυναμωμένα τμήματα του χαρτιού και χωρίς να υπάρξει πρόβλημα με τα μελάνια (Εικ. 6.17 – 6.18).

Εικ. 6.17: Ενδεικτική φωτογραφία ενός χάρτινου στελέχους πριν την απομάκρυνσή του.

Εικ. 6.18: Ενδεικτική φωτογραφία ενός χάρτινου στελέχους μετά την απομάκρυνσή του.

Όσον αφορά το τελευταίο τεύχος του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., αυτό αποτελείται από φύλλα, πιθανότατα, από κάποιο άλλο χειρόγραφο λειτουργικό βιβλίο (Εικ. 6.19 – 6.20).

Εικ. 6.19 – 6.20: Το τελευταίο τεύχος του κώδικα πριν την συντήρηση.

Λόγω της ευαισθησίας των μελανιών στην υγρασία και τους διαλύτες, όπως και στην περίπτωση των μελανιών των άλλων αντιγραφών, επιλέχθηκε η αποκόλλησή τους να γίνει με τη χρήση ενός υπερηχητικού εφυγραντήρα, ο οποίος εκλύει την υγρασία υπό μορφή ψυχρών μορίων ατμού (Εικ. 6.21 – 6.23).

Εικ. 6.21 – 6.22: Κατά τη διάρκεια της αποκόλλησης των φύλλων του τελευταίου τεύχους του κώδικα με χρήση του υπερηχητικού εφυγραντήρα.

Με αυτή τη μέθοδο ήταν επιτυχής η αποκόλληση των φύλλων της πινακίδας χωρίς να δημιουργηθούν περαιτέρω φθορές στα μελάνια ή να δημιουργηθούν κηλίδες υγρασίας (Εικ. 6.24 – 6.27).

Εικ. 6.24 – 6.27: Ενδεικτικές φωτογραφίες από τα φύλλα του τελευταίου τεύχους του κώδικα μετά την αποκόλληση και την επιπεδοποίησή τους.

6.3.8 Στερεώσεις και συμπληρώσεις του χάρτινου φορέα

Για τη στερέωση των αποδυναμωμένων τμημάτων του χαρτιού, καθώς και για την αποκατάσταση των απωλειών και των σκισιμάτων του χρησιμοποιήθηκαν πολύ λεπτά ιαπωνικά χαρτιά (*Tengujo Kashmir – Bis, Kizuki Kozu*) και κόλλα CMC (σε συγκέντρωση 5 – 6%).

Η καρβοξυλική μεθυλοκυτταρίνη ή CMC, ως συγκολλητικό υλικό, είναι μία μορφή συνθετικής κυτταρίνης διαλυτή στο νερό, η οποία δεν προκαλεί κηλίδες και δεν αλλοιώνεται κατά τη γήρανσή της²⁴⁶. Επίσης, είναι άοσμη, είτε βρίσκεται σε στερεή είτε σε υγρή κατάσταση, είναι πλήρως αντιστρεπτή ακόμα και σε κρύο νερό και έχει ουδέτερο pH.

Σαν βασικά χαρακτηριστικά των ιαπωνικών χαρτιών θεωρούνται τα εξής²⁴⁷:

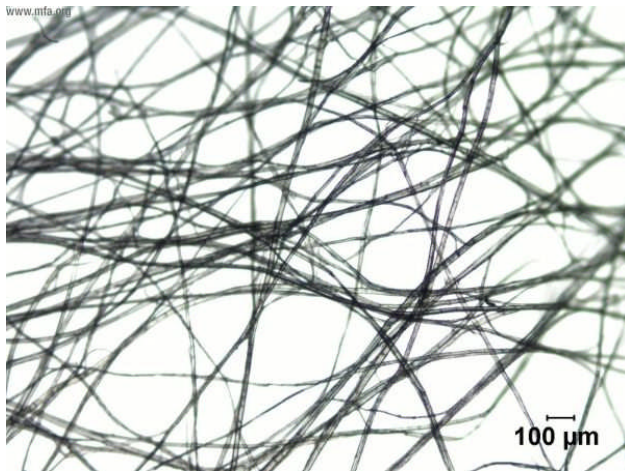
- Έχουν ουδέτερο έως αλκαλικό απόθεμα, το οποίο εξαρτάται από το ποσοστό των αλκαλίων και του ανθρακικού ασβεστίου (CaCO₃) που προστίθενται κατά τη διάρκεια της κατασκευής τους,
- Περιέχουν μεγάλο ποσοστό ακατέργαστων φυτικών ινών και ένα ελάχιστο ποσοστό λιγνίνης, η οποία μπορεί με την πάροδο του χρόνου να μειώσει ελαφρώς το pH του χαρτιού, φαινόμενο το οποίο εξαρτάται από τις επικρατούσες περιβαλλοντικές συνθήκες φύλαξης και έκθεσης.
- Είναι ανθεκτικά και μπορούν να απομακρυνθούν εύκολα, χωρίς να προκληθούν φθορές στα αντικείμενα.

Τα ιαπωνικά χαρτιά που χρησιμοποιήθηκαν, ανάλογα με την περίπτωση, ήταν:

²⁴⁶ **Baker C.**, Methylcellulose & Sodium Carboxymethylcellulose: Uses in paper conservation, *The Book and Paper Group Annual*, volume 1, American Institute for Conservation, 1982.

²⁴⁷ **Beauman M. S., Rempel S.**, A study of the quality of Japanese papers used in conservation, *The Book and Paper Group Annual*, volume 4, American Institute for Conservation, 1985.

- *Tengujo Kashmir – Bis*²⁴⁸, το οποίο είναι κατασκευασμένο από 100% ίνες Manilla, και έχει pH 6,7, βάρος 9gr/m² και υπόλευκο χρώμα²⁴⁹ (Εικ. 6.28).

Εικ. 6.28: Μικροφωτογραφία δείγματος από το ιαπωνικό χαρτί Tengujo Kashmir – Bis, σε μεγέθυνση 50x²⁵⁰.

- *Kizuki Kozu*²⁵¹, το οποίο είναι κατασκευασμένο από 100% ίνες Kozo, και έχει pH 7,1, βάρος 6gr/m² και υποκίτρινο χρώμα²⁵².

Λόγω της χρωματικής ιδιαιτερότητάς του και των τεχνικών χαρακτηριστικών του, το *Kizuki Kozu* χρησιμοποιήθηκε στα σημεία που υπήρχαν πολύ μεγάλες απώλειες και μεγάλες κηλίδες υγρασίας, δηλαδή κυρίως στον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., καθώς ήταν πιο συμβατό χρωματικά. Το *Tengujo Kashmir – Bis* χρησιμοποιήθηκε σε μικρότερες απώλειες του χαρτιού και στους δύο χειρόγραφους κώδικες, καθώς και στα σημεία ενίσχυσης της ράχης των διφύλλων, όπου χρειαζόταν ένα δυνατότερο χαρτί, αλλά εξίσου λεπτό με το *Kizuki Kozu* (Εικ. 6.29 – 6.30).

²⁴⁸ Talas Catalog: <http://www.talasonline.com>

²⁴⁹ Κατάλογος Abio, <http://www.abio.gr>

²⁵⁰ Βάση δεδομένων Cameo, Museum of Fine Arts, Boston, <http://www.mfa.org/cameo>

²⁵¹ Conservation Resources Catalog: <http://www.conservationresources.com>

²⁵² Κατάλογος Abio, <http://www.abio.gr>

Εικ. 6.29– 6.30: Ενδεικτικές φωτογραφίες των στερεώσεων του χειρόγραφου κώδικα από την Συλλογή Κολυβά με ιαπωνικό χαρτί Tengujo Kashmir – Bis.

Η επιλογή του κατάλληλου ιαπωνικού χαρτιού για τις στερεώσεις εξαρτήθηκε από το πάχος του φύλλου περιμετρικά της απώλειας, ώστε να μην αυξηθεί το πάχος των κωδίκων μετά την επαναβιβλιοδέτησή τους.

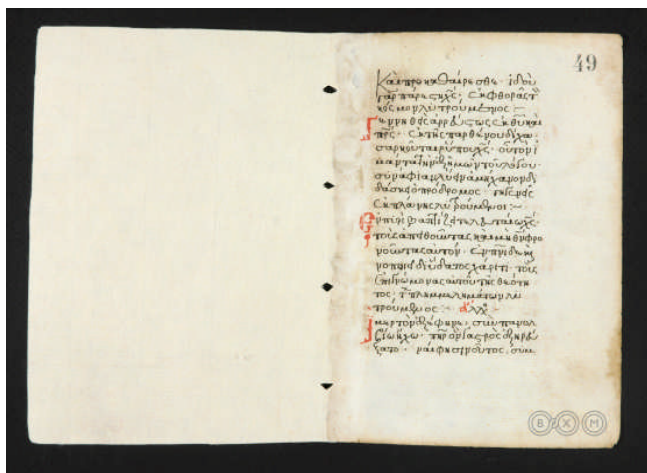
Για τις συμπληρώσεις των απωλειών του χαρτιού, αλλά και για την τοποθέτηση φύλλων στη θέση των ήδη απολεσθέντων χρησιμοποιήθηκαν οι εξής τρεις τύποι ιαπωνικών χαρτιών (Εικ. 6.31 – 6.32):

- *Kozu Shi Natur*²⁵³, το οποίο είναι κατασκευασμένο από 50% ίνες Kozo και 50% Pulp και έχει pH 6,9 και βάρος 23gr/m².
- *Arakaji*²⁵⁴, το οποίο είναι κατασκευασμένο από 50% ίνες Kozo και 50% Pulp και έχει pH 6,8 και βάρος 33gr/m².
- *Udagami*²⁵⁵, το οποίο είναι κατασκευασμένο από 70% Kozo και 30% Pulp, και έχει pH 6,8 και βάρος 50 gr/m².

²⁵³ Κατάλογος Abio, <http://www.abio.gr>

²⁵⁴ Κατάλογος Abio, <http://www.abio.gr>

²⁵⁵ Κατάλογος Abio, <http://www.abio.gr>

Εικ. 6.31: Το φύλλο 49 του κώδικα της Συλλογής Κολυβά μετά τη συμπλήρωση του απολεσθέντος φύλλου με βαμμένο χαρτί *Kozu Shi Natur* για να επιτευχθεί η αισθητική αποκατάσταση. Για τη στερέωσή του χρησιμοποιήθηκε ιαπωνικό χαρτί *Tengujo Kashmir – Bis*.

Εικ. 6.32: Δείγμα των συμπληρώσεων στον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε.

Οι εργασίες στερέωσης και συμπλήρωσης του χαρτιού έγιναν με τη βοήθεια μίας φωτεινής επιφάνειας, καθώς με αυτόν τον τρόπο ήταν ευκολότερος ο εντοπισμός των αδιόρατων κενών και των τοπικά εξασθενημένων τμημάτων²⁵⁶. Αυτές έγιναν σχεδόν ταυτόχρονα, για να χρησιμοποιηθεί όσο το δυνατόν μικρότερο ποσοστό υγρασίας, και για εξοικονόμηση χρόνου (Εικ. 6.33 – 6.34).

Εικ. 6.33 – 6.34: Κατά τη διάρκεια των ταυτόχρονων στερεώσεων και συμπληρώσεων.

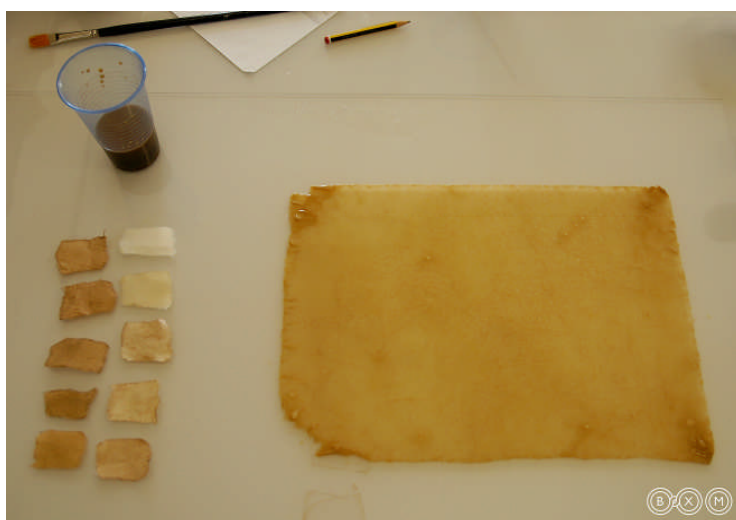
²⁵⁶ Verheyen P. D., Basic paper treatments for printed book materials, 9th Anniversary Seminar of the Guild of Book Workers, Portland, Oregon, 1989.

6.3.9 Αισθητική αποκατάσταση

Η αισθητική αποκατάσταση έγινε με σκοπό την απόκτηση χρωματικής ενότητας στα σημεία όπου έγιναν συμπληρώσεις χαρτιού μεγάλης έκτασης ή ακόμα και συμπληρώσεις ολόκληρων φύλλων, για να είναι δυνατή αργότερα η συρραφή τους.

Προκειμένου να υπάρχει ένας ενιαίος χρωματικός τόνος στις απώλειες, χρησιμοποιήθηκαν υδατικά διαλύματα με φυτικές βαφές και χρώματα ακουαρέλας. Η βαφή των ιαπωνικών χαρτιών επιτεύχθηκε με τον εμπαιτισμό τους στο υδατικό διάλυμα, όπου και παρέμεναν για 15 λεπτά περίπου.

Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στη βαφή των ιαπωνικών χαρτιών για τις συμπληρώσεις των μεγάλων απωλειών στον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., χρειάστηκε η διαβροχή των χαρτιών με ένα διάλυμα νερού – αιθανόλης, σε αναλογία 1:1, προκειμένου να είναι πιο ομοιόμορφη η απορρόφηση του χρώματος. Στη συνέχεια, διαβρέχονταν με το διάλυμα των χρωμάτων ακουαρέλας στον κατάλληλο χρωματικό τόνο για περίπου 15 λεπτά (Εικ. 6.35).

Εικ. 6.35: Κατά τη διάρκεια της βαφής του χαρτιού με διάλυμα ακουαρέλας. Φαίνονται τα προηγούμενα δείγματα χρωμάτων, για την επιλογή του καταλληλότερου χρωματικού τόνου.

Εξαίρεση αποτελεί το φύλλο που είχε τοποθετηθεί ως εξωτερικό κάλυμμα της πινακίδας του χειρογράφου κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., καθώς σε αυτό η τελική αισθητική αποκατάσταση έγινε με τη χρήση μο-

λυβιών ακουαρέλας, διότι δεν ήταν δυνατή η δημιουργία του κατάλληλου χρωματικού τόνου, λόγω των πολλαπλών φθορών του (Εικ. 6.36 – 6.37).

Εικ. 6.36: Το προστατευτικό φύλλο, που ήταν κολλημένο στο τελευταίο φύλλο του κώδικα, πριν την αισθητική αποκατάσταση.

Εικ. 6.37: Το προστατευτικό φύλλο, που ήταν κολλημένο στο τελευταίο φύλλο του κώδικα, μετά τις στερεώσεις, τις συμπληρώσεις και την αισθητική αποκατάσταση.

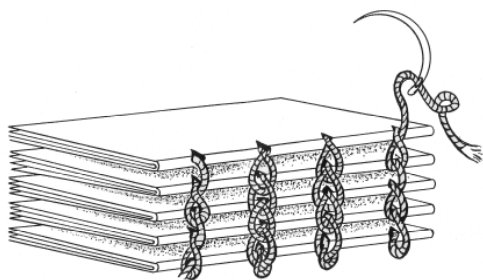
6.4 Η επαναβιβλιοδέτηση των δύο κωδίκων

Οι εργασίες επαναβιβλιοδέτησης και των δύο χειρόγραφων κωδίκων περιελάμβαναν τη συρραφή των τευχών, την κατασκευή καινούργιων πινακίδων και τέλος, την τοποθέτηση καινούργιων δερμάτινων καλυμμάτων.

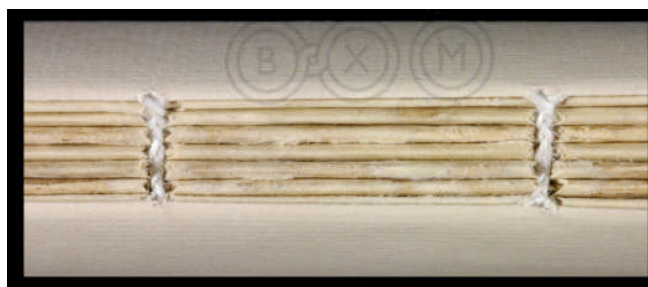
Αρχικά κατασκευάστηκαν τα εσώφυλλα από χαρτί *Fabriano Ingres* 90 gr/m² σε κοντινό χρωματικό τόνο και με διαστάσεις λίγο μεγαλύτερες από τα φύλλα των κωδίκων. Αυτά στη συνέχεια ράφτηκαν μαζί με το κυρίως σώμα του κάθε κώδικα. Επίσης, κατασκευάστηκαν και οι πινακίδες από

κομμάτια αντιόξινου χαρτονιού *Canson Museum Board* 1200 gr/m², τα οποία έχουν ουδέτερο pH και αλκαλικό απόθεμα²⁵⁷.

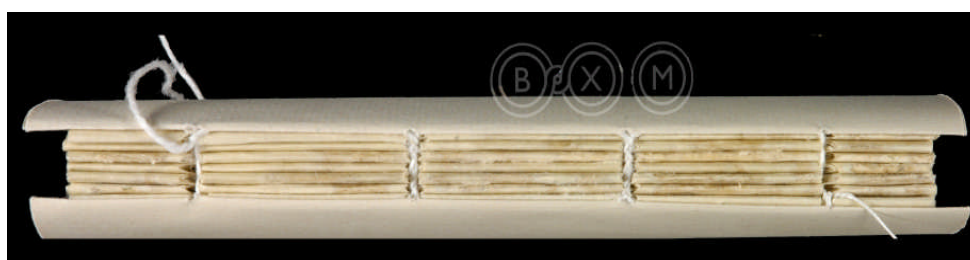
Και στους δύο κώδικες χρησιμοποιήθηκε η βυζαντινή τεχνική συρραφής των τευχών, για την οποία χρησιμοποιήθηκαν τα αυθεντικά γκρεκαρίσματα των κωδίκων (Σχ. 6.1, Εικ. 6.38 – 6.39). Για τη συρραφή των τευχών και τη σύνδεσή τους με τις πινακίδες χρησιμοποιήθηκε λινή κλωστή, που είχε βαφεί σε ένα διάλυμα τσαγιού με καφέ. Αυτό έγινε για να αποκτήσει το νήμα ένα πιο κίτρινο τόνο, που ήταν συμβατός με αυτόν του νήματος που αφαιρέθηκε. Το ίδιο ακριβώς νήμα χρησιμοποιήθηκε και για την κατασκευή του κεφαλαριού.

Σχ. 6.1: Η ραφή των τευχών με την βυζαντινή τεχνική²⁵⁸.

Εικ. 6.38: Λεπτομέρεια από τη ραφή του κώδικα της Συλλογής Κολυβά.

Εικ. 6.39: Η συρραφή του τευχών του κώδικα της Συλλογής Κολυβά.

Η σύνδεση των πινακίδων έγινε σύμφωνα με τις τεχνικές που χρησιμοποιούνταν ευρέως κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή για

²⁵⁷ Χούλης Κ., Πρόγραμμα συντήρησης του βιβλιακού υλικού. Πρόκληση και αναμέτρηση με την πραγματικότητα, σε: *Πολιτική για τη διατήρηση και τη συντήρηση των συλλογών των βιβλιοθηκών*, (Αθήνα, 10 – 12 Μαΐου 2000), Εκδόσεις της Βιβλιοθήκης της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών, Αθήνα, 2000, σσ. 47 – 56.

²⁵⁸ Federici C., Houlis K., *Legature Bizantine Vaticane*, op. cit., p. 24.

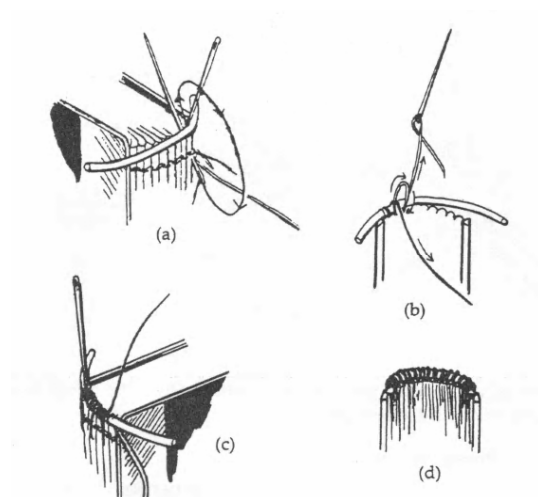
την κατασκευή των κωδίκων. Και στους δύο κώδικες, το σώμα συνδέθηκε με τις πινακίδες, από αντιόξινο χαρτόνι, με ένα δεύτερο νήμα, ίδιο με αυτό που χρησιμοποιήθηκε για τη συρραφή των τευχών.

Μετά την ολοκλήρωση της συρραφής των τευχών των κωδίκων και τη σύνδεση των σωμάτων στις πινακίδες, ενισχύθηκε η ράχη των κωδίκων με μία ενιαία λωρίδα ιαπωνικού χαρτιού *Kozu Shi Natur*, για τη συγκόλληση του οποίου έγινε χρήση μίγματος κόλλας *PVA – CMC*.

Ακολούθως, κατασκευάστηκαν τα κεφαλάρια, που έπρεπε να είναι αντιπροσωπευτικά της εποχής κατά την οποία κατασκευάστηκαν ή επαναβιβλιοδετήθηκαν οι κώδικες.

Στην περίπτωση του κώδικα της Συλλογής Κολυβά, όπως ήδη αναφέρθηκε στο Τρίτο Κεφάλαιο, δεν διασώζονται ίχνη από τα κεφαλάρια του. Αν και υπάρχουν οι οπές στήριξης των κεφαλαριών, θεωρήθηκε σκόπιμο να μην κατασκευαστεί ένα απλό δυτικό κεφαλάρι (Σχ. 6.2), για να μη δεσμευθεί ιστορικά, αισθητικά και τυπολογικά η τεχνική της στάχωσης, λόγω έλλειψης πληροφοριών.

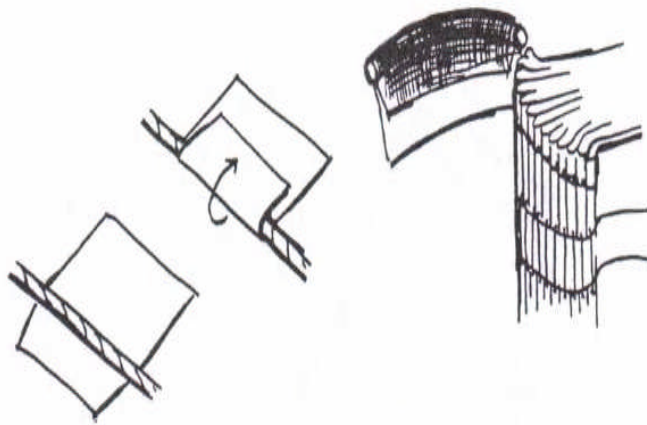
Για τους παραπάνω λόγους, επιλέχθηκε η κατασκευή κεφαλαριών με δέρμα (Σχ. 6.3), όμοιο με το δέρμα του καλύμματος, και με βάση ένα κομμάτι σπάγκο (Εικ. 6.40). Αυτά τα κεφαλάρια κολλήθηκαν στις άκρες της

Σχ. 6.2: Το απλό δυτικό κεφαλάρι (στάδια κατασκευής και μορφή)²⁵⁹.

²⁵⁹ Young L. S., *Bookbinding & Conservation by hand. A working guide*, Oak Knoll Press, New Castle, 1996, p. 109.

ράχης, μετά την ενίσχυσή της με ιαπωνικό χαρτί με ένα μίγμα PVA – CMC, σε αναλογία 1:1.

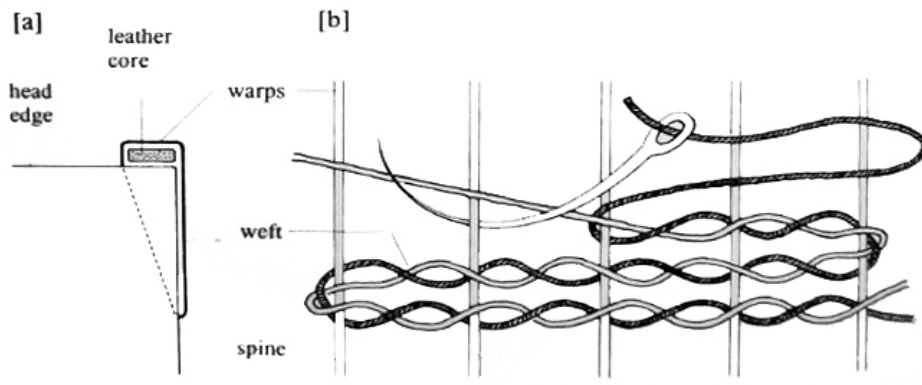
Σχ. 6.3: Το δερμάτινο κεφαλάρι (στάδια κατασκευής και μορφή)²⁶⁰.

Εικ. 6.40: Ο κώδικας της Συλλογής Κολυβά μετά την επαναβιβλιοδέτησή του. Στα δεξιά διακρίνεται το κεφαλάρι με τη δερμάτινη βάση.

Για τον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. κατασκευάστηκαν κεφαλάρια ισλαμικού τύπου, από το ίδιο νήμα που χρησιμοποιήθηκε για τη συρραφή του κώδικα (Σχ. 6.4) και σύμφωνα με τα εναπομείναντα ίχνη του κεφαλαριού της άνω ακμής της ράχης. Αυτά κατασκευάστηκαν πάνω σε κομμάτι βαμβακερού υφάσματος, υποκίτρινου χρώματος, στο οποίο πρώτα τοποθετήθηκε ένα κομμάτι δέρμα που θα λειτουργούσε ως βάση (Εικ. 6.41).

²⁶⁰ Young L. S., *Bookbinding & Conservation by hand. A working guide*, op. cit., p. 107.

Σχ. 6.4: Η μέθοδος κατασκευής του ισλαμικού κεφαλαριού²⁶¹.

Στη συνέχεια, τα νέα αυτά κεφαλάρια συγκολλήθηκαν στην εξωτερική πλευρά της ράχης, μετά την ενίσχυσή της, με ένα μίγμα κόλλας PVA – CMC σε αναλογία 1:1, για να μην προκληθούν περαιτέρω φθορές στη ράχη του κώδικα.

Εικ. 6.41: Το ένα από τα δύο κεφαλάρια που κατασκευάστηκαν για τον κώδικα από τη Συλλογή της Χ.Α.Ε., σύμφωνα με την ισλαμική τεχνική.

Τέλος, για την κάλυψη των κωδίκων χρησιμοποιήθηκαν δέρματα σε γήινους χρωματικούς τόνους, τα οποία συγκολλήθηκαν στις πινακίδες από χαρτόνι με μίγμα κόλλας PVA – CMC σε αναλογία 1:1.

Για τον κώδικα της Συλλογής Κολυβά χρησιμοποιήθηκε δέρμα κατσίκας σε καφέ χρώμα (Εικ. 6.42 – 6.43).

²⁶¹ Szirmai J. A., *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, op. cit., p. 58.

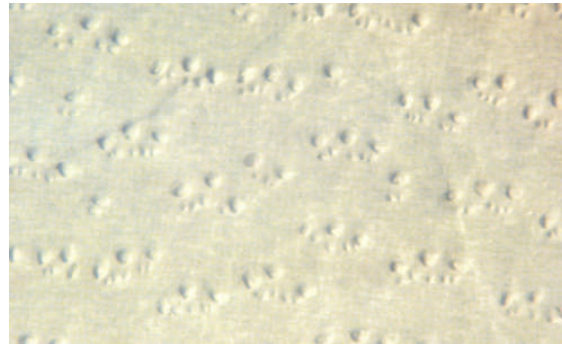

Εικ. 6.42: Ο κώδικας από την Συλλογή Κο-
λυβά μετά την επαναβιβλιοδέτησή του.

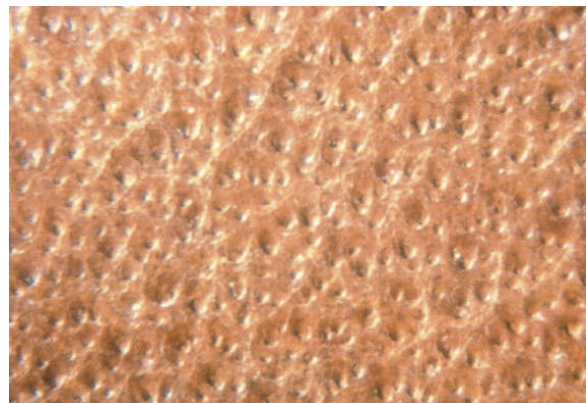
Για τον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. χρησιμοποιήθηκε δέρμα από
μοσχάρι σε σκούρο μπεζ χρώμα (Εικ. 6.44 – 6.45).

Εικ. 6.44: Ο κώδικας της Συλλογής της
Χ.Α.Ε. μετά την επαναβιβλιοδέτησή του.

Εικ. 6.43: Μακροσκοπική φωτογραφία δέρ-
ματος από κατσίκι²⁶².

Εικ. 6.45: Μακροσκοπική φωτογραφία δέρμα-
τος από μοσχάρι²⁶³.

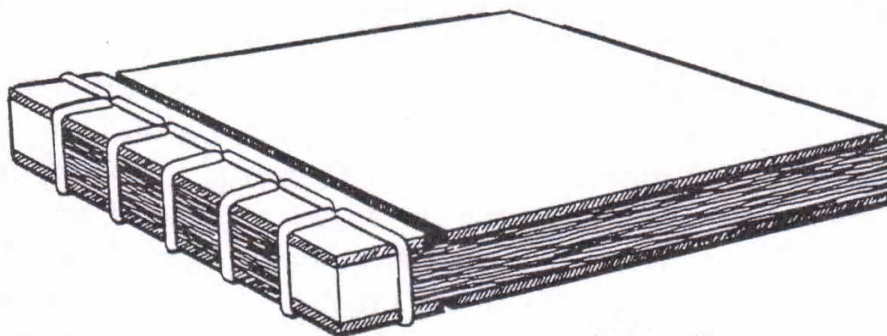
²⁶² **Kite M., Thompson R.,** *Conservation of leather and related materials*, ed. Butterworth - Heine-
mann, London, 2006, p.18.

²⁶³ **Kite M., Thompson R.,** *Conservation of leather and related materials*, op. cit., p.17.

6.5 Άλλες εργασίες

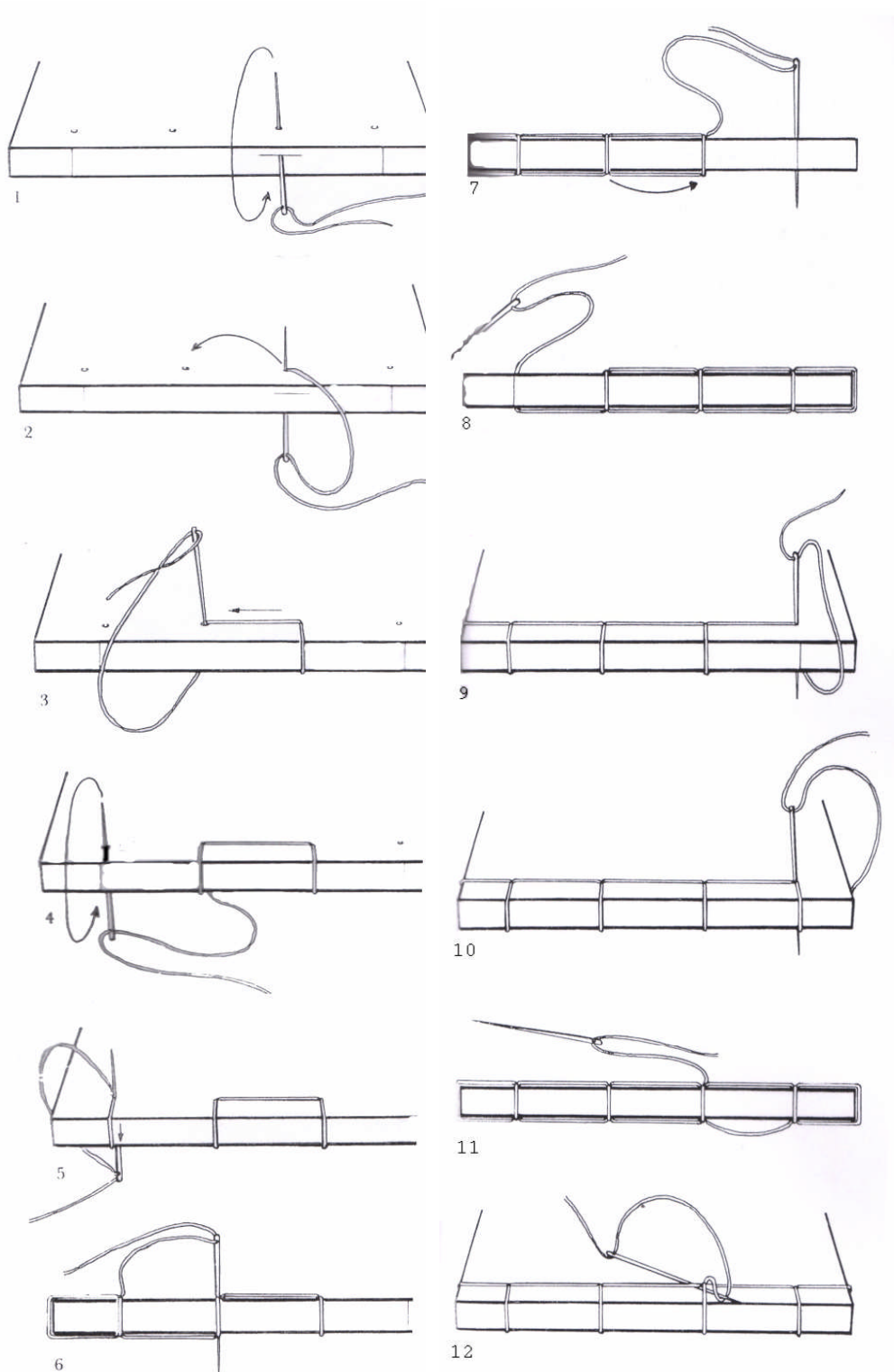
Όσον αφορά τα χάρτινα στελέχη που απομακρύνθηκαν από τη ράχη κάποιων δίφυλλων του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., αυτά επιπεδοποιήθηκαν και αριθμήθηκαν ανάλογα με το δίφυλλο, στο οποίο βρέθηκαν. Κατόπιν, τοποθετήθηκαν σε ένα μικρό τεύχος με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι δυνατή η μελέτη τους. Ο τρόπος κατασκευής αυτού του τεύχους και η τοποθέτηση των χάρτινων στελεχών σε αυτό μιμείται τον τρόπο κατασκευής των βιβλίων συλλογής γραμματοσήμων. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν ήταν δέκα χαρτιά γκριζου χρώματος 120 gr/m², λινή κλωστή, ταινίες *Melinex*, ταινία διπλής όψεως αρχειακής ποιότητας και αντιόξινα χαρτιά *Canson Tissue Paper*, 18gr/m². Ο βασικός λόγος κατασκευής αυτού του τεύχους ήταν η ταξινόμηση και συγκέντρωση όλων των χάρτινων στελεχών σε ένα τεύχος χωρίς ογκώδη βιβλιοδεσία, που θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο ίδιο κουτί φύλαξης με τον κώδικα και την αποσπασμένη ραφή και ταυτόχρονα να καθιστά εύκολη τη μελλοντική μελέτη τους.

Για αυτό το τεύχος έγινε χρήση της ιαπωνικής τεχνικής, με την οποία μπορούν να κατασκευαστούν μικρά τεύχη ή και ολόκληρα βιβλία, χωρίς να είναι ογκώδης η βιβλιοδεσία τους (Σχ. 6.5 – 6.17):

Σχ. 6.5: Βιβλίο κατασκευασμένο με την ιαπωνική τεχνική²⁶⁴.

²⁶⁴ Young L. S., *Bookbinding & Conservation by hand. A working guide*, op. cit., p. 214.

Σχ. 6.6 – 6.17: Τα στάδια κατασκευής της ιαπωνικής ραφής, που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του τεύχους²⁶⁵.

²⁶⁵ Ikegami K., *Japanese bookbinding. Instructions from a master craftsman*, Weatherhill, Tokyo, 1986, pp. 38 – 39.

Σε κάθε φύλλο του τεύχους δημιουργήθηκαν εγκοπές από όπου πέρασαν κομμάτια από ταινίες *Melinex*, που στερεώθηκαν με ταινία διπλή όψεως και αρχειακής ποιότητας. Μπροστά από κάθε φύλλο τοποθετήθηκε για προστατευτικούς λόγους ένα κομμάτι αντιόξινο χαρτιού *Canson Tissue Paper*, 18gr/m². Σαν εξώφυλλο αυτού του τεύχους δημιουργήθηκε ένα φύλλο, όπου αναγράφονται λεπτομέρειες σχετικά με τα βασικά χαρακτηριστικά των χάρτινων στελεχών και τον τρόπο αρίθμησης τους (Εικ. 6.46 – 6.48).

Εικ. 6.46: Το πρώτο φύλλο του τεύχους. Διακρίνεται το προστατευτικό φύλλο από αντιόξινο χαρτί.

Εικ. 6.47: Το πρώτο φύλλο του τεύχους. Διακρίνεται ο τρόπος τοποθέτησης των μικρών χάρτινων στελεχών.

Εικ. 6.48: Το πρώτο φύλλο του τεύχους. Διακρίνεται ο τρόπος τοποθέτησης των μεγάλων χάρτινων στελεχών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

Φύλαξη και Έκθεση των δύο μεταβυζαντινών χειρόγραφων κωδίκων

7.1 Γενικές πληροφορίες

Βασικό αντικείμενο της προληπτικής συντήρησης είναι η εξασφάλιση των κατάλληλων περιβαλλοντικών συνθηκών φύλαξής τους, αλλά και ο ασφαλής τρόπος έκθεσης και προβολής τους στο κοινό.

Η διατήρηση της περιβαλλοντικής υγρασίας, της θερμοκρασίας και του φωτός σε σταθερά επίπεδα εγγυάται την προστασία των χειρόγραφων κωδίκων από περαιτέρω φθορές, όπως προσβολή από έντομα και μύκητες, παραμορφώσεις του υποστρώματος γραφής, φθορά των χρωστικών και των μελανιών του κειμένου και φθορά της στάχωσης²⁶⁵.

Ωστόσο, στην προστασία των χειρόγραφων κωδίκων, πολύ σημαντικό ρόλο έχει και η επιλογή των κατάλληλων υλικών αποθήκευσης και έκθεσης²⁶⁶. Τα υλικά κατασκευής των μέσων φύλαξης και έκθεσης δεν πρέπει να εκλύουν αναθυμιάσεις, που μπορεί να προκαλέσουν χημικές αντιδρά-

²⁶⁵ **Odgen S.**, *Preservation of library and archival materials: A manual*, Northeast Document Conservation Center, New Jersey, 1994, pp. 41 – 43, 65 – 69./ **Knapp A. M.**, *Preservation of Museum Collections*, *Conservation O Gramm*, number 1/1, Washington D.C, July 1993./ **Nathason D.**, *Care and security of rare books*, *Conservation O Gramm*, number 19/2, Washington D.C, July 1993.

²⁶⁶ **Odgen S.**, *Preservation of library and archival materials: A manual*, Northeast Document Conservation Center, New Jersey, 1994, pp. 123 – 128./ **Vogt – O' Connor D., Reyden van der D.**, *Storing archival Paper – based Materials*, *Conservation O Gramm*, number 19/15, Washington D.C, September 1996./ **Vogt – O' Connor D., Reyden van der D.**, *Handling archival documents and manuscripts*, *Conservation O Gramm*, number 19/17, Washington D.C, September 1996./ **Nathason D.**, *Use and handling of rare books*, *Conservation O Gramm*, number 19/3, Washington D.C, July 1993.

σεις στα έργα τέχνης. Ταυτόχρονα πρέπει να πληρούνται όλες τις απαραίτητες προδιαγραφές για την καλύτερη διατήρηση των αντικειμένων.

Σε οργανωμένα Ιδρύματα και Μουσεία, όπως το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, οι περιβαλλοντικές συνθήκες φύλαξης και έκθεσης είναι ελεγχόμενες και συνάδουν με τις προδιαγραφές που έχουν τεθεί από διεθνή ινστιτούτα. Ο βασικός προβληματισμός, όσον αφορά τη συλλογή βιβλιακού και αρχειακού υλικού, είναι η μελλοντική πρόσβαση του κοινού, και ειδικότερα των μελετητών, στους χειρόγραφους κώδικες.

Για την αποφυγή πρόκλησης περαιτέρω φθορών στους χειρόγραφους κώδικες, αποφασίστηκε η σταδιακή ψηφιοποίησή τους μέσω της μικροφωτογράφησής τους. Με αυτό τον τρόπο είναι δυνατή όχι μόνο η λεπτομερής μελέτη των χειρόγραφων κωδίκων, αλλά και η διάσωση του περιεχομένου τους στο μέλλον²⁶⁷. Επιπλέον, και σε συνδυασμό με το συστηματικό έλεγχο των περιβαλλοντικών αλλαγών από το ειδικευμένο προσωπικό του Μουσείου²⁶⁸, εξασφαλίζεται προς το παρόν η μακροπρόθεσμη ασφάλεια και διατήρησή τους.

²⁶⁷ **Σκεπαστιανού Μ.**, Σχεδιασμός πολιτικής διατήρησης βιβλιοθηκών, σε: *Πολιτική για τη διατήρηση και τη συντήρηση των συλλογών των βιβλιοθηκών*, (Αθήνα, 10 – 12 Μαΐου 2000), Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, Εκδόσεις της Βιβλιοθήκης της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών, Αθήνα, 2000, σσ. 21 – 26./ **Πελτίκογλου Β., Σκεπαστιανού Μ., Τζιαμτζή Μ., Χατζηγεωργίου Β., Χούλης Κ.**, *Διατήρηση και συντήρηση των Βιβλιακών και Αρχειακών Συλλογών*, *op. cit.*, σσ. 62 – 64.

²⁶⁸ **IFLA**, *Αρχές της IFLA για την φροντίδα και μεταχείριση του υλικού της βιβλιοθήκης*, εκδόσεις Σύγχρονη Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1998, σσ 34 – 38, 40 – 42, 46 – 48./ **Chicora Foundation**, *Managing the museum environment, Paper conservation news*, volume 81, 1997, pp. 6 – 9.

7.2 Μέτρα φύλαξης των δύο χειρόγραφων κωδίκων

Για καθαρά προληπτικούς λόγους, το περιεχόμενο των δύο χειρόγραφων κωδίκων, που μελετήθηκαν και συντηρήθηκαν στα πλαίσια αυτή της πτυχιακής εργασίας, φωτογραφήθηκε με ψηφιακή μηχανή, με στόχο τη μελλοντική τους ψηφιοποίηση. Έτσι, αποφεύγονται περαιτέρω φθορές λόγω της χρήσης τους, ενώ ταυτόχρονα είναι δυνατή η μελέτη τους, κατόπιν ειδικής αίτησης στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών.

Επιπλέον, για κάθε κώδικα κατασκευάστηκε ένα κουτί φύλαξης. Στο πυθμένα κάθε κουτιού δημιουργήθηκαν ειδικές θήκες, όπου πρόκειται να τοποθετηθούν όλα τα στοιχεία που απομακρύνθηκαν κατά την αποβιβλιοδότηση των κωδίκων και κατά τις εργασίες συντήρησής τους (Εικ. 7.1 – 7.2).

Εικ. 7.1: Ο τύπος του κουτιού φύλαξης που κατασκευάστηκε.

Εικ. 7.2: Το εσωτερικό του προστατευτικού κουτιού που κατασκευάστηκε.

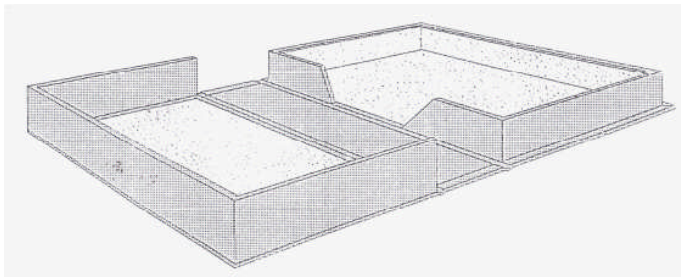
Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν ήταν:

- i Γκρι χαρτόνι 1600 gr/ m²
- ii Λινό ύφασμα βιβλιοδεσίας, το οποίο καλύπτει το χαρτόνι σε όλη την έκτασή του, ώστε να εμποδίζεται η άμεση επαφή των αντικειμένων με αυτό.
- iii Μίγμα κόλλας PVA – CMC(5 – 6%) σε αναλογία 1:1.

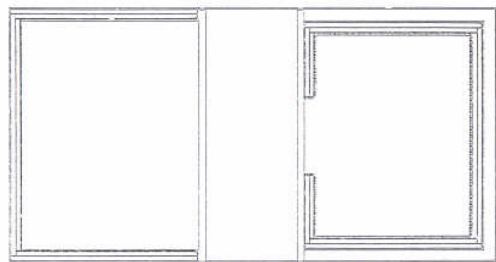
Τα κουτιά αυτά αποτελούν συνδυασμό των δύο τύπων που απεικονίζονται στα παρακάτω σχέδια (Σχ. 7.1 – 7.6):

Τύπος 1

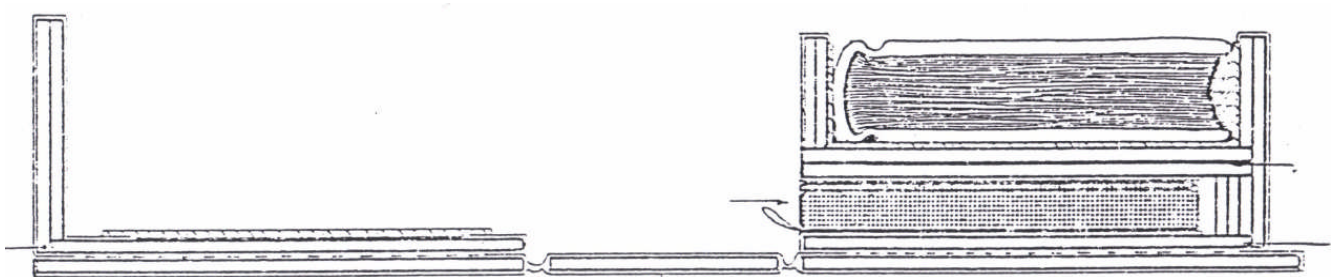
Κουτί φύλαξης με προστατευτικό τείχος στην εσωτερική πλευρά του και μία δευτερεύουσα θήκη στον πάτο, που προορίζεται για την τοποθέτηση των στοιχείων που αφαιρέθηκαν κατά τις εργασίες συντήρησης²⁶⁹.

Σχ. 7.1: Προοπτική άποψη του κουτιού.

Σχ. 7.2: Κάτοψη του κουτιού.

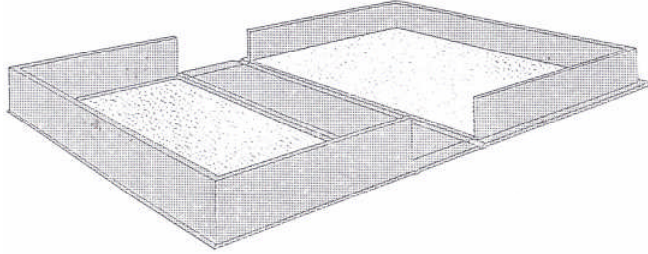

Σχ. 7.3: Κάθετη τομή του κουτιού, όπου φαίνεται η δευτερεύουσα θήκη, που έχει τη μορφή συρταριού.

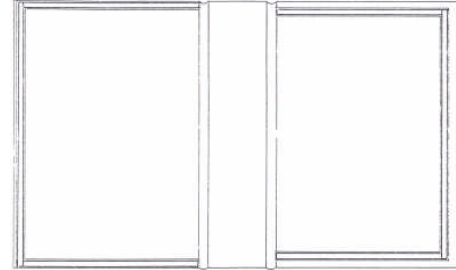
²⁶⁹ Etherington D., Odgen L.K., Brown M.R., *Boxes for the protection of books. Their design and construction*, Library of Congress, Washington D. C., 1982, p. 207.

Τύπος 2

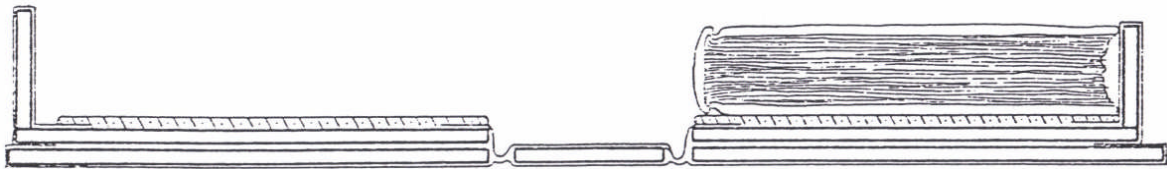
Κουτί φύλαξης χωρίς προστατευτικό τείχος στην εσωτερική πλευρά του
και δευτερεύουσα θήκη στον πάτο²⁷⁰.

Σχ. 7.4: Προοπτική άποψη του κουτιού.

Σχ. 7.5: Κάτοψη του κουτιού.

Σχ. 7.6: Κάθετη τομή του κουτιού.

Στην περίπτωση του μεταβυ-
ζαντινού χειρόγραφου κώδικα
της Συλλογής Κολουβά, το νεότε-
ρο κάλυμμα που απομακρύνθηκε
κατά τις εργασίες αποβιβλιοδέ-
τησης, τοποθετήθηκε στο κατώ-
τερο επίπεδο, ώστε να διατηρηθεί
ως τεκμήριο της επαναβιβλιοδέ-
τησης του κώδικα, που έγινε τον
19^ο αιώνα (Εικ. 7.3).

Εικ. 7.3: Το κατώτερο επίπεδο του προστατευτι-
κού κουτιού του κώδικα της Συλλογής Κολουβά.

²⁷⁰ Carlson L., Bertomaschi J., Healey M., Kidder L., Lev N., Muens B., Paulson C., Beyer C.,
Boxes for the protection of books. Their design and construction, Library of Congress, Washing-
ton D. C., 1994, p. 107.

Όσον αφορά το χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., στο κατώτερο επίπεδο του κουτιού φύλαξης του υπάρχει το τεύχος, όπου τοποθετήθηκαν τα χάρτινα στελέχη που απομακρύνθηκαν κατά τις εργασίες συντήρησης, καθώς και η ραφή των τευχών, που αφαιρέθηκε κατά την αποβιβλιοδέτηση του κώδικα και είναι πλέον στερεωμένη με κλωστή πολυαιθυλενίου σε ένα κομμάτι αντιόξινου χαρτονιού (Εικ. 7.4 – 7.5).

Εικ. 7.4: Το κουτί του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. Διακρίνεται το τεύχος με τα χάρτινα στελέχη που αφαιρέθηκαν, καθώς και η ραφή των τευχών στερεωμένη σε αντιόξινο χαρτόνι.

Εικ. 7.5: Το προστατευτικό κουτί του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., με το αντικείμενο στο εσωτερικό του.

7.3 Προτεινόμενοι τρόποι έκθεσης των δύο χειρόγραφων κωδίκων

Η πολιτική έκθεσης στο κοινό, είτε χειρόγραφων κωδίκων είτε νεότερων έντυπων βιβλίων, πρέπει να είναι ίδια²⁷¹. Εκτός από τα μουσειολογικά ζητήματα που προκύπτουν, θα πρέπει να εξασφαλιστεί και η προστασία

²⁷¹ **Shenton H.**, Developments in the display of books at the Victoria and Albert Museum, *The paper conservator*, volume 21, 1997, pp. 63 – 77.

των αντικειμένων από φθορές, είτε αυτές οφείλονται σε φυσικοχημικούς και μηχανικούς παράγοντες είτε στον ανθρώπινο παράγοντα.

Γενικότερα, υπάρχουν διαφορετικοί τύποι έκθεσης, οι οποίοι είναι²⁷²:

- i Μόνιμη έκθεση στο Μουσείο. Σε αυτό τον τύπο έκθεσης, τα αντικείμενα παραμένουν εκτεθειμένα στο κοινό για το πολύ 25 χρόνια, ανάλογα με τη μουσειολογική μελέτη που έχει γίνει, καθώς και με την κατάσταση διατήρησης των υλικών κατασκευής των αντικειμένων.
- ii Εναλλασσόμενη ή προσωρινή έκθεση των αντικειμένων στα πλαίσια των δραστηριοτήτων και των εκθέσεων του Μουσείου. Αυτού του είδους η έκθεση των αντικειμένων είναι ειδικά σχεδιασμένη για ιδιαίτερα ευαίσθητα αντικείμενα και ανανεώνεται σχεδόν κάθε δύο ή τρία χρόνια.
- iii Προσωρινή έκθεση ή παρουσίαση των αντικειμένων, που διαρκεί το πολύ τρεις μήνες.
- iv Προσωρινή παραχώρηση των βιβλίων σε ερευνητές για τη μελέτη τους.
- v Προσωρινές εκθέσεις με μορφή δανείου σε άλλα Μουσεία ή εκθεσιακούς χώρους.
- vi Κινητές εκθέσεις, όπου είναι πιθανόν η μουσειολογική, αισθητική και περιβαλλοντική μελέτη να μεταβάλλεται, αλλά ο τρόπος έκθεσης να παραμένει ο ίδιος, για να αποφευχθούν επιπλέον φθορές.

Το βιβλίο μπορεί να εκτεθεί είτε κλειστό ώστε να φαίνεται πλήρως το κάλυμμά του είτε ανοικτό.

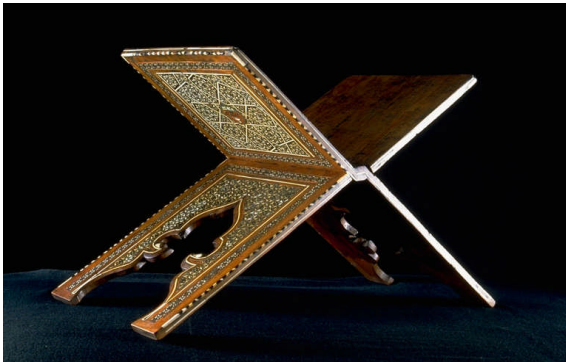
Οι βάσεις, όπου μπορούν να τοποθετηθούν τα βιβλία, πρέπει να είναι κατασκευασμένες σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του βιβλίου και να είναι από ένα ουδέτερο ή αδρανές υλικό, που δεν απορροφά ακτινοβολία.

Όταν το αντικείμενο εκτίθεται κλειστό ώστε να προβάλλεται η αισθητική και καλλιτεχνική πλευρά της στάχωσής του, οι φθορές που υφίσταται

²⁷² **Chicora Foundation**, *Managing the museum environment*, op. cit., pp. 6 – 9.

είναι λιγότερες από όταν εκτίθεται ανοιγμένο για να προβληθεί το περιεχόμενό του, καθώς στην τελευταία περίπτωση προκαλούνται μηχανικές καταπονήσεις. Ο τρόπος κατασκευής των κωδίκων, τα υλικά και η κατάσταση διατήρησής τους είναι τα βασικά δεδομένα που καθορίζουν αν οι κώδικες κατά την έκθεσή τους θα έχουν άνοιγμα 90°, 135° ή 180° χωρίς να προκληθούν ζημιές.

Με το πέρασμα του χρόνου, χρησιμοποιήθηκαν πολλές μέθοδοι υποστήριξης των βιβλίων, από τα κεντημένα μαλακά καλύμματα των χριστιανικών βιβλίων, μέχρι το *rahl* (Εικ. 7.6), μία κατασκευή για την έκθεση των ισλαμικών βιβλίων²⁷³. Αυτό το είδος αναλογίου αποτελεί και την προέλευση των σημερινών βάσεων, που κατασκευάζονται για την έκθεση των βιβλίων.

Εικ. 7.6: Rahl (αναλόγιο) από ξύλο και ένθετο ελεφαντόδοντο, 1450 - 1500. Μουσείο του Λούβρου, Γαλλία²⁷⁴.

Οι μηχανικές καταπονήσεις ξεκινούν από τη στιγμή που ένα βιβλίο ανοίγεται, ενώ εάν πιεστεί να παραμείνει ανοιγμένο για μεγάλο χρονικό διάστημα, τότε προκαλούνται σημαντικές στατικές φθορές²⁷⁵. Για παράδειγμα, πολλές φορές τα νήματα της ραφής τεντώνονται πολύ και σπάνε, η συγκολλητική ουσία της ράχης χάνει τη συνεκτικότητά της και διαλύεται, το υλικό του καλύμματος αποκολλάται. Αποτέλεσμα των μηχανικών

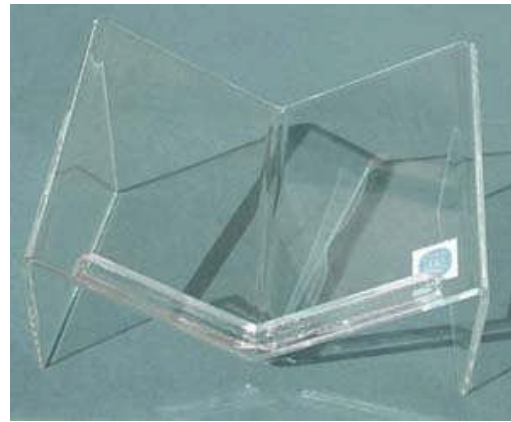
²⁷³ Shenton H., Developments in the display of books at the Victoria and Albert Museum, op. cit., pp. 63 – 77.

²⁷⁴ Μουσείου του Λούβρου: <http://www.louvre.fr>.

²⁷⁵ Josephson D., Mounting exhibitions at the Bodleian Library, part 2, *Paper conservation news*, volume 90, 1999, pp. 10 – 11.

καταπονήσεων είναι η απόσπαση του κυρίως σώματος από την υπόλοιπη στάχωση και η έκθεσή του σε όλους τους παράγοντες φθοράς.

Για να μην επιβαρύνονται τα βιβλία με τέτοιου είδους φθορές, κατασκευάζονται βάσεις από Perspex® ή Plexiglas, διότι είναι υλικά ανθεκτικότερα από τα χαρτόνια, και μπορούν να αντέξουν το βάρος μεγάλων βιβλίων (Εικ. 7.7). Επίσης, επειδή είναι ελαφρές κατασκευές, μπορούν να χρησιμοποιηθούν εύκολα για τη μεταφορά αντικειμένων²⁷⁷ και για το προσωρινό δανεισμό τους προς μελέτη. Αυτά τα δύο υλικά φιλτράρουν σε ικανοποιητικό ποσοστό την υπεριώδη ακτινοβολία, ενώ το Perspex® είναι καθαρό, ανθεκτικό και μπορεί να πάρει εύκολα οποιοδήποτε σχήμα.

Εικ. 7.7: Δείγμα βάσης έκθεσης χειρογράφων από Plexiglas²⁷⁶.

Πιο συγκεκριμένα, προτείνονται δύο κατηγορίες τύπων Plexiglas²⁷⁸:

- Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τον τύπο Plexiglas UF – 3® της Rohm – Haas, τον τύπο Acrylite OP – 2® της CyRo Industries, και τον τύπο Lucite SAR 1103® της Dupont, που είναι ανθεκτικοί στο νερό, έχουν ελαφρώς κίτρινο τόνο, μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε συνδυασμό με αντιστατικά επιστρώματα για να μην προσελκύουν σκόνη, και απορροφούν σε ικανοποιητικό βαθμό την υπεριώδη ακτινοβολία.

²⁷⁶ **American Antiquarian Society:** <http://www.americanantiquarian.org>

²⁷⁷ **Mayer R.,** *The artists' handbook of materials and techniques*, Faber & Faber, London, 1991, pp. 533 – 534.

²⁷⁸ **Shelley M.,** *The care and handling of art objects, Practices in The Metropolitan Museum of Art*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1992, p. 84.

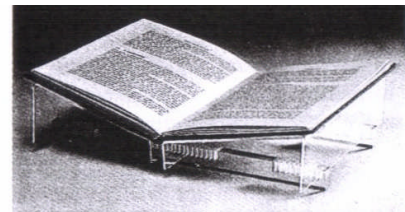
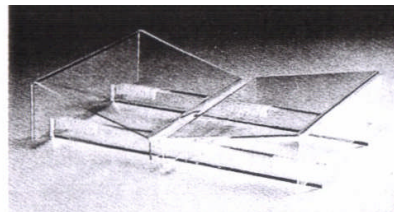
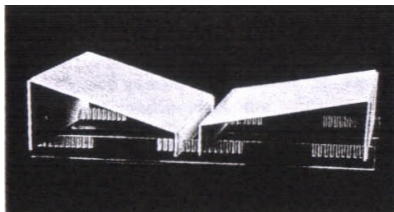
- Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τον τύπο Plexiglas UF – 4® της Rohm – Haas, και τον τύπο Lucite SAR 1104® της Dupont, που έχουν παρόμοιες ιδιότητες με τους τύπους της προηγούμενης κατηγορίας, αλλά είναι άχρωμοι και απορροφούν ελαφρώς μικρότερη ποσότητα υπεριώδους ακτινοβολίας (Εικ. 7.8 – 7.9).

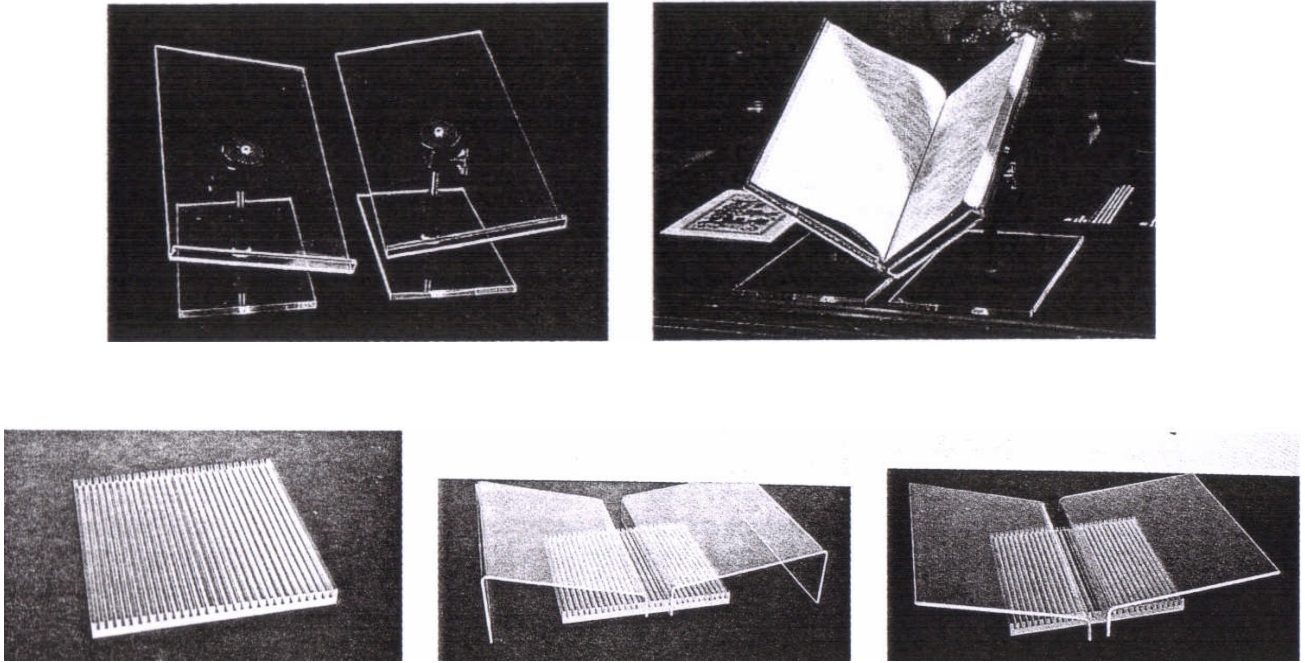
Εικ. 7.8 – 7.9: Ενδεικτικές φωτογραφίες των προθηκών και των βάσεων έκθεσης χειρόγραφων κωδίκων από Plexiglas στην Βρετανική Βιβλιοθήκη, Λονδίνο²⁷⁹.

Για τη στερέωση των βιβλίων στη βάση, χρησιμοποιούνται ταινίες Melinex®, που είναι τελείως διαφανείς και ανθεκτικές. Υπάρχουν σε διάφορα πλάτη, αλλά πρέπει να χρησιμοποιούνται προσεκτικά, καθώς οι κοφτερές ακμές τους μπορεί να προκαλέσουν ζημιά στο αντικείμενο.

Παρακάτω, απεικονίζονται μερικά δείγματα βάσεων τοποθέτησης βιβλίων που χρησιμοποιήθηκαν στο Victoria & Albert Museum στο Λονδίνο για την έκθεση πολύτιμων βιβλίων (Εικ. 7.10 – 7.17):

²⁷⁹ Britannia Storage Systems: <http://www.britannia.co.uk>

Εικ. 7.10 – 7.17: Δείγματα βάσεων έκθεσης χειρογράφων που έχουν χρησιμοποιηθεί στο Victoria & Albert Museum, του Λονδίνου²⁸⁰.

Ωστόσο, για το δανεισμό των κωδίκων σε ερευνητές προς μελέτη, εκτός από τη βάση στήριξης από Plexiglas (Εικ. 7.18), μπορούν χρησιμοποιηθούν αναλόγια, ή ακόμη καλύτερα, βάσεις στήριξης βιβλίων, που όμως διαμορφώνονται ανάλογα με τις διαστάσεις και το βάρος του αντικειμένου, ή ακόμα και με την κατάσταση διατήρησής του (Εικ. 7.19 – 7.21).

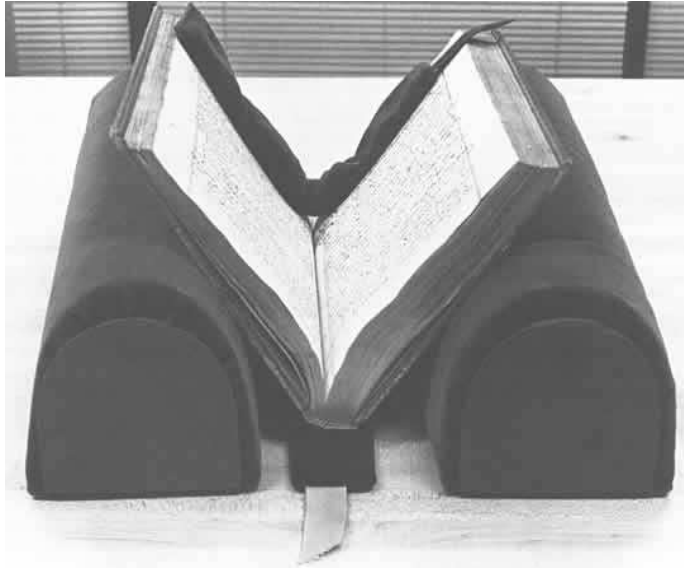

Εικ. 7.18: Δυνατότητα χρήσης των βάσεων έκθεσης χειρογράφων από Plexiglas, για την μελέτη των κωδίκων²⁸¹.

Αυτού του είδους οι βάσεις αποτελούνται από μεμονωμένα ρολά, με περίβλημα από μαλακό βαμβακερό υφάσμα, όπως το βελούδο, και με γέμιση από αφρώδες υλικό (Εικ. 7.19).

²⁸⁰ **Shenton H.**, *Developments in the display of books at the Victoria and Albert Museum*, op. cit., pp. 63 – 77.

²⁸¹ **American Antiquarian Society:** <http://www.americanantiquarian.org>

Εικ. 7.19: Τύπος βάσης βιβλίων που διαμορφώνεται ανάλογα με το αντικείμενο²⁸².

Τέλος, μπορούν να χρησιμοποιηθούν μεγάλα μαξιλάρια με τη θήκη να είναι από μαλακό βαμβακερό ύφασμα και γεμισμένη με αδρανές υλικό, όπως ο μεταξοβάμβακας.

Εικ. 7.20 – 7.21: Ενδεικτικές φωτογραφίες από την χρήση μαλακού μαξιλαριού για την έκθεση πολύτιμων βιβλίων σε ερευνητές για την μελέτη τους. Βιβλιοθήκη Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, Πάτμος.

²⁸²**Beeson Boyd J.**, An adjustable book cradle design, *The Book and Paper Group Annual*, volume 4, The American Institute for Conservation, 1985.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8ο

Ανακεφαλαίωση – Συμπεράσματα

8.1 Ανακεφαλαίωση

Τα βασικά κριτήρια επιλογής των εργασιών συντήρησης ήταν η διατήρηση των χαρακτηριστικών των κωδίκων, καθώς αυτά τα στοιχεία αποτελούν τμήμα της ιστορίας και της πορείας των αντικειμένων στο χρόνο, και δεν έχουν μελετηθεί πλήρως.

Ειδικότερα:

1. Λαμβάνοντας πλέον υπ' όψιν, την επιβεβαίωση της χρονολόγησης των αντικειμένων στον 16^ο αιώνα, μέσω της βιβλιογραφικής, παλαιογραφικής και κωδικολογικής έρευνας, αποφασίστηκε η αποβιβλιοδέτηση των κωδίκων, προκειμένου να γίνουν ευκολότερα οι εργασίες συντήρησης και επαναβιβλιοδέτησης. Τα στοιχεία από τις βιβλιοδεσίες που αφαιρέθηκαν, τοποθετήθηκαν στα κουτιά φύλαξης των κωδίκων με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να μελετηθούν στο μέλλον από ενδεχόμενους ερευνητές.
2. Εξαιτίας της αυξημένης διαλυτότητας των μελανιών σε διαλύτες που χρησιμοποιούνται ευρέως κατά τις εργασίες συντήρησης βιβλιακού και αρχειακού υλικού, όπως το νερό, η αιθανόλη και η ακετόνη, οποιοσδήποτε υγρός καθαρισμός θεωρήθηκε απαγορευτικός. Για αυτόν το λόγο, πραγματοποιήθηκε μόνο επιφανειακός καθαρισμός με τρίμματα γόμας αρχειακής ποιότητας, χωρίς να υπάρξει επιμονή στην περιοχή του κειμένου, ώστε να αποφευχθούν περαιτέρω φθορές των ήδη ευαίσθητων μελανιών.
3. Με τον επιφανειακό καθαρισμό του χαρτιού, αν και παρατηρήθηκε κάποια μικρή αλλαγή στην υφή του, κάνοντάς το πιο αδρό, πιστεύεται ότι απομακρύνθηκε η πλειοψηφία των επιφανειακών ρύπων.

4. Στην περίπτωση του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., ο επιφανειακός καθαρισμός με τρίμματα γόμας, αρχειακής ποιότητας, ήταν η μοναδική ασφαλής μέθοδος απομάκρυνσης των ανενεργών μορφίων του μύκητα που εντοπίστηκε στο φύλλο 83v, χωρίς να καταπονηθούν περισσότερο τα μελάνια και το χαρτί²⁸³.
5. Δεν πραγματοποιήθηκε η απομάκρυνση των κηλίδων, καθώς με αυτό τον τρόπο θα αλλοιωνόταν η ιστορικότητα των αντικειμένων. Ο κίνδυνος αυτός ήταν περισσότερο υπαρκτός για το χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής της ΧΑΕ, εξαιτίας των πολλών χειρόγραφων σημειώσεων που υπήρχαν στα περιθώρια του κειμένου, αλλά και της μεγάλης έκτασης των κηλίδων εντός και εκτός της περιοχής του κειμένου.
6. Ωστόσο, έγινε προσπάθεια εξασθένισης των κηλίδων, που υπήρχαν περιμετρικά του κειμένου και στις ακμές του χαρτιού στο χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής Κολυβά. Κατά τη διάρκεια αυτής της εργασίας μειώθηκε το ποσοστό οξειδωσης του χαρτιού και των μελανιών, ενώ ταυτόχρονα παρατηρήθηκε μία αισθητική βελτίωση σε όλη την έκταση του κώδικα.
7. Ιδιαίτερος προβληματισμός υπήρξε πριν την έναρξη των εργασιών συντήρησης του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., σχετικά με το κατά πόσον ήταν θεμιτή ή όχι η απομάκρυνση των χάρτινων στελεχών που είχαν τοποθετηθεί, είτε ως ενίσχυση της καταπονημένης ράχης των τευχών είτε ως συμπληρώσεις στα απωλεσθέντα τμήματα των διφύλλων, κατά την παλαιότερη επαναβιβλιοδέτηση του κώδικα. Αυτά τα στελέχη, είτε περιείχαν τμήματα κειμένου είτε όχι, θεωρούνταν, εκτός από δομικά και ιστορικά στοιχεία του κώδικα, και βασικά στοιχεία της ανακαινιστικής δραστηριότητας στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Από την άποψη

²⁸³ Florian M. L. E., Aseptic technique: a goal to strive for in collection recovery of moldy archival materials and artifacts, op. cit., art.8.

της διατήρησης της ιστορίας του αντικειμένου, η διατήρηση των χάρτινων στελεχών ήταν η ιδανική λύση, οπότε κατά συνέπεια θα γίνονταν μόνο οι ελάχιστες δυνατές επεμβάσεις συντήρησης. Ωστόσο, λόγω των φθορών και των καταπονήσεων που είχαν προκληθεί, κρίθηκε απαραίτητη η απομάκρυνση και αντικατάστασή τους με στελέχη ιαπωνικού χαρτιού.

8. Με την οριστική απομάκρυνση των χάρτινων στελεχών από τον κώδικα και την τοποθέτησή τους σε ένα τευχίδιο, που κατασκευάστηκε ειδικά για αυτά τα χάρτινα στελέχη, διευκολύνθηκαν οι εργασίες συντήρησης και επαναβιβλιοδέτησης του κώδικα. Ταυτόχρονα δίνεται η δυνατότητα στους μελλοντικούς ερευνητές να μελετήσουν το κείμενο και να ταυτίσουν, ενδεχομένως, την προέλευση των χάρτινων στελεχών και τον αντιγραφέα.
9. Σε αντίθεση με τα χάρτινα στελέχη του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., δεν υπήρξαν ενδοιασμοί σχετικά με την αποκόλληση ή όχι των φύλλων του τελευταίου τεύχους αυτού του κώδικα, διότι μόνο έτσι μπορούσε να γίνει με ασφάλεια η επαναβιβλιοδέτηση του κώδικα.
10. Λόγω του καταπονημένου χαρτιού και των υδατοδιαλυτών μελανιών, η αποκόλληση των χάρτινων στελεχών και των φύλλων του τελευταίου τεύχους του κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. ήταν μία δύσκολη εργασία, κατά την οποία δεν έπρεπε να προκληθούν περαιτέρω φθορές στο κείμενο και στο χαρτί. Για αυτή την εργασία χρησιμοποιήθηκε CMC (σε συγκέντρωση 5 – 6%), της οποίας η περιεχόμενη υγρασία δεν ήταν αρκετή, ώστε να προκαλέσει φθορές στα υδατοδιαλυτά μελάνια ή να δημιουργήσει ανεπιθύμητες κηλίδες περιμετρικά του κειμένου.
11. Σε αυτή την περίπτωση της αποκόλλησης των φύλλων του τελευταίου τεύχους, παρατηρήθηκε ότι η CMC δεν είχε κανένα αποτέλεσμα, ενώ ταυτόχρονα δεν μπορούσε να γίνει αυτή η εργασία εν ξηρώ. Τελικά, χρησιμοποιήθηκε ο υπερηχητικός εφυγραντήρας (hypersonic humidifier).

fier), ένα μηχάνημα που χρησιμοποιείται και στη συντήρηση υφάσματος για ιδιαίτερα καταπονημένα και ευαίσθητα υφάσματα, και που εκλύει την υγρασία υπό μορφή ψυχρών μορίων ατμού. Το αποτέλεσμα ήταν η ενεργοποίηση της κόλλας μεταξύ των φύλλων του τελευταίου τεύχους, χωρίς όμως να επηρεαστούν τα υδατοδιαλυτά μελάνια. Πέρα από την αποκόλληση των φύλλων, επιτεύχθηκε και μερική απομάκρυνση της περιεχόμενης οξύτητάς τους, αφού η υγρασία που απορρόφησαν τα φύλλα στη συνέχεια απορροφήθηκε από τα στυπόχαρτα που υπήρχαν κάτω από αυτά.

12. Για τη βαφή κάποιων ιαπωνικών χαρτιών χρησιμοποιήθηκαν υδατικά διαλύματα φυτικών βαφών, ενώ για κάποια άλλα κομμάτια ιαπωνικών χαρτιών διαλύματα χρωμάτων ακουαρέλλας. Κατά τη διαδικασία βαφής των χαρτιών με τη μέθοδο του εμβαπτισμού, παρατηρήθηκε ότι τα υδατικά διαλύματα φυτικών βαφών είχαν πιο ομοιόμορφο αποτέλεσμα, σε αντίθεση με τα διαλύματα χρωμάτων ακουαρέλλας. Στα ιαπωνικά χαρτιά, που είχαν βαφεί με διαλύματα χρωμάτων ακουαρέλλας, δημιουργήθηκαν έντονες αντιαισθητικές κηλίδες χρώματος και δυσχρωμίες στις δύο πλευρές του χαρτιού, με τη μία πλευρά να είναι πιο ανοιχτόχρωμη από την άλλη. Πιθανότατα, αυτό ήταν αποτέλεσμα της ανομοιόμορφης απομάκρυνσης του αρχικού κολλαρίσματος των χαρτιών από την υγρασία του βαφικού διαλύματος. Για την καλύτερη βαφή αυτών των χαρτιών, δοκιμάστηκε η αρχική ύγρανή τους με ένα διάλυμα νερού – αιθανόλης, σε αναλογία 1:1, και μετά ο εμβαπτισμός τους στο διάλυμα χρωμάτων ακουαρέλλας. Με αυτό τον τρόπο παρατηρήθηκε καλύτερη εισχώρηση του χρώματος στο εσωτερικό του χαρτιού χωρίς.
13. Όσον αφορά τις εργασίες επαναβιβλιοδέτησης, αυτές έγιναν με κύριο στόχο τη λειτουργικότητα των αντικειμένων. Για τα καλύμματα των δύο κωδίκων χρησιμοποιήθηκαν δέρματα σε καφέ τόνους. Για τη συρ-

ραφή των τευχών και την κατασκευή των κεφαλαριών χρησιμοποιήθηκαν οι αυθεντικές τεχνικές. Για το μεταβυζαντινό χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής Κολυβά κατασκευάστηκαν κεφαλάρια με βάση λινό σπάγκο, ο οποίος καλύπτεται από ένα κομμάτι δέρματος, ίδιο με αυτό που χρησιμοποιήθηκε στο κάλυμμα. Αυτού του είδους τα κεφαλάρια χρησιμοποιούνταν τον 19^ο αιώνα από τους βιβλιοδέτες για την επαναβιβλιοδέτηση των κωδίκων. Επιλέχθηκε η χρήση τους επειδή δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία για τα αυθεντικά κεφαλάρια του 16^{ου} αιώνα που έχουν πλέον χαθεί.

14. Τα κεφαλάρια του χειρόγραφου κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. κατασκευάστηκαν σύμφωνα με την ισλαμική τεχνική. Ωστόσο, δεν στερεώθηκαν απευθείας στο σώμα του κώδικα, αλλά πάνω σε ύφασμα, το οποίο κολλήθηκε στη ράχη του κώδικα, για να μην προκληθούν περαιτέρω φθορές στα δίφυλλα.
15. Το συνδετικό υλικό, που χρησιμοποιήθηκε για τη βιβλιοδεσία και την κατασκευή των κουτιών φύλαξής τους, ήταν ένα μίγμα πολυβινυλικής κόλλας, αρχειακής ποιότητας, και CMC. Η πολυβινυλική κόλλα αρχειακής ποιότητας (PVA) σε ανάμειξη με την CMC έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από την PVA. Το μείγμα PVA – CMC (5 – 6%) σε αναλογία 1:1 έχει μεγαλύτερη ελαστικότητα και ικανότητα ομοιόμορφου απλώματος. Ταυτόχρονα, προσφέρει περισσότερο χρόνο απορρόφησης, με αποτέλεσμα να παρέχεται άνεση χρόνου στο συντηρητή για καλύτερη και λεπτομερέστερη εκτέλεση²⁸⁴. Τέλος, ακόμα και μετά το στέγνωμά του, το μίγμα μπορεί να ενεργοποιηθεί και να απομακρυνθεί ακόμα και με κρύο νερό, ιδιότητα που του προσδίδεται εξαιτίας της προσθήκης CMC.

²⁸⁴ Carlson L., Bertomaschi J., Healey M., Kidder L., Lev N., Muens B., Paulson C., Beyer C., *Boxes for the protection of books. Their design and construction*, op. cit., p. 12.

16. Κατά τη διάρκεια εφαρμογής αυτού του μείγματος κόλλας, παρατηρήθηκε ότι το δέρμα κατά τη συγκόλλησή του έχει μεγαλύτερη ελαστικότητα, ενώ δεν επηρεάστηκε το χρώμα του από την αύξηση της υγρασίας. Ταυτόχρονα, με την αύξηση του χρόνου στεγνώματος του δέρματος, υπήρχε περισσότερος χρόνος για τη σωστή τοποθέτηση του καλύμματος στον κώδικα. Τέλος, κατά την κατασκευή των κουτιών φύλαξης των χειρογράφων, με τη χρήση αυτής της κόλλας, υπήρχε περισσότερος χρόνος για την καλύτερη τοποθέτηση του υφάσματος.

8.2 Συμπεράσματα

Για την ολοκλήρωση αυτής της πτυχιακής εργασίας, κρίθηκε απαραίτητη η περιληπτική έκθεση του αρχικού σκεπτικού και των αιτιών που μας οδήγησαν στη λήψη αποφάσεων, σχετικά με τις εργασίες συντήρησης, τους τρόπους εκτέλεσής τους, και τα υλικά συντήρησης που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν.

Η συντήρηση χειρογράφων κωδίκων αποτελεί το σημαντικότερο τομέα της συντήρησης βιβλιακού και αρχειακού υλικού. Η σπανιότητα των βυζαντινών και μεταβυζαντινών κωδίκων, και εμμέσως η μεγάλη ιστορική τους αξία, καθιστούν τη συντήρησή τους ιδιαίτερα πολύπλοκη. Αυτό συμβαίνει διότι πρέπει προηγουμένως να έχουν μελετηθεί σύμφωνα με τους κανόνες της Παλαιογραφίας, της Κωδικολογίας και, ευρύτερα, σύμφωνα με τους κανόνες της Αρχαιολογίας του βιβλίου²⁸⁵.

Στην παρούσα πτυχιακή εργασία, πριν από την έναρξη των εργασιών συντήρησης, έγινε μία βασική παλαιογραφική και κωδικολογική μελέτη των δύο κωδίκων, οι οποίες περιγράφονται αναλυτικότερα στο Τρίτο και Τέταρτο Κεφάλαιο.

²⁸⁵ Χούλης Κ., Από την παθολογία στην αρχαιολογία του βιβλίου, *Αρχαιολογία*, τεύχος 38, Αθήνα, 1991, σσ. 70 – 75.

Συνοπτικά, τα αποτελέσματα της παλαιογραφικής και της κωδικολογικής μελέτης, σχετικά με τον μεταβυζαντινό κώδικα της Συλλογής Κολυβά, με αριθμό καταλόγου *Κολυβά 53/ ΒΧΜ 19756*, είναι τα εξής:

1. Επιβεβαιώθηκε η αρχική χρονολόγηση του κώδικα, που είχε γίνει από τον Δ. Πάλλα²⁸⁶, από τη μελέτη και χρονολόγηση των υδατοσήμων του χαρτιού που χρησιμοποιήθηκε, αλλά και από τη ταυτοποίηση του αντιγραφέα. Πράγματι, ο κώδικας τοποθετείται χρονολογικά στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα, δηλαδή μεταξύ 1550 και 1600 μ.Χ., με πιθανότερο τόπο κατασκευής του χαρτιού τη Βενετία.
2. Επιβεβαιώθηκε, επίσης, ότι ο αντιγραφέας του κειμένου ήταν ο *Κύριλλος εκ Ναυπάκτου*, ένας επαγγελματίας βιβλιογράφος που έδρασε στην περιοχή της Ναυπάκτου την περίοδο μεταξύ 1538 και 1561²⁸⁷, χρονολογική περίοδος όπου τοποθετείται και η δημιουργία αυτού του κώδικα²⁸⁸.
3. Η τελευταία επαναβιβλιοδέτηση του κώδικα υπολογίζεται ότι έγινε περίπου στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αυτό το συμπέρασμα εξάγεται από τα νεότερα υλικά βιβλιοδεσίας που χρησιμοποιήθηκαν στην στάχωση, αλλά και από την αδέξια προσπάθεια συγκράτησης της προγενέστερης ραφής με δύο διαφορετικά νήματα στα τελευταία τεύχη του κώδικα. Τα υλικά βιβλιοδεσίας που χρησιμοποιήθηκαν για αυτή την επαναβιβλιοδέτηση είχαν ως αποτέλεσμα τη φθορά και την καταπόνηση της ράχης των διφύλλων του κώδικα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στον 19^ο αιώνα έως και τις αρχές του 20^{ου}, δεν ίσχυαν

²⁸⁶ Πάλλας Δ., Κατάλογος των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής Βιβλιοθήκης, *op. cit.*, 1915.

²⁸⁷ Τσελίκας Α. Ιεροσολυμίτικα χειρόγραφα του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα, *op. cit.*, σσ. 349 – 396.

²⁸⁸ Βλ. Κεφάλαιο 3^ο, *Ο μεταβυζαντινός χειρόγραφος κώδικας από τη Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά*, σσ. 67 – 68.

τα σημερινά κριτήρια, και η συντήρηση των κωδίκων φινόταν από απλούς βιβλιοδέτες.

Όσον αφορά το μεταβυζαντινό χειρόγραφο κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε., με αριθμό καταλόγου *χφ24(2116)/ ΒΧΜ 19602*, ο συνδυασμός των αποτελεσμάτων της παλαιογραφικής και της κωδικολογικής έρευνας μας οδήγησε στα εξής συμπεράσματα:

1. Σύμφωνα με τον κατάλογο του Ν.Α. Βέη²⁸⁹, αυτός ο σύμμεικτος χειρόγραφος κώδικας χρονολογείται τον 16^ο αιώνα. Με τη μελέτη των υδατοσήμων του, ο χρόνος κατασκευής και των δύο κωδίκων, από τους οποίους αποτελείται, προσδιορίσθηκε στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα, δηλαδή μεταξύ 1498 και 1553 μ.Χ., με πιθανότερους τόπους κατασκευής τη Θεσσαλία, τα Μετέωρα ή το Άγιο Όρος.
2. Ο κώδικας, βάσει των διαφορετικών γραφικών χαρακτήρων, προήλθε από την επαναβιβλιοδέτηση δύο, ή και περισσότερων, χειρόγραφων κωδίκων στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Οι βιβλιοδετικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν, όπως για παράδειγμα η βυζαντινή τεχνική συρραφής των τευχών και το ισλαμικό κεφαλάρι, είναι χαρακτηριστικές των ανακαινιστικών εργασιών που γίνονταν στα τέλη του 16^{ου} αιώνα στα βιβλιοδετικά εργαστήρια των μεγάλων μοναστικών κέντρων. Οι τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτόν το κώδικα είναι επηρεασμένες από την ισλαμική βιβλιοδετική τέχνη.
3. Η ταυτοποίηση του νεότερου αντιγραφέα έδειξε ότι πιθανότατα πρόκειται για τον **Παχώμιο Ρουσάνο**, ένα αντιγραφέα από το κωδικογραφικό εργαστήριο της Μονής Δουσίκου, στην Θεσσαλία. Αυτός ο αντι-

²⁸⁹ Βέης Ν. Α., Κατάλογος των χειρόγραφων κωδίκων της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας, *op. cit.*, σσ. 73 – 74.

γرافέας συναντάται στο χειρόγραφο 156 της Βιβλιοθήκης Χίου «Ο Κοροαής»²⁹⁰, αλλά και στο Κωδ. 51 της Μονής Δουσίκου.

4. Παρά τη ταύτιση του νεότερου αντιγραφέα, ήταν αδύνατη η ταύτιση του παλαιότερου αντιγραφέα. Ωστόσο, μέσω της χρονολόγησης των υδατοσήμων του χαρτιού που χρησιμοποιήθηκε, υπολογίζεται ότι ο αντιγραφέας αυτός έδρασε στα μέσα του 16^{ου} αιώνα.
5. Κατόπιν μελέτης του ιστορικού της Ιεράς Μονής Άνω Ξενιάς Μαγνησίας, διαπιστώθηκε ότι η Μονή, από την ίδρυσή της στα μέσα του 7^{ου} αιώνα μ.Χ., θεωρείτο «βασιλική, πατριαρχική και σταυροπηγιακή»²⁹¹, δηλαδή είχε πολύ στενές σχέσεις με τον αυτοκρατορικό θρόνο, το Οικουμενικό Πατριαρχείο και το Άγιο Όρος. Μάλιστα, η Ιερά Μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους είχε δωρίσει στην Ι. Μονή Ξενιάς Μαγνησίας δύο μικρά τεμάχια της Τιμίας Ζώνης της Θεοτόκου²⁹². Λόγω αυτών των σχέσεων, αυξάνονται οι πιθανότητες οι παλαιότερες εργασίες ανακαίνισης και επαναβιβλιοδέτησης του κώδικα να έγιναν από μοναχούς – βιβλιοδέτες του Αγίου Όρους, και ειδικότερα της Μονής Βατοπεδίου, στα τέλη του 16^{ου} αιώνα.

Οι κώδικες θεωρούνται, μέχρι και σήμερα, χρηστικά αντικείμενα, στα οποία δεν προκαλούνται φθορές μόνο κατά τη διάρκεια της χρήσης τους, αλλά και κατά τη διάρκεια ιστορικών γεγονότων, κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών, που συμβαίνουν στο περιβάλλον των κατόχων τους. Αυτές οι αλλαγές «αποτυπώνονται» στα αντικείμενα προκαλώντας συχνά σημαντικές φθορές είτε στο σώμα του κώδικα, είτε στη στάχωση είτε και στα δύο.

²⁹⁰ **Τσελίκας Α.**, Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης της Χίου «Ο Κοροαής», *op. cit.*, τόμος 16^{ος}, τεύχος 16, Αθήνα, 1984, σσ. 73 – 106.

²⁹¹ **Λέκκος Ε. Π.**, *Τα ελληνικά μοναστήρια*, *op. cit.*, σσ. 162 – 164.

²⁹² **Λέκκος Ε. Π.**, *Τα ελληνικά μοναστήρια*, *op. cit.*, σσ. 162 – 164.

Στην περίπτωση του κώδικα της Συλλογής Κολουβά, οι φθορές, όπως ήδη προαναφέρθηκε, καταλαμβάνουν μικρή έκταση, ενώ ορισμένες από αυτές οφείλονται στην επαναβιβλιοδέτηση του κώδικα κατά τον 19^ο αιώνα ή κατά τις αρχές του 20^{ου}.

Ωστόσο, το αντίθετο φαινόμενο παρατηρήθηκε στον κώδικα της Συλλογής της Χ.Α.Ε. Οι φθορές του, πιθανότατα, οφείλονται όχι μόνο στην εκτεταμένη χρήση του, αλλά και στις αλληπάλληλες καταστροφές και μετακινήσεις του αρχείου στις αρχές του 16^ο αιώνα, όπως συμπεραίνεται και από τη μελέτη του ιστορικού της Ιεράς Μονής από την οποία προέρχεται²⁹³. Οι φθορές, που παρουσιάζονται στον κώδικα αυτό, εμφανίζονται τόσο στους κώδικες, που φυλάσσονται σήμερα σε αυτή την Ιερά Μονή, και οι οποίοι έχουν μικροφωτογραφηθεί από το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, όσο και στον σύμμεικτο χειρόγραφο κώδικα που φυλάσσεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, με αριθμό καταλόγου *ΕΒΕ* 2206.

Μετά τη συγκέντρωση όλων των στοιχείων που προέκυψαν από την παλαιογραφική και κωδικολογική έρευνα, ξεκίνησαν σταδιακά οι εργασίες συντήρησης των δύο χειρόγραφων κωδίκων.

Η διαδικασία για την ολοκλήρωση της παρούσας πτυχιακής εργασίας κατέδειξε κατά το σαφέστερο τρόπο πόσο ιδιαίτερο και περίπλοκο είναι το γνωστικό αντικείμενο της συντήρησης βιβλιακού και αρχειακού υλικού, και με πόσο σεβασμό και προσοχή πρέπει να αντιμετωπίζεται η κάθε σχετική περίπτωση.

²⁹³ **Αρχιμ. Χερουβείμ Βελέτζας**, *Το μοναστήρι της Άνω Ξενίας*, *op. cit.*, 2000., σσ. 77 – 81./

Λέκκος Ε. Π., *Τα ελληνικά μοναστήρια*, *op. cit.*, σσ. 162 – 164.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξένη Βιβλιογραφία

- **Baker C.**, Methylcellulose & Sodium Carboxymethylcellulose: Uses in paper conservation, *The Book and Paper Group Annual*, volume 1, American Institute for Conservation, 1982.
- **Beauman M. S., Rempel S.**, A study of the quality of Japanese papers used in conservation, *The Book and Paper Group Annual*, volume 4, American Institute for Conservation, 1985.
- **Beeson Boyd J.**, An adjustable book cradle design, *The Book and Paper Group Annual*, volume 4, The American Institute for Conservation, 1985.
- **Briquet Ch. M.**, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du Papier*, band I, Georg Olms Verlag, Zürich, 1984.
- **idem**, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du Papier*, band II, Georg Olms Verlag, Zürich, 1984.
- **idem**, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du Papier*, band III, Georg Olms Verlag, Zürich, 1984.
- **Carlson L., Bertolaschi J., Healey M., Kidder L., Lev N., Muens B., Paulson C., Beyer C.**, *Boxes for the protection of books. Their design and construction*, Library of Congress, Washington D. C., 1994.
- **Chicora Foundation**, Managing the museum environment, *Paper conservation news*, volume 81, 1997, pp. 6 – 9.
- **Constantinides C.**, The scholars and their books in the late thirteenth century, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, band 32.4, Wien, 1982, pp. 13 – 21.
- **Cremonesi P.**, *Materiali e metodi: per la pulitura di opera policrome*, Phase, Prodotti per il restauro, Firenze, 1997.
- **Diehl E.**, *Bookbinding. Its background and technique*, volume 1, Dover Publications Inc., New York, 1980.

- **Etherington D., Odgen L.K., Brown M.R.**, *Boxes for the protection of books. Their design and construction*, Library of Congress, Washington D. C., 1982
- **Federici C., Houlis K.**, *Legature Bizantine Vaticane e Marciane*, Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia, 1989.
- **idem**, *Legature Bizantine Vaticane*, Fratelli Palombi, Rome, 1988.
- **Florian M. L. E.**, Aseptic technique: a goal to strive for in collection recovery of moldy archival materials and artifacts, *Journal of the American Institute for Conservation*, volume 39, no1, 2000, art.8.
- **Gage J.**, Colour words in the High Middle Ages, in: *Looking through paintings*, Archetype Publications, London, 1998, pp. 35 – 45.
- **Galavaris G.**, The ornamentation of 15th - 16th century Sinaitic manuscripts, in: *Διεθνές Συμπόσιο «Η ελληνική γραφή κατά τους 15^ο και 16^ο αιώνες»*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2000, pp. 443 – 463.
- **Hunter D.**, *Papermaking. The history and technique of an ancient craft*, Dover Publications Inc, New York, 1974.
- **Ikegami K.**, *Japanese bookbinding. Instructions from a master craftsman*, Weatherhill, Tokyo, 1986.
- **Josephson D.**, Mounting exhibitions at the Bodleian Library, part 2, *Paper conservation news*, volume 90, 1999, pp. 10 – 11.
- **Kite M., Thompson R.**, *Conservation of leather and related materials*, ed. Butterworth - Heinemann, London, 2006.
- **Knapp A. M.**, Preservation of Museum Collections, *Conservation O Gramm*, number 1/1, Washington D.C, July 1993.
- **Lucie – Smith E.**, *Dictionary of Art Terms*, Thames and Hudson, New York, 2003.
- **Mares A.**, *Filigranele. Hîrtiei întrebuintă în Țările Române în secolul a; XVI –lea*, Editura academiei republicii Socialiste România, București, 1987.

- **Mayer R.**, *The artists' handbook of materials and techniques*, Faber & Faber, London, 1991.
- **Maxwell K.**, Paris, Bibliothèque nationale de France, Codex Grec 54: Modus operandi of scribes and artists in a Paleologian gospelbook, *Dumbarton Oaks Papers*, no 54, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2000, pp. 117 – 138.
- **Mokretsova I.**, Principles of conservation of Byzantine bindings, *Restaurator*, volume 15, article 13, 1994, pp. 142 – 172.
- **Mösin VI.**, *Anchor watermarks*, XIII, The Paper Publications Society, Amsterdam, 1973.
- **Nathason D.**, Care and security of rare books, *Conservation O Gramm*, number 19/2, Washington D.C, July 1993.
- **idem**, Use and handling of rare books, *Conservation O Gramm*, number 19/3, Washington D.C, July 1993.
- **Nelson R. N.**, The manuscripts of Antonios Malakes and the collecting and appreciation of illuminated books in the early Paleologian period, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, band 36, Wien, 1986, pp. 229 – 254.
- **Novikova G. M.**, Mycodestruction of drawings, in: *Conference on Book and Paper Conservation, Budapest 4 – 7 September 1990*, Budapest, 1992, pp. 515 – 522.
- **Odgen S.**, *Preservation of library and archival materials: A manual*, Northeast Document Conservation Center, New Jersey, 1994.
- **Odgen L. K., Brown M.**, An experimental book structure for conservation, *The Book and Paper group Annual*, volume 17, The American Institute for Conservation, 1998.
- **Oikonomides N.**, Writing materials, documents and books, *The economic history of Byzantium. From the 7th through the 15th century*, *Dumbarton Oaks Studies*, volume 39, Washington D.C., 2002, pp. 589 – 592.

- **Pearlstein E.J., Cabelli D., King A., Indictor N.**, Effects of eraser treatment on paper, *Journal of the American Institute of Conservation*, volume 22, number 1, American Institute of Conservation, 1982, pp. 1 – 12.
- **Petherbridge G.**, Sewing structures and Materials: A Study in the Examination and Documentation of Byzantine and Post – Byzantine Bookbinding, in: *Paleografia e Codicologia Greca, Atti del II Colloquio Internazionale*, (Berlin – Wolfenbüttel, 17 – 21 ott. 1983), Alessandria, 1991, pp. 363 – 408.
- **Piccard G.**, *Wasserzeichen Anker*, Findbuch NoVI, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 1978.
- **Regermorter B. van**, La reliure Byzantine, *Revue Belge d' Archéologie et d' Histoire de l' Art*, volume 36, 1967, pp. 99 – 142.
- **idem**, La reliure des manuscrits grecs, *Scriptorium*, volume 8, 1954, pp. 3 – 23.
- **Rutherford J. G., Feller R. L., Chase N. T.**, Vermillion and Cinnabar, *Artist's pigments: A handbook of their history and characteristics*, volume 2, ed. Ashok Ray, National Gallery of Art, Washington D. C., Oxford University Press, New York, 1993, pp. 139 – 182.
- **Shelley M.**, *The care and handling of art objects, Practices in the Metropolitan Museum of Art*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1992.
- **Shenton H.**, Developments in the display of books at the Victoria and Albert Museum, *The paper conservator*, volume 21, 1997, pp. 63 – 77.
- **Smith A. W.**, Cellulose: In paper and textiles, in: *Preprints of the conference Paper and textiles: The common ground*, The Scottish society for conservation and restoration, Edinburgh, 1991, pp. 1 – 18.
- **Sviatoslav D.**, Melioration (Beltiosis) in Byzantine documents (10th – 15th centuries), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, band 49, Wien, 1999, pp. 61 – 88.
- **Szirmai J. A.**, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, ed. Ashgate, Sydney, 1999.

- **idem**, Old bookbinding techniques and their significance for book restoration, in: *7th IADA Congress*, Uppsala, 1991, pp. 77 – 83.
- **Young L. S.**, *Bookbinding & Conservation by hand. A working guide*, Oak Knoll Press, New Castle, 1996.
- **Velkov A.**, *Les filigranes dans les documents ottomans*, éditions Texte – A. Trayanov, Sofia, 2005.
- **Verheyen P. D.**, Basic paper treatments for printed book materials, *9th Anniversary Seminar of the Guild of Book Workers*, Portland, Oregon, 1989.
- **Vnouček J.**, Can we manage to restore medieval books without any loss of information?, in: *7th IADA Congress*, Uppsala, 1991, pp. 65 – 76.
- **Vogt – O' Connor D., Reyden van der D.**, Storing archival Paper – based Materials, *Conservation O Gramm*, number 19/15, Washington D.C, September 1996.
- **idem**, Handling archival documents and manuscripts, *Conservation O Gramm*, number 19/17, Washington D.C, September 1996.
- **Vsedolov N.**, *Watermarks of the Ottoman Empire. Watermarks of the mediaeval ottoman documents in Bulgarian libraries*, volume 1, The Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 1956.
- **West Fitzhugh E.**, Red lead and Minium, *Artist's pigments: A handbook of their history and characteristics*, volume 1, ed. Robert Feller, National Gallery of Art, Washington D. C., Oxford University Press, New York, 1986, pp. 109 – 139.
- **Zerdoun Bat – Yehouda M.**, *Les encres noires au moyen age (jusqu' à 1600)*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1983.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- **Αρχιμ. Χερουβείμ Βελέτζας**, *Το μοναστήρι της Άνω Ξενίας*, Εκδόσεις Ιεράς Μονής Άνω Ξενίας, Αθήνα, 2000.
- **Άτσαλος Β.**, Η ορολογία των χειρογράφων κατά την βυζαντινή εποχή, *Ελληνικά*, τεύχος 24(2), Θεσσαλονίκη, 1971, σσ. 5 – 52.
- **Barbier F.**, *Ιστορία του Βιβλίου*, Εκδόσεις Μεταίχιμο, Αθήνα, 2002.
- **Βέης Ν. Α.**, Κατάλογος των χειρόγραφων κωδίκων της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας, *Δελτίον Ζ^{ον} της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα, 1906, σσ. 73 – 74.
- **Βοκοτοπούλου Ι.**, *Μικρός οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα, 1997.
- **Blanck H.**, *Το βιβλίο στην αρχαιότητα*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 1994.
- **Γαλάβαρης Γ.**, Το βυζαντινό εικονογραφημένο χειρόγραφο. Προσφορά του καλλιτέχνη στον Θεό, *Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 2, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 2004, σσ. 25 – 38.
- **του ιδίου**, *Ελληνική τέχνη – Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., Αθήνα, 1995.
- **Γκλίνος Α.**, *Τα βιβλία και τα αρχεία. Υγιεινή – παθήσεις – θεραπεία*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1995.
- **Γκράτζιου Ό.**, Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου: τα πρώτα χρόνια, *Μνήμων*, **11**, Αθήνα, 1987, σσ. 14 – 37.
- **Casson L.**, *Οι βιβλιοθήκες στον κόσμο*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2006.
- **Eideneier H.**, Συλλογικά χειρόγραφα κατά συμμείκτων, σε: *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Ινστιτούτο της Δανίας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005, σσ. 247 – 249.

- **Georges J.**, *Γραφή. Η μνήμη των ανθρώπων*, Εκδόσεις Δελθηανάση, Αρχαιολογία, Αθήνα, 1991.
- **Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης**, *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1978.
- **IFLA**, *Αρχές της IFLA για την φροντίδα και μεταχείριση του υλικού της βιβλιοθήκης*, εκδόσεις Σύγχρονη Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1998
- **Κομίνης Αθ. Δ.**, *Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακών κωδίκων*, Αθήνα, 1968.
- **Κουκουλές Φ.**, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμος Α, τεύχος Ι, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1968.
- **Κουμαριανού Α., Δρούλια Α., Layotn Ε.**, *Το ελληνικό βιβλίο, 1470 – 1530*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1986.
- **Κωνσταντίνου Ι.**, *Το χειρόγραφο, το βιβλίο, τα ιστορικά αρχεία. Τεχνολογία υλικών, πρόληψη φθορών, συντήρηση*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1988.
- **Λαμπρόπουλος Β.**, *Περιβάλλον μνημείων, μουσείων και αρχαιολογικών χώρων*, Αθήνα, 2003.
- **Λαμπρόπουλος Β., Νταλούκα Ε., Παπαθανασίου Θ., Χατζηδάκη Μ.**, *Συντήρηση Έργων Τέχνης*, τόμος 2^{ος}, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΥΠ. Ε.Π.Θ., εκδ. Ο.Ε.Β.Δ., Αθήνα, 2000.
- **Λέκκος Ε. Π.**, *Τα ελληνικά μοναστήρια*, τόμος 1, Εκδόσεις Ιχνηλάτης, Αθήνα, 1997.
- **Λιάκου Β.**, *Τα διακοσμητικά στοιχεία των χειρογράφων του Γεώργιου Τριβιζία*, σε: *Διεθνές Συμπόσιο «Η ελληνική γραφή κατά τους 15^ο και 16^ο αιώνες»*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2000, σσ. 485 – 498.
- **Μανάφης Κ.Α.**, *Οι θησαυροί της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης Σινά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1990.

- **Μάργαρης Δ.**, *Βιβλιολογία και Βιβλιοθηκονομία*, εκδ. Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα, 1939.
- **Mioni E.**, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1977.
- **Μουρίκη Ντ., Ševčenko N.**, *Εικονογραφημένα χειρόγραφα, Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 1988, σσ. 277 – 325.
- **Μπουδαλής Γ.**, *Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις*, *Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 2, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 2004, σσ. 55 – 118.
- **Πάλλας Δ.**, *Κατάλογος των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, *Νέος Ελληνομνήμων*, τεύχος 12, Αθήνα, 1915.
- **Πελτίκογλου Β., Σκεπαστιανού Μ., Τζιαμτζή Μ., Χατζηγεωργίου Β., Χούλης Κ.**, *Διατήρηση και συντήρηση των Βιβλιακών και Αρχειακών Συλλογών*, Παπαχαραλάμπειος Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, Ναύπακτος, 2000.
- **Πλίνιος ο Πρεσβύτερος**, *Περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής. 35^ο βιβλίο της Φυσικής Ιστορίας*, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα, 1994.
- **Πολίτης Λ.**, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος. Αρ. 1857 – 2500*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1994.
- **Σακκελίων Ι.**, *Πατμιακή βιβλιοθήκη*, Τυπογραφείο Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, Αθήνα, 1890.
- **Σοφιανός Δ. Ζ., Γαλάβαρης Γ.**, *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα των Μονών των Μετεώρων*, τόμος Α', Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2007.
- **των ιδίων**, *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα των Μονών των Μετεώρων*, τόμος Β', Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2007.

- **Σοφιανός Δ.Ζ., Δημητρακόπουλος Φ. Αρ.,** *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου Αγίου Βησσαρίωνος*, Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2004.
- **Σωτηρίου Γ.,** *Οδηγός Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 1931.
- **Τσελίκας Α.,** *Γραφές και γράμματα στον ελληνικό χώρο, Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, Ινστιτούτο Αρέθας, Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνών Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας και Ιστορίας των Κειμένων, Αθήνα, 2004, σσ. 17 – 22.
- **του ιδίου,** *Χειρόγραφα πρόσφυγες, Εμείς και η Τράπεζα*, τεύχος 19, Αθήνα, 2002, σσ. 32 – 35.
- **του ιδίου,** *Ιεροσολυμίτικα χειρόγραφα του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα*, σε: 7^ο Διεθνές Συμπόσιο, «*Η ελληνική γραφή κατά τους 15^ο και 16^ο αιώνες*», Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2000, σσ. 349 – 396.
- **του ιδίου,** *Τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης Πρωτάτου, Κειμήλια Πρωτάτου*, τόμος Α', *Ιερά Κοινότητα Αγίου Όρους Άθω, Άγιο Όρος*, 2000, σσ. 197 – 219.
- **του ιδίου,** *Από το χειρόγραφο στο έντυπο*, σε: *Διεθνές Συνέδριο «Τα ελληνικά γράμματα. Από την σκληρή πέτρα στον σκληρό δίσκο»*, Εταιρεία Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων, Αθήνα, 1998, σσ. 91 – 100.
- **του ιδίου,** *Το βιβλίο και η τεχνική του την εποχή του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου και γενικά τον 10^ο αιώνα*, *Διαβάζω*, τεύχος 129, 1985, σσ. 25 – 32.
- **του ιδίου,** *Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης της Χίου «Ο Κοραής»*, *Χιακά Χρονικά*, τόμος 16^{ος}, τεύχος 16, Αθήνα, 1984, σσ. 73 – 106.

- **του ιδίου**, Μεθώνη και Κορώνη στην ιστορία της ελληνικής παλαιογραφίας (19^{ος} αι.), σε: *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, Αθήνα, 1984, σσ. 76 – 80.
- **του ιδίου**, Αριθμογραφματική παράσταση των τύπων των χαρακώσεων των χειρογράφων, *Θησαυρίσματα*, τεύχος 13, Βενετία, 1976, σσ. 297 – 318.
- **Τσιρώνη Ν.**, Η Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, *Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 2, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 2004, σσ. 19 – 24.
- **Thompson D. V.**, *Οι τεχνικές και τα υλικά της μεσαιωνικής ζωγραφικής*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 1998.
- **Χούλης Κ.**, Πρόγραμμα συντήρησης του βιβλιακού υλικού. Πρόκληση και αναμέτρηση με την πραγματικότητα, σε: *Πολιτική για τη διατήρηση και τη συντήρηση των συλλογών των βιβλιοθηκών*, (Αθήνα, 10 – 12 Μαΐου 2000), Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, Εκδόσεις της Βιβλιοθήκης της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών, Αθήνα, 2000, σσ. 47 – 56.
- **του ιδίου**, Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, Τέχνη και Τεχνική, *Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 1, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 1999, σσ. 13 – 52.
- **του ιδίου**, Δύο ιστορήσεις του Ευαγγελιστή Ματθαίου, *Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 1, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 1999, σσ. 79 – 87.
- **του ιδίου**, Η βιβλιοδεσία στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, *περιοδικό Επτά Ημέρες*, Καθημερινή, 8 Φεβρουαρίου 1998, σσ. 2 – 4.
- **του ιδίου**, Από την παθολογία στην αρχαιολογία του βιβλίου, *Αρχαιολογία*, τεύχος 38, Αθήνα, 1991, σσ. 70 – 75.
- **Χρυσοχοϊδης Κρ.**, Βιβλιοδεσία και συντήρηση χειρογράφων στο Άγιο Όρος κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία, *Βιβλιαμφιάστης*, τόμος 1, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα, 1999, σσ. 69 – 77.

- **Weitzmann K.**, *Χειρόγραφα, Η βυζαντινή τέχνη – Τέχνη ευρωπαϊκή*, Ένατη Έκθεση υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, Αθήνα, 1964, σσ. 249 – 312.

Εκκλησιαστικά βιβλία

- *Έγκόλπιον του Αναγνώστου, Ίεραί ἀκουλουθίαι του έσπερινού, του ὀρθρου της Θείας Λειτουργίας*, Εκδόσεις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1974.
- *Μηναίον Σεπτεμβρίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970.
- *Μηναίον Οκτωβρίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970.
- *Μηναίον Δεκεμβρίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970.
- *Μηναίον Ιανουαρίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970.
- *Μηναίον Φεβρουαρίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970.
- *Μηναίον Μαρτίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970.
- *Μηναίον Απριλίου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970.
- *Μηναίον Αυγούστου*, Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη «Φως», Αθήνα, 1970.
- *Πεντηκοστάριον Χαρμόσυνον*, Εκδόσεις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1959.

Κατάλογοι Εκθέσεων

- **Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών**, *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα, 2004.
- **Κοινωφελές Ίδρυμα – Βιβλιοθήκη Σπυρίδωνα Λοβέρδου**, *Κατάλογος Αίθουσας Διονυσίου Λοβέρδου*, Αθήνα, 2003.
- **Hellenic Ministry of Culture, Byzantine and Christian Museum of Athens**, *Post – Byzantium: The Greek Renaissance, 15th – 18th century treasures from the Byzantine & Christian Museum, Athens*, Κατάλογος έκθεσης Νέα Υόρκη 2002 – 2003, Scripta – Graphic Arts & Publications, Athens, 2002.

- **Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, 1884 – 1930. Από την Χριστιανική συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου, Κατάλογος έκθεσης 29 Μαρτίου – 31 Οκτωβρίου 2002, Αθήνα, 2002.**

Ημερολόγια – Οδηγοί

- **Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Ημερολόγιο βιβλίων 2007 – *Historiae Librorum*, Αθήνα, 2007.**
- **Ταξιδιωτικοί Οδηγοί «Ημερησία», Στον άξονα του Πηλίου, τεύχος 14, Εκδόσεις Πολυοδηγός**

Ηλεκτρονικές πηγές στο Διαδίκτυο

- <http://delta-intkey.com/britin/images>
- <http://www.coleo-net.de>
- <http://www.optiker.at/archiv/galerie/treviso>
- <http://www.sisdisinfestazioni.it>
- <http://www.tinos.biz/lampakis>
- **2ο Τ.Ε.Ε. Αλμυρού, Μαγνησίας:** <http://2tee-almyr.mag.sch.gr/town/Almyros/ksenia>
- **American Antiquarian Society:** <http://www.americanantiquarian.org>
- **Βάση δεδομένων *Cameo*:** Museum of Fine Arts, Boston, <http://www.mfa.org/cameo>
- **Britannia Storage Systems:** <http://www.britannia.co.uk>
- **Εκκλησία της Ελλάδος:** <http://www.ecclesia.gr>
- **Εταιρεία Schimmel – Schimmelpilze:** <http://www.schimmel-schimmelpilze.de>
- **École française de Papeterie et des Industries Graphiques:** <http://cerig.efpg.inpg.fr/tutoriel/non-tisse>
- **Commonwealth Scientific and Industrial Research Organization (CSIRO):** <http://www.csiro.au/org>

- **Conservation Resources Catalog:** <http://www.conservationresources.com>
- **Ινστιτούτο Επεξεργασίας του Λόγου, Παράρτημα Θράκης:** *Βυζαντινή Ζωγραφική*, <http://www.xanthi.ilsp.gr/istos>
- **Institute of Nautical Archaeology:** <http://ina.tamu.edu>.
- **Μουσείο του Λούβρου:** <http://www.louvre.fr>
- **National Library of Norway, The Shøyen Collection:**
<http://www.shøyencollection.com>
- **Oregon State University, Wood Science Engineering:**
<http://woodscience.oregonstate.edu>
- **Πρόγραμμα χαρτογράφησης Google Earth:** <http://earth.google.com>
- **Preservation and persistence of the changing book:**
<http://www.futureofthebook.com>
- **Princeton University Library, *Hand Bookbindings from special collections in the Princeton University Library:***
http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/hb/index.html
- **Quills:** www.geocities.com/TimesSquare/5615/quill/
- **Talas Catalog:** <http://www.talasonline.com>
- **University of Hamburg:** <http://www.biologie.uni-hamburg.de>
- **University of Kentucky:** <http://www.uky.edu>
- **University of Queensland, Australia:** <http://www.uq.edu.au>
- **University of Toronto, Cells & Systems Biology:**
<http://www.botany.utoronto.ca>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1^ο

Δελτίο συντήρησης του μεταβυζαντινού χειρόγραφου κώδικα
από την Συλλογή Δ. Λοβέρδου – Κολυβά, με αριθμό καταλόγου
Κολυβά 53/ BXM 19756

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Στοιχεία έργου

Αριθμός ταξινόμησης: *BXM 19756* Συλλογή: *Δ. Λοβέρδου – Κολυβά*

Άλλοι αριθμοί ταξινόμησης: *Κολυβά 53*

Είδος: Χειρόγραφο Έντυπο Σπάραγμα

Συγγραφέας: *Άγνωστος*

Αντιγραφέας: *Κύριλλος εκ Ναυπάκτου* Εκδοτικός Οίκος: *Όχι*

Τόπος γραφής: *Άγνωστος* Τόπος Έκδοσης: *Όχι*

Χρονολογία γραφής: *16^{ος} αιώνας* Χρονολογία Έκδοσης: *Όχι*

Περιγραφή σώματος βιβλίου

Διαστάσεις σώματος βιβλίου (σε cm):

Υψος	Πλάτος	Πάχος
15,2	11,0	1,5

Υλικό: Χειροποίητο χαρτί: Βιομηχανικό χαρτί: Περγαμινή:

Αριθμός φύλλων: Πάχος φύλλου:

Αριθμός φύλλων ανά τεύχος: Αριθμός τευχών:

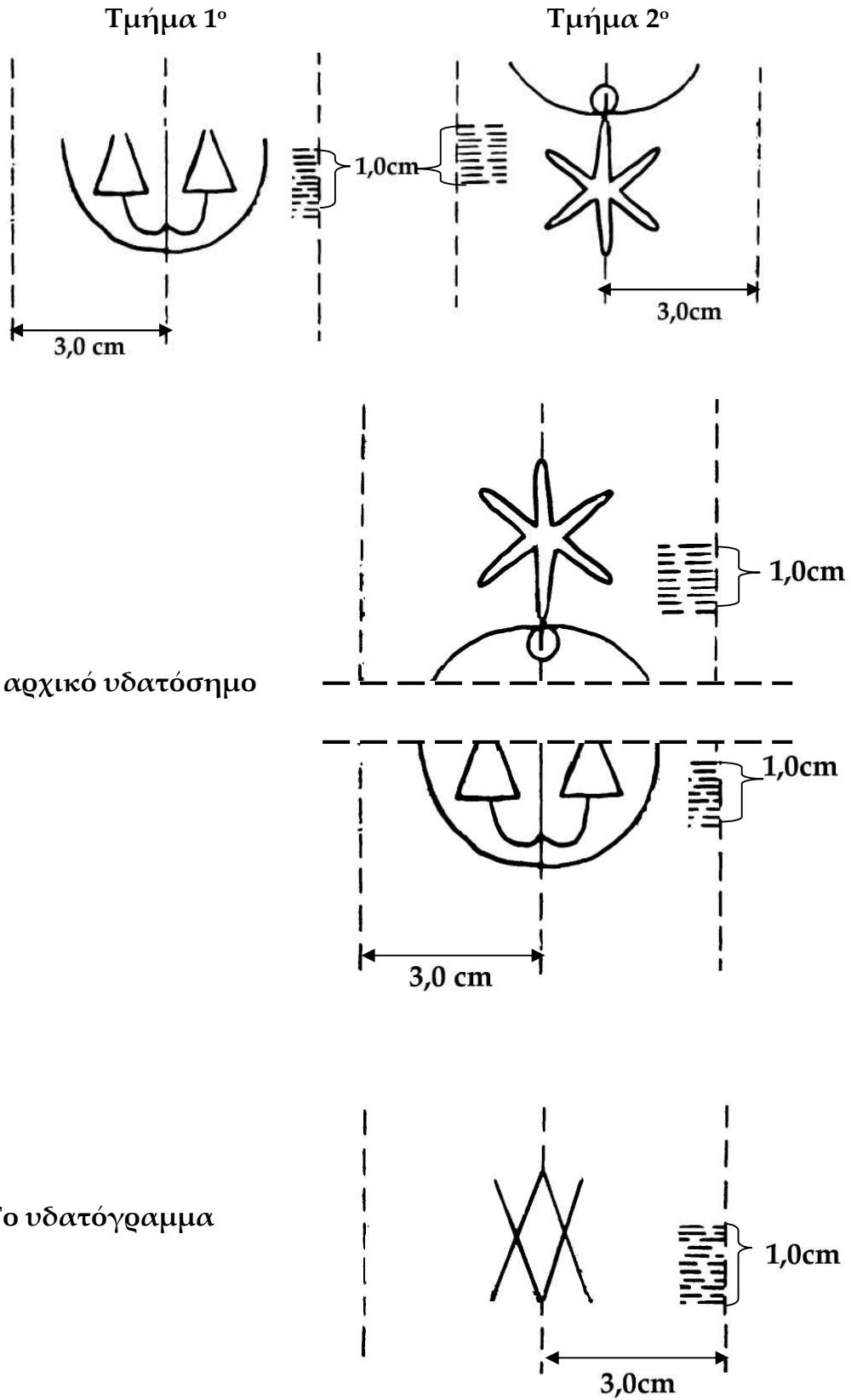
Μελάνια: Τυπογραφικά Μεταλλογαλλικά Αιθάλης

Άλλα

Υδατόσημα:

Καταγραφή σχεδίων:

Τα τμήματα του υδατοσήμου

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Περιγραφή βιβλιοδεσίας

Διαστάσεις κλειστού βιβλίου (σε cm):

Ύψος	Πλάτος	Πάχος
15,2	11,0	2,0

Είδος βιβλιοδεσίας: Βυζαντινού τύπου Δυτικού τύπου με νεύρα

Περγαμηνού τύπου Ελληνικού τύπου (alla greca)

Νεώτερη 3 τετάρτων (3/4) Χαρτόδετη

Δεν σώζεται

Είδος ραφής: Βυζαντινή (αλυσίδα) Σε νεύρα Άλλη

Αριθμός νευρών: Όχι Είδος νευρών: Όχι

Είδος κεφαλαριού:

Δεν σώζεται άνω κάτω

Υλικά καλύμματος: Δέρμα Περγαμηνή Χαρτί

Δέρμα και διακοσμητικό χαρτί Ύφασμα

Δεν σώζεται

Υλικό πινακίδων: Ξύλο Χαρτόνι Χαρτί

Δεν σώζεται μπροστά πίσω

Νήματα ραφής: Λινά Βαμβακερά Μεταξωτά

Υλικά κεφαλαριού: Μεταξωτές κλωστές Λινές κλωστές

Χρώματα κεφαλαριού:

Διακόσμηση καλύμματος: Έκτυπη Χρυσοτυπία Εγχάρακτη

Άλλη

Καταγραφή διακοσμητικών μοτίβων :

Κλείστρα: Όχι Σταθερά μέρη: Δεν σώζονται: Όχι
Γόμφοι: Κινητά μέρη:
Παρατηρήσεις: Δεν σώζονται: Όχι

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Περιγραφή φθορών σώματος του βιβλίου

Φθορές	Αιτίες					
	Φως	Υγρασία	Μύκητες	Έντομα	Χρήση	Επεμβάσεις
1. Κηλίδες		✓			✓	
2. Απώλειες χαρτιού				✓	✓	
3. Απώλειες περγαμηνής						
4. Οπές				✓		
5. Τσακίσεις						
6. Επικαθίσεις				✓	✓	
7. Δυσχρωμίες χαρτιού	✓					
8. Αποχρωματισμός μελανιού					✓	
9. Απώλειες χρώματος						
10. Απώλειες μελανιού						
11. Οξειδωση χαρτιού	✓				✓	
12. Οξειδωση μελανιού						
13. Αφυδάτωση περγαμηνής						
14. Συρρίκνωση περγαμηνής						
15. Foxing						
16. Αποδυνάμωση χαρτιού					✓	

Ποσοστιαία έκταση φθορών:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

Παρατηρήσεις:

Παρατηρήσεις:

1. *Η αυθεντική ραφή έχει αφαιρεθεί, ενώ η νεώτερη είχε υποστεί φθορές. Έτσι κάποια στιγμή, προσέθεσαν δύο διαφορετικούς σπάγκους που γίνονται κόμπος στις αλυσίδες.*
2. *Τα εξωτερικά δίφυλλα κάθε τεύχους είχαν σκιστεί στην περιοχή γύρω από τις οπές ραφής.*

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Επεμβάσεις συντήρησης – Υλικά συντήρησης

Φωτογραφική τεκμηρίωση: πριν κατά τη διάρκεια μετά

Αριθμός films: Αριθμός λήψεων:

Ψηφιακή τεκμηρίωση:

Με ψηφιακή μηχανή Canon PowerShot S50, και μηχανή Nikon D – 70. Για την μηχανή Nikon D – 70 χρησιμοποιήθηκε ο φακός Nikon DX (AF – S) 18 – 70 mm.

Εργασίες	Μέθοδος	Υλικά	
Απολύμανση			Όχι
Αποκόλληση τευχών	Μηχανική μέθοδος	Υγρασία και νυστέρι	✓
Στεγνός καθαρισμός	Ξεσκόνισμα	Μαλακό πινέλο	✓
	Γομάρισμα	Γόμα σε σκόνη	✓
Τεστ διαλυτότητας		Νερό	✓
		Αιθυλική αλκοόλη	✓
		Διάλυμα 1/1	✓
		Ακετόνη	✓
Χημικός καθαρισμός		Πετρελαϊκός αιθέρας	✓
Υγρός καθαρισμός	Επίπλευση		Όχι
	Εμβάπτιση		Όχι
	Ψεκασμός		Όχι
Αποξίνιση	Εμβάπτιση Ψεκασμός	Υδροξείδιο του ασβεστίου 2% κ.β.	Όχι
Κολλάρισμα			Όχι
Στερεώσεις		Tengujo Kashmir – Bis (9 gr/m ²)	✓
Συμπληρώσεις		Udagami (50 gr/m ²)	✓

Φοδράρισμα			
Τοποθέτηση νέων εσωφύλλων		Fabriano Ingres Ιαπωνικό χαρτί	✓
Ράψιμο των τευχών	<i>Βυζαντινή τεχνική</i>	<i>Λινή κλωστή</i>	✓
Ενίσχυση της ράχης		Kozu Shi Natur (23 gr/m ²)	✓
Πινακίδες	Νέες Συντήρηση των παλαιών		✓
Κεφαλάρια	<i>Δερμάτινα</i>	<i>Μικρά κομμάτια από το ίδιο δέρμα με αυτό του καλύμματος, λινός σπάγκος</i>	✓
Κάλυμμα	Συντήρηση παλαιού δέρματος Δημιουργία νέου	<i>Δέρμα από κατσίκι</i>	✓
Άλλη			

Παρατηρήσεις:

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Υλικά

Κόλλες	Χρήση	Ποσοστό
Καρβοξυλική μεθυλοκυτταρίνη (C.M.C.)	Στις στερεώσεις και στις συμπληρώσεις	5 – 6%
Klucel G		
Αμυλόκολλα ρυζιού Zin Shofu		
Vinavil		
Μικτή: Αρχειακή κόλλα και καρβοξυλική μεθυλοκυτταρίνη (C.M.C.)	Στις εργασίες επαναβιβλιοδέτησης	1 : 1
Χαρτιά		Χρήση
Ιαπωνικά: Tengujo Kashmir – Bis (9 gr/m ²)	Στις στερεώσεις	
Arakaji (23 gr/m ²)		
Kozu Shi Natur (23 gr/m ²)	Στην ενίσχυση της ράχης πριν την επαναβιβλιοδέτηση.	
Udagami (50 gr/m ²)	Στις συμπληρώσεις	
Βαμβακερά		
Fabriano Ingres	Στα εσώφυλλα	
Διαλύτες	Χρήση	Ποσοστό
Αιθυλική αλκοόλη		
Πετρελαϊκός αιθέρας	Στις κηλίδες κεριού και στις λιπαρές κηλίδες	100%
Ακετόνη		

Υπεύθυνος συντηρητής: *Ουζούνογλου Σταματίνα*

Ημερομηνία παραλαβής: 15/ 02/ 2006

Ημερομηνία παράδοσης: 24/ 11/ 2006

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2^ο

Δελτίο συντήρησης του μεταβυζαντινού χειρόγραφου κώδικα
από την Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας,
με αριθμό καταλόγου χφ24(2116)/ BXM 19602

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Στοιχεία έργου

Αριθμός ταξινόμησης: **BXM 19602** Συλλογή: **Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία**

Άλλοι αριθμοί ταξινόμησης: **χφ24(2116)**

Είδος: Χειρόγραφο Έντυπο Σπάραγμα

Συγγραφέας: **Άγνωστος**

Αντιγραφέας: **Δύο άγνωστοι αντιγραφείς** Εκδοτικός Οίκος: **Όχι**

Τόπος γραφής: **Άγνωστος** Τόπος Έκδοσης: **Όχι**

Χρονολογία γραφής: **16^{ος} αιώνας** Χρονολογία Έκδοσης: **Όχι**

Περιγραφή σώματος βιβλίου

Διαστάσεις σώματος βιβλίου (σε cm):

Υψος	Πλάτος	Πάχος
19,0	14,5	3,0

Υλικό: Χειροποίητο χαρτί: Βιομηχανικό χαρτί: Περγαμινή:

Αριθμός φύλλων: Πάχος φύλλου:

Αριθμός φύλλων ανά τεύχος: Αριθμός τευχών:

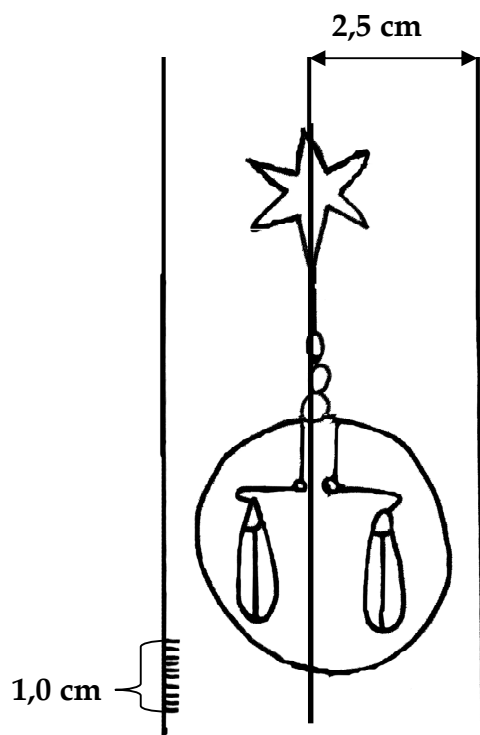
Μελάνια: Τυπογραφικά Μεταλλογαλλικά Αιθάλης Άλλα

Υδατόσημα:

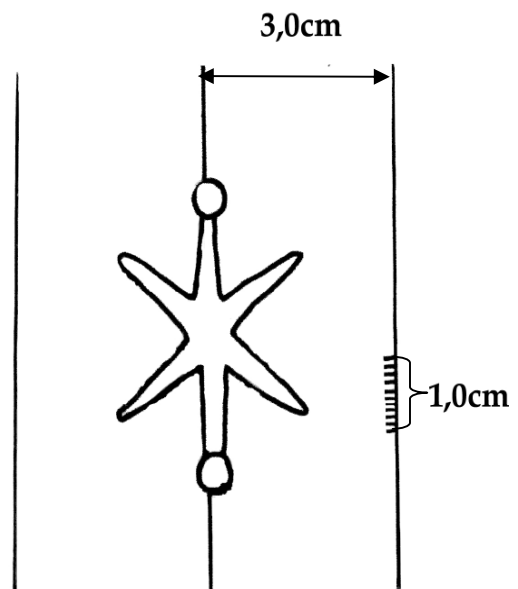
Καταγραφή σχεδίων:

Τα υδατόσημα και το υδατόγραμμα του χαρτιού του νεότερου αντιγραφέα

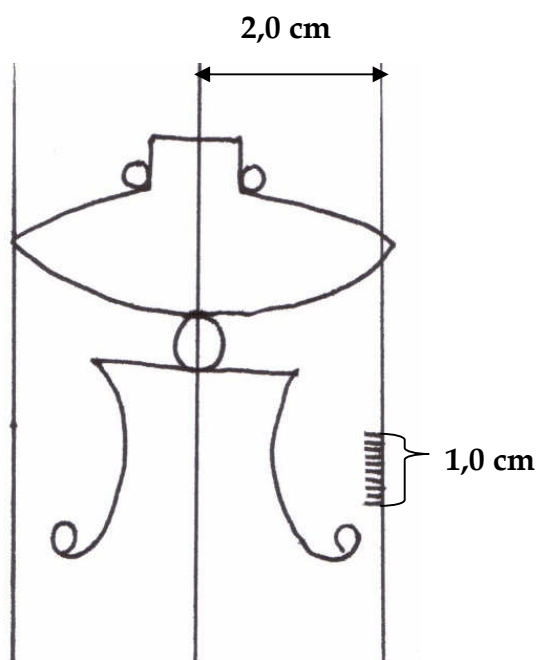
Υδατόσημο Νο 1

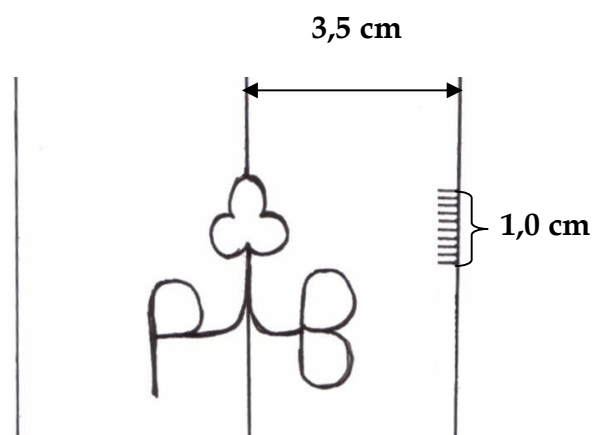
Υδατόσημο Νο 2

Το υδατόσημο Νο 3

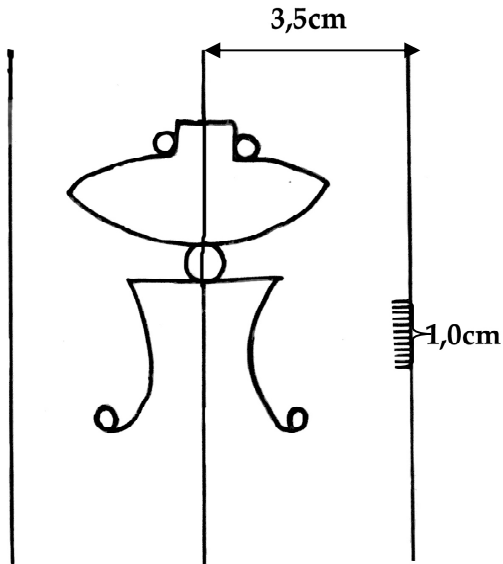

Το υδατόγραμμα

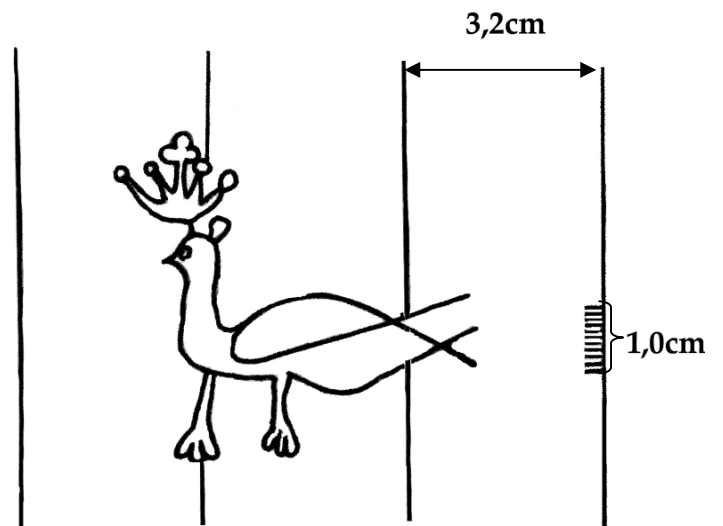

Τα υδατόσημα του χαρτιού του παλαιότερου αντιγραφέα

Το πρώτο υδατόσημο

Το δεύτερο υδατόσημο

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Περιγραφή βιβλιοδεσίας

	Ύψος	Πλάτος	Πάχος
Διαστάσεις κλειστού βιβλίου (σε cm):	19,0	14,5	3,0
Είδος βιβλιοδεσίας: Βυζαντινού τύπου	☒	Δυτικού τύπου με νεύρα	☐
Περγαμηνού τύπου	☐	Ελληνικού τύπου (alla greca)	☐
Νεώτερη 3 τετάρτων (3/4)	☐	Χαρτόδετη	☐
Δεν σώζεται	☐		
Είδος ραφής: Βυζαντινή (αλυσίδα)	☒	Σε νεύρα	☐
		Άλλη	☐
Αριθμός νεύρων: Όχι		Είδος νεύρων: Όχι	
Είδος κεφαλαριού:	Ισλαμικού τύπου		
Δεν σώζεται άνω	☐	κάτω	☒
Υλικά καλύμματος: Δέρμα	☐	Περγαμηνή	☐
		Χαρτί	☐
		Δέρμα και διακοσμητικό χαρτί	☐
		Ύφασμα	☐
Δεν σώζεται	☒		
Υλικό πινακίδων: Ξύλο	☐	Χαρτόνι	☐
		Χαρτί	☐
Δεν σώζεται μπροστά	☒	πίσω	☐
Νήματα ραφής: Λινά	☐	Βαμβακερά	☒
		Μεταξωτά	☐
Υλικά κεφαλαριού: Μεταξωτές κλωστές	☐	Λινές κλωστές	☒
Χρώματα κεφαλαριού:	Φυσικό		
Διακόσμηση καλύμματος: Έκτυπη	☐	Χρυσοτυπία	☐
		Εγχάρακτη	☐
		Άλλη	☐
		Δεν σώζεται	☒
Καταγραφή διακοσμητικών μοτίβων :	<i>Λόγω της έλλειψης του καλύμμα- τος δεν υπάρχουν διακοσμητικά μοτίβα πέρα αυτών του κειμένου.</i>		
Κλείστρα:	Όχι	Σταθερά μέρη:	____
		Δεν σώζονται:	☒
		Κινητά μέρη:	____
Γόμφοι:	____	Δεν σώζονται:	☒

Παρατηρήσεις:

Από την αυθεντική στάχωση του κώδικα σώζεται μόνο ένα εξωτερικό φύλλο, το οποίο είναι κολλημένο στην verso πλευρά του τελευταίου φύλλου του τελευταίου τεύχους του κώδικα. Αυτό το φύλλο λειτουργούσε ως προστατευτικό κάλυμμα του κώδικα.

Η πρώτη σελίδα του μεταβυζαντινού χειρόγραφου κώδικα από την Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, με αριθμό καταλόγου χφ24 (2116)/ BXM 19602

Το προστατευτικό φύλλο που είναι κολλημένο στην verso πλευρά του τελευταίου φύλλου του κώδικα από την Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, με αριθμό καταλόγου χφ24 (2116)/ BXM 19602

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Περιγραφή φθορών σώματος του βιβλίου

Φθορές	Αιτίες					
	Φως	Υγρασία	Μύκητες	Έντομα	Χρήση	Επεμβάσεις
1. Κηλίδες		✓	✓		✓	
2. Απώλειες χαρτιού				✓	✓	
3. Απώλειες περγαμηνής						
4. Οπές				✓	✓	
5. Τσακίσεις					✓	✓
6. Επικαθίσεις				✓	✓	
7. Δυσχρωμίες χαρτιού	✓	✓			✓	
8. Αποχρωματισμός μελανιού	✓				✓	
9. Απώλειες χρώματος					✓	
10. Απώλειες μελανιού					✓	
11. Οξειδωση χαρτιού	✓	✓			✓	
12. Οξειδωση μελανιού						
13. Αφυδάτωση περγαμηνής						
14. Συρρίκνωση περγαμηνής						
15. Foxing						
16. Αποδυνάμωση χαρτιού	✓	✓			✓	

Ποσοστιαία έκταση φθορών:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

Παρατηρήσεις:

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Περιγραφή φθορών βιβλιοδεσίας

Φθορές	Αιτίες					
	Φως	Υγρασία	Μύκητες	Έντομα	Χρήση	Επεμβάσεις
1. Αποκόλληση τευχών					✓	✓
2. Αποκόλληση φύλλων		✓			✓	✓
3. Απώλεια τμημάτων δέρματος						
4. Απώλεια τμημάτων ξύλου						
5. Απώλεια τμημάτων χαρτονιού	✓	✓	✓	✓	✓	
6. Αποχρωματισμός δέρματος						
7. Αφυδάτωση δέρματος						
8. Συρρίκνωση δέρματος						
9. Συρρίκνωση περιγαμηνής						
10. Οπές				✓	✓	
11. Οξειδώσεις	✓				✓	✓
12. Οξείδωση μελανιού						
13. Αποκόλληση πινακίδων						
14. Λύσιμο ραφής					✓	✓
15. Σπάσιμο πινακίδων						
16. Κηλίδες		✓			✓	✓

Ποσοστιαία έκταση φθορών:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

Παρατηρήσεις:

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Επεμβάσεις συντήρησης – Υλικά συντήρησης

Φωτογραφική τεκμηρίωση: πριν κατά τη διάρκεια μετά

Αριθμός films:

Αριθμός λήψεων:

Ψηφιακή τεκμηρίωση:

*Με ψηφιακή μηχανή Canon PowerShot S50, και μη-
 χανή Nikon D – 70. Για την μηχανή Nikon D – 70 χρη-
 σιμοποιήθηκε ο φακός Nikon DX (AF – S) 18 – 70 mm.*

Εργασίες	Μέθοδος	Υλικά	
Απολύμανση			Όχι
Αποκόλληση τευχών	Μηχανική μέθοδος	Υγρασία και νυστέρι	✓
Στεγνός καθαρισμός	Ξεσκόνισμα	Μαλακό πινέλο	✓
	Γομάρισμα	Γόμα σε σκόνη	✓
Τεστ διαλυτότητας		Νερό	✓
		Αιθυλική αλκοόλη	✓
		Διάλυμα 1/1	✓
		Ακετόνη	✓
Χημικός καθαρισμός		Πετρελαϊκός αιθέρας	✓
Υγρός καθαρισμός	Επίπλευση		Όχι
	Εμβάπτιση		Όχι
	Ψεκασμός	Απιονισμένο H ₂ O	✓
Αποξίνιση	Εμβάπτιση Ψεκασμός	Υδροξείδιο του ασβε- στίου 2% κ.β.	Όχι
Κολλάρισμα			Όχι
Στερεώσεις		Tengujo Kashmir – Bis (9 gr/m ²)	✓
		Arakaji (23 gr/m ²)	✓

Συμπληρώσεις		Udagami (50 gr/m ²) Arakaji (23 gr/m ²)	✓ ✓
Φοδράρισμα		Kozu Shi Natur (23 gr/m ²)	✓
Τοποθέτηση νέων εσωφύλλων		Fabriano Ingres Ιαπωνικό χαρτί:	✓
Ράψιμο των τευχών	<i>Βυζαντινή τεχνική</i>	<i>Λινή κλωστή</i>	✓
Ενίσχυση της ράχης		Kozu Shi Natur (23 gr/m ²)	✓
Πινακίδες	Νέες Συντήρηση των παλαιών		✓
Κεφαλάρια	<i>Ισλαμικού τύπου</i>	<i>Βαμβακερό ύφασμα ως υπόστρωμα, μικρά κομμάτια δέρματος από το ίδιο δέρμα με αυτό του καλύμματος, λινή κλωστή</i>	✓
Κάλυμμα	Συντήρηση παλαιού δέρματος Δημιουργία νέου	<i>Δέρμα από μοσχάρι</i>	✓
Άλλη			

Παρατηρήσεις:

Δελτίο Συντήρησης Χειρογράφων και Έντυπων Βιβλίων

Υλικά

Κόλλες	Χρήση	Ποσοστό
Καρβοξυλική μεθυλοκυτταρίνη (C.M.C.)	Στις στερεώσεις και στις συμπληρώσεις	5 – 6%
Klucel G		
Αμυλόκολλα ρυζιού Zin Shofu		
Vinavil		
Μικτή: Αρχειακή κόλλα και καρβοξυλική μεθυλοκυτταρίνη (C.M.C.)	Στις εργασίες επαναβιβλιοδέτησης	1 : 1
Χαρτιά	Χρήση	
Ιαπωνικά: Tengujo Kashmir – Bis (9 gr/m ²)	Στις στερεώσεις	
Kizuki Kozu (6 gr/m ²)	Στις στερεώσεις	
Arakaji (23 gr/m ²)	Στις στερεώσεις και στις συμπληρώσεις	
Kozu Shi Natur (23 gr/m ²)	Στο φοδράρισμα του χαρτιού που ήταν κολλημένο στο verso του τελευταίου τεύχους, και ως ενίσχυση της ράχης πριν την επαναβιβλιοδέτηση.	
Udagami (50 gr/m ²)	Στις συμπληρώσεις	
Βαμβακερά		
Fabriano Ingres	Στα εσώφυλλα	
Διαλύτες	Χρήση	Ποσοστό
Αιθυλική αλκοόλη		
Πετρελαϊκός αιθέρας	Στις κηλίδες κεριού και στις λιπαρές κηλίδες.	100%
Ακετόνη		

Υπεύθυνος συντηρητής: **Ουζούνογλου Σταματίνα**

Ημερομηνία παραλαβής: **24/ 02/ 2006**

Ημερομηνία παράδοσης: **23/ 03/ 2007**